

**V. Goati, J. Komšić, D. Pantić,
Lj. Baćević, Z. Slavujević, J. Matić**

Partijska scena Srbije posle 5. oktobra 2000.

Urednik: Vladimir Goati

BEOGRAD
2002.

A 02 - 04783

Partijska scena Srbije posle 5. oktobra 2000.

Izdavač

Friedrich Ebert Stiftung
Institut društvenih nauka

Za izdavače

Zoran Lutovac

Urednik

Vladimir Goati

Priprema za štampu

APP, Beograd

Štampa

Vuletić print, Beograd

Tiraž

500

Beograd, 2002.

Autori

Prof. dr Vladimir Goati
naučni savetnik Instituta društvenih nauka

Prof. dr Jovan Komšić
viši naučni saradnik Instituta društvenih nauka

Dr Dragomir Pantić
naučni savetnik Instituta društvenih nauka

Dr Ljiljana Baćević
viši naučni saradnik Instituta društvenih nauka

Prof. dr Zoran Slavujević
naučni savetnik Instituta društvenih nauka

Mr Jovanka Matić
istraživač saradnik Instituta društvenih nauka

Sadržaj

Partije Srbije od 1990. do 2002. u komparativnoj perspektivi	9
Vladimir Goati	
Programska evolucija partija	45
Jovan Komšić	
Vrednosti birača pre i posle demokratskog preokreta 2000. godine	79
Dragomir Pantić	
Pristalice političkih stranaka o državnom pitanju	131
Ljiljana J. Baćević	
Socijalna utemeljenost političkih stranaka pre i posle izbora 2000.	159
Zoran Đ. Slavujević	
Partijska identifikacija građana pre i posle izbora 2000.	195
Zoran Đ. Slavujević	
Mediji i promena političkog režima	227
Jovanka Matić	
Dokumentacioni prilog	245
(Rezultati parlamentarnih i predsedničkih izbora u Srbiji 1990-2000.)	

Napomena

Ova knjiga nastala je kao rezultat rada grupe istraživača iz Instituta društvenih nauka u okviru projekta "Tranzicija društva i privrede Srbije u procesu globalizacije i regionalizacije" (koji finansira Ministarstvo za nauku, tehnologije i razvoj Srbije). Baveći se važnim političkim aspektom tranzicije, istraživači su u središte pažnje stavili političke partije, što je razumljivo jer je reč o organizacijama ugrađenim u temelje demokratskog poretku. Inače, pomno praćenje zbivanja u "partijskom univerzumu" Srbije nije *novum*, nego rezultat kontinuiranog "držanja u fokusu" te teme, čemu u prilog govori podatak da su saradnici IDN objavili, pre pola decenije, studiju "Partijski mozaik Srbije" (1997) u kojoj su izneli svoje analize i ocene zbivanja i procesa u partijama i partijskom sistemu Srbije.

Pored načelne važnosti istraživanja partija, potrebi sveže analize i promišljanja te nadasve važne teme *hic et nunc*, doprineo je sudbinski važan oktobarski preokret 2000. godine koji je, poput zemljotresa, korenito promenio "politički reljef" naše republike. Političke partije su, svakako, bile presudno važni akteri tog preokreta, ali neki efekti preokreta ostavili su neizbrisiv pečat i na same partije. Imajući to u vidu, autori u ovoj knjizi pokušavaju da odgovore na pitanja kakve se promene uočavaju u partijama Srbije, u njihovim programima, u vrednosnim opredeljenjima birača, stavovima partijskih pristalica o državnom pitanju, u socijalnoj utemeljenosti partija, partijskoj identifikaciji građana i u medijskoj prezentaciji političkog života u jesen 2002, odnosno dve godine posle oktobarskog preokreta. Pošto je period od dve godine relativno kratak, mnoge promene podstaknute oktobarskim prevratom još su u toku i njihov pravi smisao i domaćaj se može samo naslutiti, a ne nedvosmisleno definisati i oceniti. Zbog toga su autori, umesto decidiranih odgovora na neka važna pitanja, ponudili hipoteze, dileme i izneli vlastite prognoze o smeru razvoja partija i partijskog sistema Srbije.

Na kraju ove knjige je "Dokumentacioni prilog" koji sadrži rezultate svih izbora za republički parlament i za predsednika republike održanih od 1990. do 2001. godine.

Urednik

U Beogradu, 25. septembra 2002.

Partije Srbije od 1990. do 2002. u komparativnoj perspektivi

Partije u demokratskim porecima "prožimaju" sve ključne političke institucije; one određuju način rada i sadržaj odluka parlamenta, aktivnost vlaste zavisi od opredeljenja vladajuće partije (ili partija), personalni sastav učesnika izbora određuju partije, a ishod izbora, takođe, zavisi od odnosa snaga između partija. Partije na još jedan, suštinski način omogućuju održavanje izbora koji Richard Katz ovako opisuje: "... bez partija koje strukturiraju (izborne - VG) kampanje, koje osiguravaju kontinuitet od jednih do drugih izbora, obezbeđuju veze između kandidata u raznim lokalnim sredinama i za razne položaje, nije verovatno da bi sprovedeni izbori bili smisleni, čak kad bi bili tehnički slobodni" (Katz, 1980: 1). Veliki procenat građana emotivno se vezuje za partije (partijska identifikacija, partijska lojalnost) što nije u tolikoj meri slučaj sa drugim demokratskim institucijama, pa se zbog toga može čak tvrditi da partije imaju izvestan prioritet nad tim institucijama. Nije zato slučajno da se partije poimaju kao ključni činioци, "glavni protagonisti" demokratskog poretka (Bobio, 1990: 90). Ocena o izuzetnom značaju partija u zemljama stabilne demokratije važi u potpunosti za postkomunističke zemlje koje su u "Trećem talasu" prešle iz autoritarnog u demokratski poredak; proces tranzicije, kao i proces konsolidacije novih demokratskih poredaka u tim zemljama bitno zavisi od političkih partija.

Obrazovanje novih partija u Srbiji počelo je krajem 1989. (o tome: Vukomanović, 1998), a od tada pa do kraja 1990. formirano je oko pedeset partija, da bi se početkom 1996. njihov broj popeo na 161, početkom 2002. na oko 250, a sredinom iste godine na više od 300. U pogledu velikog broja partija Srbija nije "devijantan slučaj", jer se isti fenomen zapaža u svim postkomunističkim zemljama Centralne i Jugoistočne Evrope. U Crnoj Gori registrovano je do kraja 1990. 20 partija, tri politička udruženja i jedan politički pokret. Broj partija u toj jugoslovenskoj republici porastao je 1992. na 27, u 1996. na 58, a krajem 2000. na 65. U bivšim republikama SFRJ, koje su postale samostalne države, nastalo je, takođe, mnoštvo partija: u Hrvatskoj je registrovano 1990. 40 partija, a njihov broj se 1999. popeo na 84, u Makedoniji (1990) 31 i Sloveniji (1993) 124. U prilog oceni o velikom broju partija u postkomunističkim zemljama Centralne i Jugoistočne Evrope govore sledeći podaci: Mađarska (1989) 120, Bugarska (1991) 61, Čehoslovačka (1991) 79, Poljska (1991) oko 300, i Rumunija (1992) 128. Ipak, osobenost Srbije je u tome što broj partija u posmatranom razdoblju (1990-2002) neprestano rastao, dok je u većini zemalja ovog regiona taj broj dostigao apogej sredinom devedesetih godina, posle čega se uočava stagnacija ili opadanje. Jedan od razloga ekspanzije broja partija u Srbiji je to što je za registriranje partije potrebno prikupiti samo 100 potpisa, dok je u po broju stanovnika četiri puta manjoj Sloveniji potrebno 200 potpisa a, po brojnosti populacije sličnoj, Finskoj čak 5.000.

Ogromna većina registrovanih partija u Srbiji ne sudjeluje aktivno u političkom životu; pojedine partije delovale su samo nekoliko meseci pa su nestale sa političke scene

("partije-meteori"), dok se kod drugih sve završilo sa registracijom. Sredinom 2002. u političkom životu u Srbiji aktivno sudeluje oko 30 partija, uključujući tu i partije etničkih manjina i regionalne partije. *U ovoj knjizi nećemo se baviti svim registrovanim pa ni svim aktivnim partijama, nego ćemo se usredsrediti na uži krug, relevantnih partija u koje smo uvrstili one koje su u posmatranom razdoblju (1990-2002) uspele samostalno da osvoje najmanje 5 odsto glasova bar na jednima izborima za republički ili savezni parlament.* Imajući to u vidu, u relevantne partije spadaju: Demokratska stranka (DS), Demokratska stranka Srbije (DSS), Socijalistička partija Srbije (SPS), Srpska radikalna stranka (SRS), Srpski pokret obnove (SPO) i Stranka srpskog jedinstva (SSJ). Navedeni kriterijum ("prag", cenzus) nismo odredili sasvim proizvoljno, jer je cenzus od 5 odsto važio na svim izborima za republički parlament održanim po proporcionalnom principu (1992, 1993, 1997, 2000). Identičan "prag" korišćen je u izborniku *Partijski mozaik Srbije 1990-1996* (1997, Urednik V. Goati) koji je - kao i ova knjiga - pisan sa ambicijom da kompleksno osveti "partijski reljef" Srbije. Naravno, kriterijum može biti i drukčije određen. Na primer, u ranije objavljenoj studiji *Partije Srbije i Crne Gore u političkim borbama od 1990-2000* (Goati, 2000) cenzus smo fiksirali (zbog osobenosti Crne Gore) na 4 odsto, a Alan Ware u upoređnoj analizi zapadnoevropskih partija koristi cenzus od 3 odsto (Ware, 1996: 162).

Partije koje nisu ispunile cenzus od 5 odsto biće u ovoj knjizi uzete u obzir samo ako su učešćem u vlasti, ili na drugi način, značajno uticale na političke procese i zbivanja. Dobar primer za to su Jugoslovenska levica (JUL) - koja je bila koalicioni partner SPS i SRS u republičkoj vladi od 1998. do 2000. - i Nova demokratija (ND) koja je, kao "mladi partner", obrazovala sa SPS republičku vladu Srbije od 1994. do 1998. Fokusiranje analize na relevantne partije rezultat je ograničenog obima ovog rada, a ne potcenjivanja *en général* važnosti malih partija. Te partije služe, između ostalog, kao "ventil sigurnosti" za izražavanje nezadovoljstva birača velikim partijama i (ili) kao podsticaj za jasnije pozicioniranje velikih partija u pogledu važnih, a zanemarenih pitanja.

U ovoj studiji nećemo se baviti partijama albanske etničke manjine u pokrajini Kosovu i Metohiji koje su od 1990. do 1999. bojkotovale sve zvanične institucije Srbije i delovali u okviru "alternativnog" partijskog sistema u toj pokrajini, o čemu su dostupni samo oskudni podaci (više o tome: Malić, 1995; Janjić, 1997; Lutovac, 1997). Osim toga, od juna 1999. pokrajina Kosovo i Metohija nalazi se pod faktičkim protektoratom UN.

1. Članstvo i rukovodstvo

Početkom devedesetih godina procenili smo, na osnovu dostupnih ali nepotpunih podataka, da članstvo partija Srbije obuhvata od 8 do 9 odsto populacije (Goati, 1996: 103) što, otprikolice, odgovara udelu članova Saveza komunista Srbije (SKS) u stanovništvu republike krajem 1989. Ni u drugoj polovini devedesetih godina nije, po našoj proceni, došlo da promene udelu članstva partija u populaciji, premda su sve partije u zvaničnim izveštajima preuveličavale broj članova. Uporedujući izjave lidera o broju članova sa nekim verodostojnim podacima iz samih partija i sa nalazima empirijskih istraživanja, formulisali smo pretpostavku da partije preuveličavaju svoje brojno stanje za najmanje jednu trećinu (Goati, 2000: 67). Postavlja se pitanje da li je u Srbiji došlo do promene u obuhvatu stanovništva partijskim članstvom u periodu posle temeljnog političkog preokreta 5. oktobra 2000.

S obzirom na to da su na decembarskim republičkim izborima 2000. u odnosu na savezne izbore održane u septembru iste godine, SPS i SRS izgubile (zajedno), milion i sto hiljada glasova, a da je koalicije Demokratska opozicija Srbije (DOS) na decembarskim izborima ostvarila pozitivnu razliku u odnosu na septembarske izbore od preko trista hiljada glasova, pretpostavljamo da je u tom razdoblju došlo i do preraspodele partijskog članstva. U prilog iznête hipoteze govorи to što su u postotbarskom razdoblju partie pobedničke koalicije DOS-a, posebno dve najveće, DS i DSS, "zapljasnute" talasom novih članova od kojih je, verovatno, veliki procenat prethodno bio u redovima gubitničkih partija (SPS i SRS). O "plimi" novih članova svedoče podaci po kojima se broj članova DS, prema oficijelnim informacijama te partie, popeo početkom 2002. na 103.251, što je 42 odsto više od brojke koju je ista partie iznela dve godine ranije. Još veću ekspanziju ostvarila je DSS čiji je broj članova početkom 2002. dostigao 53.000 (*Politika*, 26. mart 2002) što je, prema našim procenama, čak 8 do 10 puta više nego je ta partie imala sredinom 2000.

Hipotezu po kojoj je u postotbarskom razdoblju došlo do dramatičnog transfera članstva iz jednih partie u druge, a ne do smanjenja ukupnog partijskog članstva, potvrđuju nalazi empirijskog istraživanja koje je sproveo, u maju 2002., Centar za istraživanje alternativa iz Beograda (pod naslovom "Odgovornost vlade"). Prema tim nalazima, udeo punoletnih građana Srbije u članstvu političkih partie je oko 10 odsto. Ako pretpostavimo da manji deo ispitanika nije želeo da otkrije svoju partijsku afilijaciju - tu pre svega mislimo na članove SPS i SRS koje su od oktobra 2000. u opoziciji - dolazimo do zaključka da je i sredinom 2002. u partie Srbije uključeno nešto manje od deset odsto ukupne populacije, što znači da je taj procenat sličan sa procenom iz predpluralističke epohe (1989), kao i sa podacima unutar pluralističkog razdoblja. Po tome se Srbija razlikuje od većine postkomunističkih zemalja Centralne i Jugoistočne Evrope u kojima je posle 1990. ideo partijskih članova u stanovništu bitno opao sa otprilike jedne desetine populacije na samo 1,3 odsto u Poljskoj, 2 odsto u Mađarskoj, 4 odsto u Češkoj, Rumuniji i Sloveniji. Tempo opadanja bio je naročito brz u Sloveniji početkom devedesetih godina o čemu svedoče sledeći podaci: januar 1991- 9,1 odsto; decembar 1991- 6,1 odsto; mart 1992- 5 odsto i novembar 1992- 4,5 odsto (Hafner-Fink, 2001: 185).

Naglo smanjivanje obima partijskog članstva u postokomunističkim zemljama ponutnjeg regiona u odnosu na predpluralističko razdoblje nije posledica samo negativnog stava prema partijama prouzrokovanih skoro polustoljetnom vladavinom komunističke jednopartijske države što inače, s pravom, naglašavaju Linc i Stepan (1998: 295), nego još dva činioца. Prvi je etički razumljiva odluka dela članova vladajućih komunističkih partie, onih koji su zaista verovali u programska određenja svojih partie, da posle kraha "realnog socijalizma" i odricanja komunističkih partie od vlastitih integrativnih ideja i vrednosti, prekinu svoj partijski angažman. Drugi činilac je odsustvo sistematskih napora partijskih rukovodstava da "regрутуju" što veći broj članova, što, u stvari, govori o smanjenoj "potrebi" partie za brojnim članstvom. Do toga je došlo zato što su elektronski mediji zadobili ključnu ulogu u izbornim kampanjama, čime je opao značaj partijskih članova. Ovde je, u stvari, reč o uticaju "duha vremena" u kojem je obrazovan demokratički poredak u postokomunističkim zemljama. Taj poredak je, kako dobro uočava grupa autora, uspostavljen "... u eri "postmoderne politike" (Kitschelt et al. 2000: 396), pod čim se, prvenstveno, podrazumeva sve veća uloga elektronskih medija u procesima političkog komuniciranja koji čini izlišnim brojno partijsko članstvo.

Pošto su partije uspele u većini postkomunističkih zemalja Centralne i Jugoistočne Europe da veliki deo rastućih finansijskih troškova - prouzrokovanih, između ostalog poskupljenjem usluga elektronskih medija - "prebacet" da državni budžet, opali su ideo i značaj članarine u njihovim ukupnim prihodima, pa je time i smanjena zavisnost partija od broja članova. Nije zato slučajno što se, uporedno sa porastom učešća budžetskih sredstava u finansiranju partija, ubrzava trend opadanja broja partijskih članova u Mađarskoj, Češkoj, Poljskoj, Sloveniji, Rumuniji i Bugarskoj. Čvrsta negativna korelacija između iznosa budžetskih sredstava i obima partijskog članstva empirijski je potvrđena u Izraelu. U toj zemlji izdašna finansijska pomoć partijama od strane države između 1969. i 1973. podstakla je dramatično opadanje partijskog članstva (Mendilow, prema Roper, 2001: 13).

Postavlja se, međutim, pitanje zašto nije opao broj partijskih članova u Srbiji budući da su u njoj, kao i u ostalim postkomunističkim zemljama Centralne i Jugoistočne Evrope, elektronski mediji zadobili ključnu ulogu u izbornim kampanjama i da se partije sve više finansiraju iz budžeta, odnosno iz džepova poreskih obveznika, a sve manje od partijske članarine. Objašnjenje za to treba, verovatno, tražiti u dva niza okolnosti. Najpre, u Srbiji se, za razliku od većine pomenutih zemalja, političke promene 1989/1990. nisu odvijale u znaku odlučnog raskida sa "samoupravnim socijalizmom" i sa njegovom dominantnom ideološkom paradigmom. Uverenje da su institucionalne promene izvršene u Srbiji 1990. samo "kozmetičke" pojačano je time što je na vlasti ostala neizmenjena politička elita sa Slobodanom Miloševićem na čelu. Zbog toga se članovi Saveza komunista Srbije (SKS) nisu suočili, kao članovi vladajućih komunističkih partija u regionu, sa upitnošću svog daljeg političkog angažovanja, nego su većinom nastavili da deluju u okviru SPS smatrajući to, ne bez razloga, "produženjem istog", a njihov manji deo priključio se novim partijama. Drugo, u Srbiji za razliku od većine zemalja Centralne i Jugoistočne Evrope, nije bitno smanjen intenzitet političkih sukoba u društvu. To važi ne samo za razdoblje od 1990. do 5. oktobra 2000, kada je eliminiran Miloševićev režim, nego i kasnije, jer je ubrzo nakon oktobarskog preokreta došlo do rascpete u pobedničkoj koaliciji DOS i do sukoba između DSS i "ostatka DOS-a, o kojem će kasnije biti više reči. Podaci o konstantnom obimu partijskog članstva u predpluralističkom razdoblju i u tri vremenska preseka pluralističkog razdoblja zaključno sa 2002. snažno sugerisu ocenu da je većina bivših komunista nastavila svoj angažman u višepartijskom sistemu. Što je, verovatno, doprinelo opstanku u političkom životu Srbije obrazaca i normi ponašanja koji su dominirali u predpluralističkom razdoblju.

Odnos između članova i birača pojedinih partija Srbije je različit i kreće se, na septembarskim izborima 2000., u rasponu od 1: 4 kod SPS (400.000 članova prema 1.532.841 birača), do 1: 25 kod DOS-a (80.000 prema 2.040.646). U Češkoj i Bugarskoj odnos između članstva i birača ex-komunističke partije je oko 1: 10, a u Poljskoj 1: 50, što su daleko niže nego vrednosti kod SPS u Srbiji, ali su znatno više nego vrednosti kod ostalih novoobrazovanih partija u tim zemljama u kojima neretko partije sa jedva nekoliko hiljada članova zadobijaju na izborima više stotina hiljada glasova (Kitschelt et al., 2000: 395).

Napred izneta ocena da je većina partijskog članstva Srbije delovala prethodno u Savezu komunista je generalna, i na osnovu nje se ne može pouzdano suditi o "političkom poreklu" pristalica pojedinih partija; do takvih ocena može se doći samo na osnovu empirijskih istraživanja. Na žalost, nema sistematskih podataka o "političkim putanjama" i o evoluciji socijalne strukture članstva pojedinih partija Srbije, a sličan nedostatak uočava

se i u drugim postkomunističkim zemljama, pa čak i u zemljama stabilne demokratije (Merkl, 1980: 615). Istini za volju, približna predstava o socijalnom sastavu partijskog članstva može se dobiti uvidom u strukturu izbornih pristalica o čemu u Srbiji, i u većini pomenutih zemalja, postoji bogata empirijska evidencija. Ocena o nepotpunom uvidu u bitna obeležja članstva pojedinih partija važi još u većoj meri za partijske rukovodioce od kojih, realistički posmatrano, presudno zavisi politička sudsrbina partija. To, s pravom, naglašavaju dvojica autora ističući da partijska rukovodstva svojim odlukama i delovanjem "određuju da li će se partija održati potpuno nepromenjena ili sa marginalnim modifikacijama, pretpreti strukturalne promene ili nestati" (Rose and Mackie, 1988: 557). Citirani pisci naglašavaju, u stvari, važnost "subjektivnog momenta" koji se često i neopravданo zapoštavlja, pa se objašnjenje uspona, stagnacija ili propasti partija deterministički svodi na posledicu socijalno-ekonomskih procesa i okolnosti. Pod partijskim rukovodstvima podrazumevamo "... pojedince koji zauzimaju ključna mesta u partijskoj hijerarhiji, kao i one koji vrše snažan upis na partijske odluke mada ne zauzimaju važne hijerarhijske položaje. To mogu biti članovi koji su igrali važnu ulogu prilikom formiranja partija ("osnivači") ili u razdoblju značajnom za partiju (oslobodilačka borba, revolucija), finansijeri, intelektualci (naučni radnici, književnici, novinari) i pojedinci kojima posao omogućava pristup važnim informacijama" (Goati, 1982: 159).

Kad je reč o "političkoj prošlosti" pripadnika rukovodećih stratuma novoosnovanih partija Srbije, postoje indicije da je njihov značajan deo započeo svoj "politički novicijat" u SKS. Tome u prilog govore podaci po kojima je od ukupno 122 poslanika opozicije u trećem sazivu Narodne Skupštine Srbije (izabranom 1993), 97 (ili 79,5 odsto) bilo u članstvu SKS, a svaki treći je obavljao rukovodeću funkciju u komunističkoj partiji (Antonić, 1995: 5). Verovatno je ideo bivših komunista među poslanicima opozicionih partija u dva prethodna saziva parlamenta Srbije (1990 i 1992) bio još naglašeniji. Još je veća "gustina" bivših komunista u pluralističkoj skupštini Crne Gore izabranoj 1990; od 125 poslanika (od čega 83 na listi vladajuće partije i 32 na listama opozicionih partija) samo jedan poslanik nije bio član Saveza komunista Crne Gore!

Naglašeno učešće "recikliranih komunista" u rukovodstvima opozicionih partija nije, međutim, osobenost Srbije (i Crne Gore), nego zajednička karakteristika opozicionih partija u svim bivšim republikama "druge Jugoslavije", kao i u Bugarskoj, Albaniji i Rumuniji. Nasuprot tome, bivši komunisti, posebno članovi rukovodstava vladajućih komunističkih partija, retko su uspevali da zauzmu strateške položaje u novim opozicionim partijama Poljske, Čehoslovačke i Mađarske. Objašnjenje to da Ray Taras, s pravom, traži u različitoj snazi opozicionih (disidente) pokreta u Balkanskim i Centralno - Evropskim zemljama, u razdoblju "realnog socijalizma". "Nemajući efektivne organizovane opozicione grupe pre kolapsa komunizma, balkanske države morale su da biraju kandidate iz drugaćajnog izvora alternativnih vodećih kandidata, nego Čehoslovačku, Mađarsku ili Poljsku, u kojima je disidentski pokret bio aktivан izvesno vreme..." (Taras, 1993: 170).

Dok je učešće bivših komunista veoma naglašeno u rukovodećim ešalonima partija obrazovanih u pluralističkom razdoblju, rukovodstvo SPS (na čelu sa predsednikom Slobodanom Miloševićem) - koje je izabранo na tzv. "kongresu ujedinjenja" SKS sa Socijalističkim savezom radnog naroda Srbije (SSRNS) održanom 16. jula 1990. - identično je na rukovodećom garnituru SKS što, zapravo, svedoči o organizacionom kontinuitetu između dve partije (Waller, 1996: 26). Posle 1990. u SPS je, naravno, dolazilo do "kadrovskog obnavljanja" u kojem su rukovodeća mesta zauzimali novi lideri, ali - sudeći na osnovu parcijalnih uvida - oni su najčešće poticali iz reda rukovodilaca Saveza soci-

jalističke omladine (SSO), odnosno "podmlatka" SKS. Unutar rukovodećeg stratura SPS - dok je ta partija bila na vlasti (od 1990. do 5. oktobra 2000) - uočavala se "podela rada", jer se jedan njegov deo posvetio menadžerskim poslovima u ključnim privrednim preduzećima ("Simpo", "Progres", "Tehnogas", "Sartid" i dr.) potpuno podržavljene prirede Srbije, dok se drugi deo pretežno bavio partijskim i državnim poslovima. Te dve grupe Venelin Ganev naziva - imajući u vidu Socijalističku partiju Bugarske - "preduzetnici" i "ideolozi" (Ganев, 1997: 134).

Na početku pluralističkog razdoblja u rukovodstvima novootvorezovanih partija Srbije, kao i u partijama postkomunističkih zemalja Centralne i Jugoistočne Evrope, istaknuto mesto imali su intelektualci. Čelne pozicije u dve najčeće opozicione partije Srbije (SPO, DS) zauzeli su 1990. jedan profesor univerziteta i jedan književnik. Početkom devedesetih godina veliki procenat članova glavnih i izvršnih odbora relevantnih partija Srbije činili su, takođe, ljudi sa akademskim titulama doktora i magistra, kao i istaknuti umetnički stvaraoци. U studiji publikovanom u tom razdoblju izneli smo pretpostavku da će doći do brzog "političkog demobilisanje" intelektualaca u postkomunističkim zemaljama (Goati, 1991: 41) koja se pokazala tačnom u većini zemalja ovog regiona, ali ne i u Srbiji. U zemljama Centralne i Jugoistočne Evrope veliki deo intelektualaca se zaista povukao, sredinom devedesetih godina, iz "prvih redova" političke borbe i vratio u "tišinu" kabinka i laboratorija, jer je "epoha podviga" 1989/1990 nepovratno prošla, a politikom su zagospodarili ubičajeno sruši i rutina. Ali, u Srbiji intelektualci su ostali na najistaknutijim političkim položajima i nastavili da sudeluju u "gladijatorskim aktivnostima" (Milibrath, 1965: 18) sve do aktuelnog razdoblja. Tome u prilog govore podaci da se sredinom 2002. na čelu tri relevantne partije Srbije (DS, DSS, SRS) nalaze pojedinci sa titulom doktora nauka, a da se na vrhu četvre partie (SPO) nalazi književnik. Uz to, u izvršnopolitičkim organima partija uočava se - kao i ranije - izrazito visoka zastupljenost pojedinaca sa naučnim zvanjima i istaknutih umetničkih stvaralaca. Teško je reći da li uzrok naglašenog uleta "vitezova duha" u operativnoj politici u Srbiji 2002. treba tražiti u protrahiranoj političkoj krizi u kojoj su permanentno otvorena sudsinska pitanja (opstanak SRJ, dileme oko uključenju u međunarodnu zajednicu i dr.) - što odlaze transformisanje politike u rutinsko regulisanje prozaičnih interesa - ili, pak, postoje i neki drugi uzroci.

2. Politički okvir delovanja

U vremenskom razdoblju koje je u fokusu ove analize (1990-2002), partije Srbije funkcioniše su u dva bitno različita politička poretka: od 1990. do 5. oktobra 2000. one su delovale u autoritarnom, a od 5. oktobra u demokratskom poretku. Ova dihotorna podela poredaka je, međutim, suviše gruba, jer ne registruje važne promene unutar dva poredaka. Radi otklanjanja tog nedostatka poslužiće se razudenjem tipologijom koju je šire obrazložio Larry Diamond (1996). Taj pisac polazi od ocene da je podela poredaka na autoritarne i demokratske ima malu analitičku vrednost, jer se i u prvu i u drugu grupu svrstavaju poreci između kojih postoje velike razlike. Zbog toga, umesto, dvočlane, on predlaže sledeću petočlanu tipologiju političkih poredaka: autoritarni poredak; pseudodemokratija; izborna demokratija; srednji tip (između izborne i liberalne demokratije); i liberalna demokratija. Prva dva tipa spadaju u *genus* autoritarnih, a preostala tri tipa u *genus* demokratskih poredaka. Reč je, u stvari, o evolutivnoj šemi; autori-

tarni poredak je "početna tačka", pseudodemokratija označava "liberalniju varijantu" autoritarnog poretka, izborna demokratija predstavlja - i pored ograničenosti - kvalitativni skok i čini "prvi stupanj" demokratije, srednji tip je "bogatiji oblik" demokratskog poretka od izborne demokratije i, najzad, liberalna demokratija je razvijeniji vid demokratije od srednjeg tipa.

Imajući u vidu Diamondovu tipologiju, prethodno izneta ocena da je od 1990. do 5. oktobra 2000. u Srbiji bio na snazi autoritarni poredak zahteva odgovor na pitanje: koji od dva tipa tog poretka, "čisti" autoritarni poredak ili pak njegova nešto liberalnija varijanta, "pseudodemokratija"? Odgovor na to pitanje šire smo obrazložili na drugom mestu (Goati, 2001a: 45-49) i on glasi: od 1990. do marta 1998. kada je obrazovana koaliciona vlada između SPS, JUL-i-a SRS ("crveno-crna" koalicija), poredak Srbije pripada je "pseudodemokratiji", a od marta 1998. do oktobarskog političkog prevrata 2000, "čistom" autoritarnom poretku. U prvoj fazi (1990-1998), u Srbiji su bile uspostavljene demokratske ustanove: političke partie, izbori, parlament, ali su one delovale u dubokoj senci vladajuće SPS. Ta partija je i posle 1990. zadržala strateške poluge vlasti u svojim rukama: državni aparat, privreda, i medije. U takvim okolnostima, parlament je igrao podređenu ulogu u odnosu na neposredno izabranog predsednika republike, opozicione partie bile su sistematski marginalizovane, a izborna nadmetanja odvijala su se permanentno u "režiji" vladajuće partie, pa se nije moglo govoriti o slobodnim i ravнопravnim izborima. U ovoj fazi postojale su, dakle, opozicione partie i druge karakteristike izborne demokratije, ali je nedostajao suštinski uslov: "... dovoljno ravnopravna arena osporavanja koja omogućava da vladajuća partija bude smenjena sa vlasti" (Diamond, 1996: 25).

Posle obrazovanja koalicione vlade između SPS, JUL-i-a SRS, "pseudodemokratski" poredak Srbije mutirao je u ogoljeni autoritarni varijantu jer je ta vlada praktično ukinula, inače ograničenu, slobodu nezavisnih medija, bitno limitirala autonomiju univerziteta i otpočela sa sistematskom represijom prema opoziciji i nevladinom sektoru. Na daleko-sežan znacajući pomenuh promena vladajućeg poretka u Srbiji upozorili su, s pravom, neki domaći i strani autori (npr: Vučetić: 2000, 22; Cohen, 2001: 423-424). Smatramo da te promene predstavljaju dovoljnu činjeničku podlogu za iznetu tezu o involuciji vladajućeg poretka Srbije 1998. od "pseudodemokartije" u ogoljeni autoritarni poredak. Staviše, pred septembarske izbore 2000. taj poredak je ispoljio naglašene sličnosti sa sultanicizmom čija su bitna obeležja: nejasne granice između režima i države; personalizacija vlasti; konstitucionalna hipokrišija; uska socijalna osnova i odsustvo razgraničenja vladarevog bogatstva i "javne blagajne" (Chehab i Linz, 1998: 11-23). Istini za volju, involucija u sultanicam nije dovedena do kraja, jer u Srbiji ipak nisu zakonom zabranjene opozicione političke partie, nego je to samo najavljeno u govoru predsednika SRJ i predsednika SPS, Slobodana Miloševića na Četvrtom kongresu SPS 17. februara 2000. U tom govoru Milošević je ustvrdio da u Srbiji ne postoji opozicija, nego "... grupacija potplaćenih slabića i lopova koji, koristeći teško vreme u kojem mnogi ljudi ne žive lako, i koristeći značajna finansijska sredstva koja im se doturaju iz inostranstva, manipulišu osećanjima i potrebama izvesnog broja ljudi, često veoma mladih, prečukujući razloge zbog kojih je teško, lažući ih da je teško nema izlaza bez savijene kičme pred silom koja je pokorila ceo svet..." (Politika, 18. februar 2000). S obzirom na moć kojom je Milošević raspolagao, izneta ocena nije bila samo semantičko poništavanje opozicije, nego najava da će opozicija biti i zakonom zabranjena. Takav rasplet predupredio je, međutim, veliki oktobarski prevrat kojim je eliminisan Miloševićev autoritarni režim i us-

postavljena izborna demokratija. Tome je prethodio Miloševićev poraz na izborima za predsednika SRJ i poraz SPS na izborima za savezni parlament 24. septembra 2000. Kao što se moglo očekivati, Milošević i SPS su pokušali da preinače volju građana i da ostanu na vlasti, ali su zbog masovnih protesta građana, koji su kulminirali 5. oktobra 2000. bili prinuđeni da priznaju pobedu Vojislava Koštunice i koalicije Demokratska opozicija Srbije (DOS).

Iako su na septembarskim izborima DOS i njegov predsednički kandidat odneli pobedu na saveznom nivou, ta pobeda je imala neposredne reperkusije i na republički nivo. Bitno oslabljeni "stari režim" bio je prinuđen da pristane na vanredne izbore za republički parlament u decembru 2000. Na tim izborima vladajuće partie "stari režima", SPS i SRS i JU, pretrpele su ubedljiv poraz posle čega su njihovi pripadnici eliminisani sa vlasti, sa izuzetkom Predsednika republike Srbije, Milana Milutinovića, koji je u novoj konstelaciji snaga potpuno marginalizovan. Strateške političke položaje zauzeli su pripadnici DOS-a, čime je, ustvari, "zaokružena" prva smena na vlasti započeta 5. oktobra (Goati, 2001a). Takva smena je bitan preduslov demokratskog preobražaja (Schmitter, 1986: 9; Weiner and LaPalombara, 1966: 412), a do nje je u većini postkomunističkih zemalja Jugoistočne Evrope došlo još 1990.

3. Tip partije

Nastojeći da partije Srbije analiziramo u komparativno-istorijskoj perspektivi, pokušaćemo, najpre, da odgovorimo na pitanje kako se one uklapaju u podelu koja se u zemljama stabilne demokratije najčešće pravi između sledeća četiri tipa partija: kadrovskih, masovnih, sveobuhvatnih (*catch-all parties*) i kartelskih. Drugo pitanje na koje ćemo, takođe, nastojati da odgovorimo je da li se partije Srbije mogu razvrstati prema kriterijumu motiva angažovanja na kojem Herbert Kitschelt (1995) zasniva svoju tročlanu podелу na programske, klijentelističke i hirizijske partije.

Pre odgovora na prvo pitanje, navećemo, ukratko, konstitutivna obeležja četiri tipa partija, o čemu smo detaljnije raspravljali na drugom mestu (Goati, 2000: 204-213). Kadrovske partije hronološki su prve nastale (prva polovina devetnaestog stoljeća), dok je još većina stanovnika zapadnoevropskih zemalja bila lišena izbornog prava. U takvim okolnostima partije su okupljale pripadnike socijalne elite i imale labavu organizacionu strukturu. Obeležja masovnih partija - obrazovanih krajem devetnaestog stoljeća kao antipod kadrovskim - su težnja za privlačenjem što većeg broja članova, hijerarhijska organizacija, razgranati partiski aparati i naglašena interna disciplina. Programi masovnih partija (u koje spadaju komunističke i socijaldemokratske) zasnovani su na filozofiji istorije po kojoj je radnička klasa predestinirani i isključivo nosilac društvenog progresa. Te partije razvijaju intenzivan unutrašnji život, zato što nastoje da, vlastitim naporima, podignu obrazovni nivo i klasnu svest svog članstva. Težnja za što brojnijim članstvom posledica je izvorne ideje tih partija da se treba pripremati za odsudni juriš na "kapitalističku tvrdjavu" u kome će ključnu ulogu odigrati po vojnom uzoru organizovana partija.

Treća vrsta, sveobuhvatna partija (*catch-all party*) nastaje sredinom dvadesetog stoljeća kada u populaciji dramatično opada udeo radničke klase ("plavih bluza"), a struktura zapadnoevropskih društava umesto piramidalne, postaje heksagonalna (dominiraju srednji slojevi). U takvim okolnostima, masovne partije prestaju da traže oslonac isključivo u radničkoj klasi i obraćaju se čitavoj populaciji. Uporedno sa tim, one napušta-

ju ili bitno redefiniju radikalne programske ciljeve i prihvataju temeljne institute i vrednosti predstavnicičke demokratije. Uloga ideologije slabla, a umesto članova, za sveobuhvatnu partiju ključnu važnost zadobijaju glasači. U praksi, te partije uspostavljaju dobru saradnju sa interesnim grupama i usredsređuju svoju aktivnost isključivo na parlamentarni teren.

Najzad, četvrta vrsta su kartelske partie čije je važno obeležje da se sve više oslanjaju na finansijsku pomoć iz državnog budžeta, umesto na partisku članarinu ili poklopane bogatih pojedinaca. O kartelskim partijama, čiji se obrisi pojavljuju u poslednje dve decenije prošlog stoljeća, najčešće se govori u množini, jer kartel prepostavlja prečutni sporazum između najvažnijih partie u datom partiskom sistemu. Po tom sporazumu svim članicama kartela omogućava se "preživljavanje" bez obzira na rezultate izbora; u stvari, među kartelskim partijama saradnja preovlađuje nad sukobima. *Naveli smo obeležja četiri tipa partie u "destilisanom vidu"* i uz visok stepen uprošćavanja. Ta obeležja najviše su odgovarala stvarnom stanju u formativnoj fazi partie, a kasnije, pod uticajem spoljnih i unutrašnjih podsticaja, partie su se često menjale pa čak i preuzimale organizaciona rešenja od uspešnih partie različitog tipa, tako da se u praksi uglavnom može govoriti o mešovitim ("hibridnim") tipovima partie.

Podrobnniji uvid pokazuje da u aktuelnom razdoblju u Srbiji deluju partie kod kojih se uočava sinkretička mešavina karakteristika opisanih partiskih tipova, od kadrovske do kartelskih, kao i neka "autohtona" svojstva. Kod DS, DSS i ostalih partie koje su posle oktobarskog političkog preokreta 2000. došle na vlast u okviru koalicije DOS, kao i kod SPO (koji je i posle 5. oktobra 2000. ostao u opoziciji), uočavaju se sledeća zajednička obeležja: labava unutrašnja organizacija, slaba veza između partiskih nivoa, dominantan uticaj rukovodstva (prvenstveno partiskog vođe) na proces odlučivanja, uopštena programska opredeljenja o neophodnosti razvoja tržišne privrede, demokratije i uspostavljanja čvrstih veza sa svetom. Takva programska opredeljenja daju partiskim rukovodstvima "određene ruke" u vodenju politike i omogućavaju im da traže izborni oslonac u socijalno neizdiferenciranoj izbornoj "klijenteli". Po tim obeležjima navedene partie podsećaju na tip *catch-all party*, ali uz jednu značajnu razliku; kod navedenih partie na postoji čvrsti spoj partie sa interesnim grupama, što je bitno obeležje sveobuhvatne partie. Objašnjenje za to je jednostavno: u Srbiji još uvek ne postoje snažne i izdiferencirane interesne grupe. Partije drugih postkomunističkih zemalja, na primer Slovenije, pokazuju, takođe, neke sličnosti sa *catch-all parties*, kao i sa kartelskim i klijentelističkim partijama (o kojima će kasnije biti reči) (Fink-Hafner, 1997: 15; Fink-Hafner, 2002: 58).

Kao i kod partie Srbije, programi ogromne većine relevantnih partie u postkomunističkim zemljama Centralne i Jugoistočne Evrope sasvim su načelni i usredsređeni su na nekoliko ciljeva-vrednosti: demokratiju, tržište i integraciju u Evropu. O tome Attila Agh piše: "Sve relevantne partie Centralne Evrope (Mađarska, Česka, Slovačka i Poljska - V.G.) pokušavaju da izgrade evropsku fasadu, zato što su svesne potrebe da ispunе evropske standarde i životne neophodnosti da se "uključu" u evropski partiski sistem kroz njegove najvažnije grupe (socijaliste, konzervativce i liberalce)" (Agh, 1994: 235). U ovom regionu većina partie ima decentralizovani unutrašnju strukturu i mali broj članova u čemu neki autori vide sličnost sa kadrovskim partijama (Lewis, 1996: 7). Na takvu ocenu upućuju i Attila Agh koji govori o elitnim partijama u Mađarskoj, Češkoj, Poljskoj i Slovačkoj (Agh, 1994: 232).

Dve partie koje su bile na vlasti u Srbiji do 5. oktobra 2000., SPS i SRS, imaju neke osobene karakteristike u odnosu na partie udružene u koaliciju DOS i SPO. Okolnost da

je SPS "izdanak" vladajuće komunističke partije - koja po tipu pripada masovnim partijama - bitno je uticala na brojnost njenog članstva, unutrašnje odnose i prirodu veza sa državom. "Poreklo" SPS objašnjava njen nastojanje da u svoje redove privuče veliki broj članova, što joj je, dok je bila na vlasti, izvahredno polazilo za rukom. Sredinom 2000. SPS je, prema našim procenama, imala preko 400.000 članova, više nego i jedna partija u Jugoistočnoj Evropi. Čak i godinu i po dana pošto je potisnuta u opoziciju, sredinom 2002, SPS je, prema našoj proceni, imala oko 200.000 članova, što je dvostruko više od DS, koja je, po broju članova, na drugom mestu. U načinu nastanka SPS treba tražiti i "ključ" za objašnjenje njene čvrste unutrašnje organizacije koju karakteriše stroga disciplina i subordinacija nižih u odnosu na više organe. Iste odlike uočavaju se u ex-komunističkim partijama Crne Gore (Demokratska partija socijalista i Socijalistička narodna partija), kao i u ex-komunističkim partijama Poljske, Madarske i Estonije (Lewis, 1996: 16). Najzad, dok je SPS bila na vlasti, na njen odnos sa državom opet je bitno uticalo "genetsko nasleđe" po kojem je država *longa manus* vladajuće partije. U praksi, to je u Srbiji između 1990. i 2000. imalo da posledicu opstanak "partijske države", koja se veoma malo, i uglavnom deklarativno, razlikovala od države u socijalističkoj eri.

Pored sličnosti SPS sa masovnim partijama, treba upozoriti i na jednu značajnu programsku razliku. Dok su masovne partie (komunističke i socijaldemokratske) prisnaste u korist radničke klase, takva pristrasnost bitno je "razblaćena" u programskim dokumentima SPS (*Programske osnove - 1990 i Osnove programa - 1992*), a često zanemarivana u njenom političkom diskursu i praksi. Izborni apeli SPS nisu upućivani radništvu, nego građanima uopšte, pa po tome ona podseća na *catch-all parties*. Ali, "ciljna grupa" SPS nisu uvek bili građani, nego i narod u etničkom smislu, što nije *lapsus linguae*, nego rezultat težnje SPS da u etnički definisanom narodu zadobije oslonac za svoju politiku, zbog čega se ona približila partijama nacionalističke "političke porodice" (Goati, 2000: 79).

Utracionalistička SRS predstavlja, takođe, osobenu "leguru" svojstava različitih tipova partija. Po brojnom članstvu i centralizovanoj organizaciji SRS je slična masovnim partijama. Ista ocena važi za SSJ u pogledu naglašene centralizacije, ali ne i u pogledu članstva, jer je reč o relativno malobrojnoj organizaciji koja je postigla najveći uspeh na republičkim izborima 2000. kada je osvojila 5,3 odsto glasova. Razlika između SRS i masovnih radničkih partija tiče se socijalnog subjekta čije interese te partije reprezentuju. Umesto klasne pristrasnosti koja - kao što smo prethodno pomenuli - predstavlja bitno obeležje tipa masovne partie, SRS do paroksizma naglašava, kako u programu tako i u političkom delovanju, svoju "nacionalnu misiju". SRS nije bila, u posmatranom razdoblju, samo jedna od partija izrazito "etnificirane" partijske scene Srbije, nego partija koja je podsticala tu etnifikaciju i sistematski unosiла u odnose između etničkih grupa izrazitu militantnost i duh netrpeljivosti. U tom pogledu, SRS podseća na zapadnoevropske komunističke partie koje se, u periodu između dva svetska rata, nisu zadovoljavale samo time da se bore za interesu radničke klase, nego su negovale i "duh klasne mržnje" prema pripadnicima drugih socijalnih grupa, posebno prema buržoaziji.

Partije Srbije (na vlasti i u opoziciji), pored izvesnih sličnosti sa kadrovskim, masovnim i *catch-all parties*, imaju jednu odliku koja ih približava tipu kartelske partie: u velikoj meri su zavisne od države u pogledu finansijskih sredstava. To isto važi za partie većine postkomunističkih zemalja Europe. Izuzetak su Latvija i Ukrajina u kojima su partie lišene finansijske pomoći države. Slična je situacija u Poljskoj u kojoj država budžetski pomaže partie, ali se ta pomoć u ukupnim prihodima partie kreće samo od 4,7 do 11,6

odsto (Walecki, 2001: 6). Generalno uzev, udeo države u finansiranju partie u većini postkomunističkih zemalja nadmašuje polovinu. To ilustruju podaci po kojima budžetska pomoć slovenačkim partijama čini 74 odsto njihovih prihoda u izbornoj godini i 80 odsto u neizbornoj godini (Toplak, 2002: 17), a u Bugarskoj i Estoniji sredstva iz budžeta imaju centralnu ulogu u finansiranju izbornih kampanja (Pentus, 2001: 15; Kannev, 2001: 8). Prema našoj proceni - zasnovanoj, doduše, na parcijalnim uvidima - učešće države u prihodima partie Srbije kretalo se 2001. od 70-90 odsto.

Oslonac na budžetska sredstva je jedno, ali ne jedino, obeležje kartelskog tipa partie. U pogledu drugih važnih obeležja, partie Srbije - kao i partie većine postkomunističkih zemalja - pokazuju bitna odstupanja od tog tipa. U ta odstupanja svakako treba ubrojiti: razdoblje u kojem je partie postala finansijski zavisna od države, stepen (ne)stabilnosti grupe partie koje čine kartel i prirodu odnosa unutar te grupe. Partije postkomunističkih zemalja, kako dobro uočava Paul Lewis, finansijski su upućene na državu već u ranoj fazi svog razvoja, što nije bio slučaj sa partijama Zapadne Evrope koje su nastale i dugo se razvijale bez ikakve finansijske pomoći iz tog izvora (Lewis, 1996: 14). Kad je reč o relativnoj stabilnosti grupe najvećih partie koje čine kartel, o tome u većini postkomunističkih zemalja Centralne i Jugoistočne Evrope, uključujući Srbiju, ne može biti reči. U tim zemljama "rang lista" partie brzo se menja, jer bezmalo posle svakih izbora u prvi plan izbijaju nove partie, a ranije vladajuće bivaju potisnute na periferiju. Dobra ilustracija za to su decembarski izbori 2000. u Srbiji na kojima je partijska scena temeljno promenjena, jer je koalicija DOS - čije članice nisu učestvovalo na prethodnim izborima 1997. (izuzev male ND koja je sudjelovala u savezu sa SPS i JUL-om) - zadobila 70,4 odsto mandata, dok su SPS i SRS - koje su (zajedno) u parlamentu izabrani 1997. raspolažale sa 78,6 odsto mandata, izvojevale u sastavu novog parlamenta samo 24 odsto. *U stvari u Srbiji, kao i u ostalim postkomunističkim zemljama, ne može se govoriti o kartelskim partijama, zato što još nije došlo do "sleganja političkog tla" i do jasnog odvajanja važnih od nevažnih partija (slično: Lewis, 1996: 14).*

Odnosi između partie koje čine kartel u zemljama stabilne demokratije, kao što smo prethodno napomenuli, nisu samo, pa ni pre svega, konkurenčni nego saradnički zahvaljujući čemu sve partie koje čine kartel "... preživljavaju" (Katz and Mair, 1995: 17). Nasuprot tome, odnosi između najvažnijih partie Srbije su, uglavnom, antagonistički. U razdoblju "starog režima" vladajuća SPS je permanentno politički marginalizovala opozicione partie jednostranim nametanjem institucionalnih rešenja, dominacijom u medijima i izbornim manipulacijama. Posle otkobarskog političkog preokreta 2000. usledili su decembarski izbori na kojima je trijumfovала koalicija DOS koja je nagovestila preokret i strogo poštovanje demokratskih principa što, kao što ćemo kasnije pokazati, u praksi nije uvek bio slučaj.

U celini uzev, opisane sličnosti između partie Srbije, sa jedne strane, i različitih tipova partie u zemljama stabilne demokratije, sa druge strane, su površinske, a "ispod" njih postoje dublje razlike koje se prevenstveno tiču osobnosti "socijalnog okruženja" u kojem partie deluju. U pomenutim zemljama reč je ne samo o višem stupnju ekonomskog razvoja, nego i o osobenoj socijalnoj strukturi i stratifikaciji koje su oblikovane pod uticajem najpre industrijske, pa potom naučno-tehnološke i informacijske revolucije. U tim zemljama postoji gosta mreža interesnih grupa koje izražavaju potrebe i interese pojedinih delova populacije i koje indirektno utiču na oblikovanje političkih partie. Nasuprot tome, u Srbiji i u drugim postkomunističkim zemljama, partie su nastale - izuzev ekskomunističkih - "preko noći", kao rezultat političke potrebe opozicionih grupa da, u izu-

zetno kratkom roku, sudeluju na prvim pluralističkim izborima. Razlika u "vremenskoj dimenziji" je suštinska, jer neki važni politički procesi zahtevaju određeni protek vremena. To je bitan preuslov i za nastanak "partijske identifikacije" birača koja per se otežava dramatične promene izbornih rezultata i time smanjuje stepen kontingencije političkih procesa.

Pre nego što ponudimo odgovor na drugo pitanje o primenljivosti Kitscheltovog (1995) razlikovanja na programatske, harizmatske i klijentelističke partije, rekapituliramo ukratko smisao tog razlikovanja. Kriterijum ove podele su motivi (pobude) zbog kojih se pojedinci priključuju partijama (šire o tome: Goati, 2001: 218-223). Prema Kitscheltu, programske partije nude samo indirektnie nadoknade članovima za angažovanje u vidu izbornih uspeha i sposobnosti da ostvare svoje političke programe. Pojedinci pružaju podršku tim partijama na osnovu racionalnih interesnih procene da će one, dolaskom na vlast, maksimalno unaprediti njihove interese. Klijentelističke partije obezbeđuju pristalicama selektivne (a ne kolektivne) prednosti u formi "... patronažnih poslova, preferencijalnog tretmana u raspodeli socijalnih subvencija (sredstava itd.) i vladinih ugovora" (Kitschelt, 1995: 7). Najzad, na angažovanje pojedinaca u harizmatskim partijama odlučujuće utiče njihova težnja da, u zajednici sa drugim pojedincima, budu bliski sa harizmatskim vođom. Taj tip partija uglavnom je - prema citiranom piscu - prelazna faza ka nekom od dva prethodna tipa, zbog problema "rutinizacije harizme" (Kitschelt, 1995: 7).

U stvarnosti, članovi, po pravilu, ne pružaju podršku partiji zbog jednog, nego zbog više motiva. Pojedinačni koji teži dobiti nastoj i da ostvari kroz partiju koja mu je najbliža po programskim opredeljenjima, kao što je i pristalica čiji je angažman zasnovan na programskim motivima često vezuje i za ličnost partijskog vode. Zbog toga se svrstavaju *određene partie u jedan od tri navedena tipa zasniva na proceni o preovlađujućim pobudama članova u datom razdoblju*. U ovoj podeli - kao uostalom u prethodno opisanoj četverocranoj tipologiji - reč je o "idealnim tipovima", u Veberovom smislu, od kojih stvarnost neizbežno odstupa.

Podrobniji uvid u funkcionisanje partija Srbije u posmatranom razdoblju snažno sugerise ocenu da je SPS, kao vladajuća partija od 1990. do 2000. imala klijentelistički karakter. Tome je naročito pogodovao privredni sistem u kojem je dominirao državni sektor nad privatnim, što je omogućavalo SPS da kao "generalni menadžer" državne privrede obezbeđuje pojedinačne i grupne privilegije širokog pristalica u "zamenu" za njihovu lojalnost i angažovanje. Osina toga, SPS je pruvlaka u svoje "gravitaciono polje" i nastajući preduzetnički sloj, jer je uspešno poslovanje pripadnika tog sloja u oslabljenoj i ekonomskim sankcijama UN (1992- 1995) iscrpljenoj privredi Savezne Republike Jugoslavije (SRJ), presudno zavisilo od podrške vladajuće partije. U ovom slučaju, klijentelizam se pojavljuje u ogoljenom vidu, jer su privatni preduzetnici mogli isključivo uz podršku politički moćnih pojedinaca iz SPS (od 1996. i JUL-a) da savladaju niz administrativnih prepreka uspostavljenih od strane države (uvozno-izvozne dozvole, atesti) za obavljanje svojih aktivnosti. *Protivčinida za tu podršku sastojala se, po pravilu, u ilegalnim novčanim davanjima čiji je iznos bio unapred predviđen ("partijski harač")*.

Istini za volju, prethodni opis (uz razumljive simplifikacije) u većoj meri odgovara načinu na koji je SPS obezbeđivala glavninu podrške u drugoj polovini devedesetih godina dok je, početkom devedesetih godina, harizmatska dimenzija bila za tu partiju, verovatno, važnija od klijentelističke. Na takvu pretpostavku upućuje široka podrška koju je uživao voda SPS, Slobodan Milošević u biračkom telu Srbije. U tom pogledu on

je daleko nadmašivao samu SPS, što ilustruju podaci po kojima je Milošević na predsedničkim izborima 1990. dobio 20 odsto više glasova od SPS na istovremeno održanim parlamentarnim izborima (3.285.799 prema 2.320.587), a na predsedničkim izborima 1992. čak 46 odsto više (2.515.047 prema 1.359.086). Ali kasnije, "trošenjem" Miloševićeve harizme, usled neuspela u sferi ekonomije i "nacionalne politike", važnost harizmatske dimenzije SPS slabila, a raste značaj klijentelističke dimenzije. Na sličan način jedan autor ocenjuje da je u Hrvatskoj do početka 2000. vladajuća HDZ predstavljala mešavinu harizmatske stranke sa snažnim klijentelističkim elementima (Kasapović, 2000: 22). Šrdan Vrcan izvršno opisuje kako klijentelizam "priskiče u pomoć" partiji kada oslaće ostale pobude angažovanja. On beleži: "... klijentelizam funkcioniра dvostruko: prvo jača i stabilizira interesnim tkivom već postojeći ideološku privrženost, ponajviše onda kada ova sama po sebi postaje nestabilna, te drugo, istodobno širi faktičku političku privrženost na potpuno pragmatičnoj interesnoj podlozi i bez ideoloških konotacija" (Vrcan, 2000: 82).

Kad je SPS eliminisana sa vlasti u oktobru 2000. ponovo je došlo do promene motivacione matrice jer je SPS, zajedno sa vlašću, izgubila "klijentelistički potencijal", pa je Miloševićeva harizma opet postala najvažnije "vezivno tkivo" SPS i članstva. Ta harizma, doduše na skromnom nivou, se ne smanjuje uprkos njegovom izručenju Medunarodnom krivičnom tribunalu za bivšu Jugoslaviju u Hagu. U prilog tome govore rezultati suksesiivnih istraživanja Centra za proučavanje alternativa (Beograd) prema kojima pozitivno mišljenje o Miloševiću oscilira na sledeći način: oktobar 2000. - 14 odsto; jun 2001. - 9 odsto; avgust 2001. - 10 odsto i jul 2002. - 12 odsto. Dodajmo tome da se u većini istraživanja popularnosti političara sprovedenih posle 5. oktobra 2000. u Srbiji (i u Crnoj Gori), Milošević nađali među prvih pet.

Među relevantnijim partijama Srbije najbliža programskom tipu je DSS, jer je ona čvrsto branila svoja temeljna opredeljenja ne samo dok je bila u opoziciji (1992-2000), nego i kada je, posle 5. oktobra 2000. postala vladajuća u okviru koalicije DOS (o čemu će biti reči u odeljku 6). U programske stranke, pored DSS, treba ubrojiti i SRS koja se od svog osnivanja konstantno zalagala za teritorijalnu ekspanziju, "tvrd" stav prema nacionalnim manjinama, naročito Albancima, centralizaciju i za energetičko suprotstavljanje zapadnoevropskim zemljama i SAD. "Senku" na programsku doslednost SRS baca, međutim, njen ulazak, zajedno sa SPS i JUL-om, u koalicionu vlast Srbije 24. marta 1998. ("crveno-crna" koalicija). Ipak, SRS može naći bar delimično opravdanje za sklapanje saveza sa partijama iz komunističke "političke porodice" u tome što je ona - kako je pokazao razvoj događaja - uspela da nametne "crvenim partnerima" u vlasti (SPS, JUL), svoju ultranacionalističku platformu.

U većini ostalih partija Srbije uticaj programskih opredeljenja na politiku bio je relativno mali, što dobro ilustruju mnoge arbitarne odluke partijskih voda kojima su oni dezavuisali ključna programska načela svojih partija (za razdoblje 1990-2000. vidi: Goati, 2000: 141-151). Takve odluke - koje, zapravo, govore o niskom stepenu institucionalizacije partije (Panebianco, 1988: 138) - nisu, po pravilu, izazivale otpor partijskih članova i simpatizera što upućuje na pretpostavku da oni u partijskim prvacima vide pojedince sa naročitom istorijskom misijom koja po važnosti nadilazi deklarisana programska načela. Da se tu radi o harizmatskom tipu partija, ili o naglašenoj harizmatskoj dimenziji tih partija, govore podaci po kojima je u istraživanju "Društveni karakter i sistem..." (sprovedenom 1993.) trećina partijskih pristalica u Srbiji (bez Kosova i Metohije) navela poverenje u ličnost vode kao razlog svog vezivanja za partiju. Taj razlog najčešće

su navodili pristalice SPS (43 odsto), a zatim slede SRS (39 odsto), SPO (16 odsto), DS (11 odsto) i DSS (7 odsto) (Golubović, Kuzmanović i Vasović, 1995: 263). Takve pristalice Mladen Zvonarević svrstava u "homocentrične sledbenike" koje ovako opisuje: "Homocentričan je onaj sljedbenik koji se veže uz ličnost vode, koji njemu vjeruje i koji će zato svojega vođu pratiti u svim zaokretima njegovih postupaka, ma koliko oni bili nelogični ili kontradiktorni. Ideocentričan je, naprotiv, onaj sljedbenik koji se veže uz određenu ideju ili ideologiju i koji je spremjan slijediti svakog vođu koji, po njegovom mišljenju, pridonosi toj ideji" (Zvonarević, 1976: 483).

Na ocenu da je u partijama Srbije snažno prisutan kult vode i bespovodom sledbeništva upućuje i to što su, u posmatranom vremenskom okviru, pravci relevantnih partija ostajali na svojim položajima i posle višestrukih izbornih neuspeha. Lideri četiri od šest relevantnih partija (SRS, SPO, DSS i SPS) koji su izabrani na osnivačkim Kongresima tih partija od 1990. do 1992. zadržali su u jesen 2002. i dalje čelne pozicije, iako su te četiri partije pretrpele u međuvremenu teške izborne poraze. Najupečatljiviji primer "otpornosti" na izborne neuspehe je lider SPO, Vuk Drašković koji je u posmatranom razdoblju pretrpeo 5 poraza na republičkim izborima, 3 na saveznim izborima, dok je 3 puta doživeo debakl na predsedničkim izborima. Bez obzira na to, isti lider će sudelovati kao kandidat svoje stranke i na predstojecim predsedničkim izborima 29. septembra 2002. Slobodan Milošević je opstao na čelnom mestu SPS uprkos ne samo izbornim porazima na predsedničkim i saveznim parlamentarnim izborima 2000. i na republičkim izborima u decembru iste godine, nego i hapšenju u martu 2001., a potom ekstradiciji međunarodnom sudu u Hagu. U petoj partiji, SSJ, do izbora novog lidera došlo je 2000, tek posle smrti prethodnog, a jedino je u šestoj partiji, DS, smena na vrhu ostvarena na statutarni predviđeni način (1994). *Nepokretnost partijskih voda, koja po pravilu znači i nepokretnost "personalne mreže" što ih okružuje, predstavlja još jednu od osobenosti Srbije u odnosu na druge postkomunističke zemlje Centralne i Jugoistočne Evrope. To, međutim, nije običan kuriozitet nego osobenost od dalekosežne važnosti, jer upravo nepromenljivi partijski vrhovi uspešno blokiraju uspon nosilaca drukčijeg načina mišljenja, novih ideja i alternativnih političkih opcija.*

Poput prethodno naglašene nevezanosti partijskih voda u donošenju odluka programskim principima, odsustvo smene na vrhu je, po Samuelu Huntingtonu, takođe, znak niskog stepena institucionalizacije partije. On piše: "Institucionalna snaga partije meri se u prvom redu njenom sposobnošću da preživi svoga osnivača ili harizmatskog lidera koji je prvi doveo partiju na vlast" (Huntington, 1973: 409). Drugi aspekt institucionalizacije, prema ovom piscu, su organizaciona kompleksnost i dubina, koji se ogledaju u intenzitetu vezâ partije sa socioekonomskim organizacijama. O čvrstim vezama partija u Srbiji sa tim organizacijama, kao što smo prethodno istakli, ne može biti ni govor. Treći indikator institucionalizacije - prema Huntingtonu - je stepen partijske identifikacije, koji je u Srbiji nizak u poređenju sa zemljama stabilne demokratije.

4. Partijski sistem

Partijski sistem Srbije uspostavljen je uglavnom - kao i u zemljama stabilne demokratije - duž linija najdubljih društvenih sukoba (rascepa). Ovom prilikom se nećemo zadržavati na široko prihvaćenom objašnjenju rascepa u zemljama Zapadne Evrope koje su obrazložili Seymour Lipset i Stain Rokkan (1967), jer smo se time iscrpno bavili u drugom radu (Goati, 2000: 175-178).

Na obrazovanje i evoluciju partijskog sistema Srbije bitno je uticalo više činilaca među kojima se, po važnosti, izdvajaju sledeća tri. Prvi su etnički rascepi. Koristimo termin "rascep" zato što nije reč o privremenim, nego o trajnim razlikama koje se najčešće (ne uvek) zasnivaju na askriptivnim karakteristikama pojedinaca (Kitschelt et. al. 2000: 63). Osim etničkih rascepa, na formiranje partijskog sistema Srbije uticali su odnos prema vladajućem poretku uspostavljenom 1990. (koji do 5. oktobra 2000. zadržao neka bitna obeležja "samoupravnog socijalizma") i izborni sistem.

Etnički rascep

Etnička heterogenost "probila" je 1990. na politički plan i podstakla stvaranje međusobno suprotstavljenih etničkih partija. Partijski sistem Srbije nije uspeo da integrise u svoj okvir partije albanske nacionalne manjine u pokrajini Kosovo i Metohija (1990-1999), nego su te partie formirale vlastiti "alternativni" partijski sistem. Samo manjim delom, preko stranaka madarskih i muslimanske (bošnjačke) nacionalne manjine, etnički rascep se ispoljio u partijskom sistemu Srbije. Sličnost sa Srbijom u pogledu siline uticaja etničkih podela na partijski sistem pokazale su (unutar Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije) Bosna i Hercegovina i Makedonija u kojima su se rezultati prvih pluraističkih izbora 1990. podudarili, sa malim odstupanjima, sa popisom stanovništva po etničkom obeležju. Političke podele čvrsto su sledile granice etničkih grupa i u nekim drugim postkomunističkim zemljama Centralne i Jugoistočne Evrope, naročito (od 1992) u Slovačkoj (Kostecky, 1999: 67) i Bugarskoj.

Odlučujući važnost etničkog rascepa u Srbiji objašnjava u velikoj meri to što su 1990. i 1991. vladajuća SPS i opozicione partie - doduše uz izvesno kolebanje DS - pružale podršku stavu da Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju (SFRJ), u čijem se sastavu nalazila Srbija, treba tako "prekomponovati" da bi se novi državni okvir poklopio sa široko definisanim "srpskim etničkim prostorom" koji je obuhvatao delove Bosne i Hercegovine i Hrvatske. Precutri konzensus koji su uspostavile partie Srbije o kriterijumu podelje SFRJ, nije, međutim, obuhvatio niz krunipnih pitanja iz sfere međuetničkih odnosa. Na primer, za razliku od DS, SPO i DSS, koje su se zalagale za državu ravnopravnih građana, SRS je javno zagovarala "tvrd" stav prema manjinama koji je u razdoblju kada je SRS bila u neformalnom ili formalnom savezu sa vladajućom SPS (1992-1993; 1997-2000) postajao regulativni princip državne politike. Posledica toga je faktička i normativna diskriminacija građana po etničkom kriterijumu. Ovdje se, u stvari, radi o etničkom ili, kako piše Herbert Kitschelt-u, "parcijalnom određivanju građanina" (Kitschelt, 1992:11), kojem taj pisac suprotstavlja kosmopolitsko/internacionalnu definiciju.

Razlika u definiciji građanina podelila je, zapravo, sve političke stranke Srbije na nacionalističke i građanske. Umesto takve podele stranaka i uopšte političkih orijentacija, neki autori koriste drugačije pojmovne parove kao na primer: evropejci - tradicionalisti (Agh, 1994: 236), etnicitet - integracija (Sartori, 1976: 336); tradicionalizam - oksidentalizam (Kasapović, 1994: 178) tradicionalizam - modernizam (Kasapović i Zakošek, 1994: 11), Gemeinschaft - Gesellschaft (Comisso, 1991: 124; Thompson 1991: 48) i dr. Ako zanemarimo semantičke razlike, sve navedene podele imaju, u suštini, dva pola na kojima su koncentrisane razlike kako u pogledu određenja građanina, tako i u pogledu demokratije, tržišta i odnosa prema svetu. Prvi pol obuhvata "grod" stavova koji čine: afirmativan odnos prema etničkoj i konfesionalnoj toleranciji, tržištu, demokratiji i otvore-

nosti prema svetu. Na drugom polu je splet stavova koji visoko vrednuju etničku i (ili) versku solidarnost i definisu građanina s obzirom na etničku pripadnost, naglašavaju važnost podudaranja granice države s etničkim granicama i izražavaju negativan ili naglašeno kritičan stav prema saradnji sa svetom, što po pravilu - mada ne uvek - prati zalaganje za autoritarno odlučivanje i netržišnu raspodelu. *Dimenziju koju čine na izneti način opisani polovi označavaće u ovom tekstu kao proevropsko-tradicionalističko.*

Na pomenutoj dimenziji uočava se ostra podela partija Srbije u čitavom posmatranom razdoblju. Od 1990. do političkog prevrata 5. oktobra 2000. ubedljivo nadmoc u republičkom parlamentu imala je tradicionalistička opcija očišćena u SPS i SRS. Politički prevrat ostvaren 5. oktobra 2000. označio je faktički ukidanje vladavine tradicionalista što je "ratifikovano" pobedom DOS-a na decembarskim izbornom 2000. Ali, čim je DOS obrazovao novu republičku vladu (25. januar 2001), pokazalo se da nisu sve stranke udrugene u tu koaliciju na čvrstim proevropskim pozicijama. To prvenstveno važi za DSS koja je istupila iz republičke vlade u znak protesta protiv ekstradicije bivšeg predsednika SRJ, Slobodana Miloševića Haškom sudu. Budući da je DSS imala u parlamentu Srbije 45 poslanika, vladina ubedljiva podrška od 176 poslanika u parlamentu bitno je sužena na samo 131 poslanika (52 odsto), pa je tako u parlamentu Srbije skoro uspostavljena ravnopravnost između zagovornika proevropske i tradicionalističke opcije. Na levoj strani te dimenzije je "DOS minus", a na desnoj, tradicionalističkoj strani su SPS, SRS i SSJ i, delimično, DSS. U stvari, DSS je teško razvrstati "bez ostatka" na dimenziji proevropsko/tradicionalističko, jer iako ta stranka pokazuje sistematske rezerve prema saradnji sa Zapadom i uključivanju u međunarodnu zajednicu, ona se, istovremeno, zalaže za ravnopravnost građana, demokratiju i tržište.

Rivalitet između proevropejaca i tradicionalista koji u Srbiji obeležava čitavo posmatrano razdoblje, bio je početkom devedesetih godina izuzetno važan i u partijskim sistemima većine postkomunističkih zemalja Centralne i Jugoistočne Evrope. O tome Atilla Agh piše: "Od preloča 1990. kad su političke bitke vođene oko novih alternativa i izbora, došlo je do sukoba između Zapadno-Europejaca i tradicionalista-populista" (Agh, 1994: 218). Ali, u tom sukobu, u većini pomenutih zemalja Zapadno-Europejci su brzo i ubedljivo trijumfovali nad tradicionalistima-populistima.

Odnos prema poretku

Drugi rascep je između pobornika i protivnika političkog poretku uspostavljenog u Srbiji 1990., poretku koji - ponovo naglašavamo - nosi neizbrisiv žig "samoupravnog socijalizma". Tome u prilog govorovi podatak da je ustav Srbije usvojen 28. septembra 1990. u jednostranačkoj skupštini Srbije (izabranoj 1989), bez ikakve konsultacije sa opozicionim strankama. Osim ustava, jednostranački parlament je istog dana, bez dogovora sa opozicijom, izglasao i novi izborni zakon. "Kičmu" tako obrazovanog političkog poretku u Srbiji činila je SPS koja je čak i u programskom pogledu produžila, u suštini, "istim putem" kao i SKS, što se ogleda u zadržavanju "demokratskog socijalizma" kao strateškog cilja i u favorizovanju "društvene svojine" nad privatnom, zbog čega je u Srbiji sve do 5. oktobra 2000. funkcionalisala državno dirigovana privreda. Pored SPS, snažan oslonac vladajućem poretku, obezbeđivala je od svog osnivanja 1991. ekstremno nacionalistička SRS.

Nasuprot prorežimskim partijama, jedan od ključnih zahteva opozicionih partija odnosio se na ukidanje "društvene svojine" i povlačenje države iz privrede. Zbog toga se u

Srbiji rascep između pobornika i protivnika "starog režima", u velikoj meri podudara, kao što smo pokazali u jednom ranijem radu (Goati, 2000: 186), sa kontroverzom levica/desnice pod uslovom da se taj pojmovni par operacionlno definise (ne ulazeći u teorijske kontroverze koje oko toga traju više od dva stoljeća) kao zalaganje za državno nasuprot privatnog vlasništva, snažnu nasuprot slabe vlade, redistribuciju bogatstva ili odbijanje redistribucije i kao podršku ili protivljenju welfare programu vlade. *Tako definisanoj levici pripadaju SPS i SRS koje su tvrdokorno branile Miloševićev politički poredak kao već ostvareni ideal, dok su se stranke desnice, odnosno opozicione stranke, zalagale za njegovu korenitu promenu.*

To što je borba opozicije protiv Miloševićevog režima krunisana uspehom tek u oktobru 2000., što znači jednu deceniju kasnije nego u većini postkomunističkih zemalja Jugoistočne Evrope, rezultat je nesumnjivo snage SPS, koja je 1987 - kada je Milošević na VIII sednici CK SKS eliminisao "unutrašnju opoziciju" i postao neosporni lider - uspešno promenila svoju legitimacionu matricu i nastupala prvenstveno kao predstavnik interesa srpskog naroda, a ne radničke klase. Pravovremenim prihvatanjem "nacionalnog programa" SPS je uzila prostor novoformiranim opozicionim partijama i ostvarila ubedljivu pobedu na prvim pluralističkim izborima 1990. Igrajući na "nacionalnu kartu" SPS je pobedila opoziciju na svim izborima do 2000. Dugi opstanak SPS na vlasti posledica je i hronične rascepkanosti opozicije koja - za razliku od opozicije u postkomunističkim zemljama Centralne i Jugoistočne Evrope - nikako nije uspevala da ujedini svoje redove. U pomenutim zemljama eliminacija sa vlasti ex-komunističkih partija shvaćena je već na prvim pluralističkim izborima 1990. kao strateški cilj kojem je sve drugo podređeno. Da bi realizovale taj cilj političke grupe veoma heterogenih programskih opredeljenja obrazovale su partije koju Michael Waller naziva "forum partie". U tome što su "forum partie" isključivo usredosređene na eliminaciju sa vlasti vladajućih komunista Waller vidi sličnost tih partija sa nacionalno-oslobodilačkim pokretima u ekonomski nerazvijenim zemljama koji su, takođe, bili zaokupljeni isključivo jednim ciljem, oslobođenjem zemlje (Waller, 1994: 56). Primeri "forum partie" su: Solidarnost u Poljskoj, Građanski forum u Čehoslovačkoj, njegov slovački ogrank Javnost protiv nasilja, Demokratski forum u Mađarskoj, Unija demokratskih snaga u Bugarskoj i HDZ u Hrvatskoj. Uzrok nastanka "forum partie" objašnjava njihovo kratko trajanje na političkoj sceni; većina tih partija raspala se odmah posle izborne pobjede (u Bugarskoj, Poljskoj i Mađarskoj 1991, a godinu dana kasnije u Čehoslovačkoj). Izuzetak tom pogledu je HDZ koja je se, zbog rata na teritoriju Hrvatske (1991-1995), stabilizovala na vlasti sve do početka 2000.

U razjedinjenoj opoziciji Srbije, tendencije ka akcionom ujedinjavanju snažnije su se manifestovale tek 1996/97. kada su SPO, DS i GSS obrazovali koaliciju "Zajedno". Posle neslavnog raspada te koalicije (o tome: Goati, 2001: 78-81), među pristalicama opozicije zavladao su apatija i rezignacija što je vladajući poretk iskoristio za sve veću repreziju nad univerzitetom, nezavisnim medijima, nevladinim organizacijama i pokretom "OTP". Međusobno sukobljene opozicione partije su na to, umesto energičnim protestima i demonstracijama, odgovarale samo anemičnim saopštenjima. *Zbog toga je politička scena Srbije, krajem 1999. pružala zaista neobičnu sliku; intenzivan politički sukob odvija se između vladajućeg poretku i civilnog društva, dok su se najvažnije opozicione partije uglavnom držale po strani.*

Kao prekretnicu u delovanju opozicije možemo označiti 10. januar 2000. kada su, na inicijativu SPO, sve opozicione partije postavile vladajućem poretku sledeće zahteve: održavanje do kraja aprila 2000. vanrednih izbora na svim nivoima, obustavljanje akata

državnog nasilja protiv opozicije i poništavanje antideometratskih zakon o štampi i univerzitetu. Pošto je poredak to potpuno ignorisao, opozicija, udružena u koaliciju DOS, ponovila je zahtev za održavanjem vanrednih izbora na velikom protestnom skupu u Beogradu održanom 14. aprila. Na to se vladajući poredak opet nije obazirao, nego je zakazao izbore za predsednika SRJ i oba veća Savezne skupštine tek za 24. septembar 2000.

Na septembarskim izborima DOS nije nastupio u integralnom obliku, jer je SPO odlučio da sudeluje sa samostalnim predsedničkim kandidatom i vlastitom izbornom listom, naglašavajući pri tom da opozicija treba da nastupa protiv vladajućeg poretku "u dve kolone". Uprkos izvajanja SPO, koalicija DOS i njen predsednički kandidat, Vojislav Koštunica, odneli su na septembarskim izborima ubedljive pobjede. Od posebne važnosti je Koštuničina pobeda (u prvom krugu) nad Slobodanom Miloševićem, dodašnjim predsednikom SRJ i najmoćnijom ličnošću vladajućeg poretku. Osim SPS i SRS, na ovim izborima, težak poraz pretrpeo je SPO čiji je predsednički kandidat, Vojislav Mihailović osvojio samo 2,95 odsto glasova. SPO je doživeo brodolom i na saveznim parlamentarnim izborima jer je osvojio samo jedno poslaničko mesto u Veću Republike Savezne skupštine, dok je u Veću građana ostao bez jednog mandata.

Izborni porazi Miloševića na predsedničkim izborima i koalicije SPS i JU-a na saveznim izborima, izazvali su u vrhu vladajućeg poretku najpre šok a potom, potpuno očekivano, očajničke pokušaje koji su trajali od 25. septembra do 5. oktobra 2000. da se porazi prikrju falsifikovanjem rezultata predsedničkih izbora. Težeći da to osuđete, lideri DOS-a pozvali su 29. septembra 2000. građane Srbije na masovne proteste sve do priznavanja izbornih rezultata. Na taj poziv građani su se spremno odazvali i protesti su dostigli zenit 5. oktobra 2000. kada je oko 700.000 ljudi izšlo na ulice Beograda i zauzeo, uz mali otpor policijskih snaga, zgrade saveznog parlamenta i RTV Srbije (Goati, 2001a). Suočen sa masovnom pobunom, vladajući poredak bio je prinuđen da prizna izborni poraz, posle čega je počeo proces njegovog nezadrživog urušavanja. Iako je na septembarskim izborima 2000. ostvarena samo promena vlasti na federalnom nivou, to je odmah dovelo u pitanje opstanak vladajuće garniture u Srbiji. Bitno oslabljeni "stari režim" bio je prinuđen da, zbog novog odnosa snaga, pristane na decembarske izbore za republičku skupštinu na kojima je, kao što smo prethodno naveli, trijumfovao DOS.

Pobednički DOS je, međutim, koalicija 18 po veličini različitih i ideološki heterogenih partija i jednog sindikata, čiji je najvažniji vezivni element bila težnja za eliminacijom SPS sa vlasti pa, zbog toga, DOS neodoljivo podseća na "forum partie" u prethodno određenom značenju. Imajući to u vidu, postavljalo se samo pitanje koliko će DOS moći da izbegne dezintegraciju. Odgovor na to da je politički život; DOS je opstao manje od sedam meseci (od 25. januara 2001. kada je obrazovana republička vlast, do istupanja DSS iz nje 17. avgusta), što znači da je se DOS brže raspao od "forum partie" u postkomunističkim zemljama. Izuzetno brzoj dezintegraciji DOS-a doprineo je, verovatno, jedan činilac koji nije postojao u "forum partijama". DOS je nastao 2000. kao koalicija već organizaciono potpuno oformljenih partija od kojih su neke u prethodnoj deceniji uspostavile programski identitet i stekle vlastitu "izbornu klijentelu" (DS, DSS, GSS), dok su "forum partie" obrazovane 1989/1999. od neformalnih grupa istomišljenika, koji nisu prethodno formirali svoje organizacije. Zbog toga je odvajanje DSS od DOS-a značilo samo vraćanje samostalnosti koja je već postojala, a u slučaju "forum partie" zahtevalo je izgradnju ab ovo novih organizacija.

Izborni sistem

Ocena da tipovi izbornog sistema snažno utiču na broj partija i na partijske sisteme predstavlja "opšte mesto" u političkoj teoriji (o tome: Goati, 1982: 141-143; Goati, 2000: 187-189). Većina savremenih relevantnih autora prihvata stanovište da proporcionalni sistem olakšava održavanje većeg broja partija, dok većinski sistem podstiče redukciju njihovog broja. Postojanje čvrste korelacije između izbornog sistema i broja partija empirijski je potvrdio Richard Rose pokazujući da prosečan broj partija koje osvajaju poslaničke mandate u zapadnoevropskim zemljama u kojima je na snazi proporcionalni sistem nadmašuje prosečan broj partija koje osvajaju mandate u zemljama sa većinskim sistemom u srazmeri 8,7: 5 (Rose, 1993: 121). Treba, međutim, imati u vidu da se istraživanje uticaja izbornog sistema na partije u zemljama stabilne demokratije oduvek suda da teško rešivim problemima koji proizilaze iz čvrstog proglašivanja dvaju fenomena i iz njihovog istovremenog nastanka. Zbog toga, rezultati analize uticaja datog izbornog sistema na broj partija uvek mogu biti osporeni ocenom da je uspostavljanje tog sistema rezultat partijskih odluka. To je, na primer, suština prigovora Georges Lavaua (1953) poznatoj tezi Mauricea Duvergera (1951; 1959; 1964) po kojoj izborni sistem određuje broj partija.

Komplikovani problem "cirkularne uzročnosti" sa kojim se rasprava o odnosu između dveju varijabli neizbežno suočava u zemljama stabilne demokratije, nije postojao u Srbiji 1990. jer je usvajanje "Zakona o izboru narodnih poslanika" u jednostranačkoj skupštini te republike, vremenski prethodilo (podvukao VG) uspostavljanju višepartijskog sistema. Pošto opozicione partije nisu učestvovale u oblikovanju izbornog sistema, taj sistem je za njih predstavljao objektivn, "spoljnični činilac" - ili kako pišu Herbert Kitschelt i grupa autora "egzogeni faktor" (Kitschelt et al. 2000: 11) - koji je jednostrano uticao na njihov politički (ne)uspeh. Nasuprot tome, za vladajuću SPS isti izborni sistem bio je "endogeni faktor" o kojem je ona arbitarno odlučivala. Opredefinjući se na prvim pluralističkim izborima 1990. za dvokržni većinski izborni sistem, SPS je maksimalno favorizovala svoje interese što dobro ilustruju podaci da je sa samo 46,1 odsto glasova zadobila 77, 6 odsto mandata u republičkom parlamentu. Na svim potonjim izborima (1992, 1993, 1997, 2000) primjenjen je, umesto većinskog, proporcionalni izborni sistem koji je smanjio disproporcije između izborne i parlamentarne snage partija.

Treba svakako naglasiti da je u Srbiji na svim izborima održanim po proporcionalnom principu važio izborni cenzus (izborni "prag") od 5 odsto, koji je otežavao malim partijama, između ostalog partijama etničkih manjina, da osvoje parlamentarno predstavništvo. Prohibitivno dejstvo tog cenzusa ublažavano je do izbora 2000. postojanjem većeg broja izbornih jedinica u okviru kojih su stranke mogle lakše da ostvare cenzus od 5 odsto. Broj izbornih jedinica ovako se krećao: 1992. - 9; 1993. - 9; 1997. - 29 i 2000. - 1. Ali, ni veći broj izbornih jedinica nije uvek "spasavao" male stranke od diskriminativnih efekata cenzusa. Na primer, na parlamentarnim izborima 1997. na kojima je važio cenzus od 5 odsto, a republika bila podjeljena na 29 izbornih jedinica, četiri partije mađarske etničke manjine (od ukupno pet) ostale su bez jednog poslaničkog mesta, iako su osvojile zajedno 36.251 glasova. Na istim izborima za jedan poslanički mandat prosečno je bilo potrebno 15.890 glasova, što znači da bi partie te etničke manjine, bez prohibitivnog dejstva izbornog "praga", zadobile dva mandata.

Moglo se pretpostaviti da će se male partie suočiti sa naročito teškim problemima na republičkim izborima u decembru 2000. na kojima je čitava Srbija bila jedna izborna

jinica, uz izborni "prag" od 5 odsto. Ali, u ovom slučaju većina malih partija nisu bile "žrtve" visokog cenzusa (u glasovima: 187.608) zbog prirode centralne izborne kontrove (za ili protiv Miloševićevog režima) i tim podstaknutog grupisanja opozicionih partija u koaliciju DOS (Goati, 2001: 264-265). Negativne efekte visokog cenzusa na izborima 2000. osetila je "na svojoj koži" jedino SPO - dugo najjača opoziciona stranka - koja je ostala bez jednog mandata, iako je za nju glasalo 141.401 birača (3,7 odsto). *Ipak, u celiu uvez, proporcionalni izborni sistem nije u posmatranom razdoblju otežavao održanje velikog broja političkih partija.*

Opstanak brojnih partija podstakao je u Srbiji i jedan činilac koji nije bio prisutan, ili bar ne u tolikoj meri, u drugim zemljama Centralne i Istočne Evrope. Reč je o sistematskim izbornim zloupotrebljama od strane vladajućeg poretka koje su se ogledale u jednostranim promenama izbornih pravila, arbitarnoj interpretaciji tih pravila i preinacaivanju izbornih rezultata. Te zloupotrebe umanjile su značaj izbora kao objektivnog kriterijuma uspešnosti stranaka i poslužile su liderima partija-gubitnika kao izvrstan "alib" za sve izborne poraze i za zadržavanje na rukovodećim pozicijama. Ovde, međutim, treba naglasiti da vladajuća SPS jeste vršila "korekcije" izbornih rezultata (šire o tome: Goati, 2001), ali ih nije u potpunosti "izmišljala", pa je zato svaljivanje čitave "krivice" za izborne neuspehe na SPS, pokušaj da se izbegne vlastita odgovornost. U prilog oceni da je SPS preinacaivala izborne rezultate vodeći računa o "stvarnom stanju" govore nalazi mnogih empirijskih istraživanja izbornih opredeljenja koji nisu drastično odstupali od ishoda izbora održanih 1990, 1992, 1993. i 1997. Drugi argument koji potkrepljuje iznetu ocenu su rezultati septembarskih predsedničkih i parlamentarnih izbora 2000. Na tim izborima je, uprkos pristrasnosti izbornih pravila i "uobičajene" mere krovotvorenja, trijumfovала ubedljiva većina birača koja je podržala DOS, nasuprot do tada vladajućih stranaka. *Osvetili smo prethodno tri važna (ne jedina) uzroka nastanka partijskog sistema, ne zaboravljajući, pri tom, da partie i partijski sistemi nisu samo rezultat delovanja bezičnih socijalnih činilaca, nego i plod ljudske kreativnosti. Pod uticajem tog "subjektivnog momenta" dolazi do uspostavljanja partie i partijskih sistema koji u različitoj meri odgovaraju socijalnom okruženju i potrebama njegove promene.*

5. Klasifikacija i tipologija

Kao kriterijum klasifikacije partijskih sistema najčešće se koristi broj partie i, na osnovu toga, razlikuju se jednopartijski, dvopartijski, tropartijski, četvoropartijski itd. sistemi. Maurice Duverger smatra da iznad četiri partie nikakva klasifikacija nije moguća, pa zato naziva takve sisteme "polipartijskim" (Duverger, 1951: 195). Broj partie je izuzetno važan, jer govori o distribuciji moći u partijskom sistemu i o opsegu interakcija između partie koje čine jedinice sistema ("mehanika partijskog sistema"), zbog čega se klasifikacije partijskih sistema uobičajeno zasnivaju na tom kriterijumu. Broj partie dovoljan je, međutim, samo za gruba, preliminarna istraživanja, ali ne i za produbljene analize (Leiserson, 1971: 539), pa zato Jean Blondel, osim broja partie, ističe važnost drugih obeležja: relativne veličine partie, stepena bliskosti u njihovim strateškim opredeljenjima, širine podrške koju partie uživaju u društву i varijacija u njihovoj strukturi (Blondel, 1973: 98). Polazeci od broja partie i njihove relativne veličine, Blondel je ponudio sledeću četveročlanu tipologiju partijskih sistema: (1) dvopartijske u kojima dve partie dobijaju po oko 45 odsto glasova, (2) dvoipopartijske u kojima jedna partie dobija približno 45 odsto glasova, druga nešto manje od 40 odsto i treća oko 15 odsto, (3) višepartijske

sa dominantnom partijom u kojima jedna partie dobija oko 45 odsto, a ostatak glasova je skoro jednak raspoređen na 3-4 partie i nazad (4) višepartijske sisteme bez dominantne partie u kojima 2-3 partie dobijaju po oko jedne četvrtine glasova, a preostale glasove dele druge partie (Blondel, 1973: 103). Sledеći Blondelovu tipologiju partijski sistem obrazovan u Srbiji posle prvih slobodnih izbora može se svrstati u višepartijske sisteme sa dominantnom partijom. Na kasnije održane izborema (1992, 1993, 1997, 2000), sistem Srbije je evoluirao u višepartijski sistem bez dominantne partie.

Kao analitički instrument za merenje relativne snage partie, o kojoj govori Blondel, koristi se indeks agregacije koji uzima u obzir, sa jedne strane, relativni udio vladajuće partie u biračkom telu, a sa druge strane, broj partie zastupljenih u parlamentu. Indeks agregacije izračunava se na sledeći način: $A = \frac{100}{S(L)} P$, gde su A = indeks agregacije, S = mesta u parlamentu koja ima najjača partie (koaliciju), L = ukupan broj sedišta u donjem domu zakonodavne vlasti i P = broj partie koje poseduju bar jedno sedište u tom domu (Mayer, 1980: 338-339). Ukoliko je veći skor, utoliko je više agregiran partijski sistem. Indeks agregacije u Srbiji pokazuje značajne promene u posmatranom razdoblju, što ilustruje sledeća tabela.

Indeks agregacije

Godina izbora	Srbija
1990.	4,8
1992.	4,5
1993.	7,0
1997.	4,2
2000.	14,0
Σ	6,9

Pri izračunavanju indeksa agregacije uzimali smo u obzir izborne koalicije kao celine (DEPOS - 1992 i 1993; "Levu koaliciju" - 1997; DOS - 2000) a ne partie koje su u njihovom sastavu, čime je broj partie (odnosno P u navedenoj formuli) smanjen i time povećana vrednost indeksa. Na to smo se odlučili zato što su sastav koalicija činiči ponekad male partie za koje je teško oceniti da li bi samostalno osvojile i jedan mandat (npr. ND i JUL u "Levoj koaliciji" 1997), kao i istaknuti pojedinci koji nisu članovi ni jedne partie (npr. DEPOS 1992. i 1993). Ne manja teškoće postoje u vezi za sa koalicijom DOS koju su 2000. obrazovale partie i organizacije koje pripadaju različitim "političkim porodicama": socijaldemokratskoj (Socijaldemokratska partija, Liga Socijaldemokrata Vojvodine, Reformisti Vojvodine, Asocijacija slobodnih i nezavisnih sindikata), liberalnoj (DS, Gradanski Savez, Nova demokratija, Demokratska alternativa, Demokratski centar) i nacionalističkoj (DSS, Demohričanska stranka Srbije). U sastavu te koalicije su, takođe, etničke partie (Savez vojvodanskih Madara, Demokratska zajednica vojvođanskih Madara i Sandžačka demokratska partija čiji su članovi uglavnom Bošnjaci-Muslimani), regionalne partie (Liga za Šumadiju, koalicija "Vojvodina") i, najzad, organizacije koje ujedinjuje jedan zajednički cilj (Srpski pokret otpora).

Ako bismo pri izračunavanju indeksa agregacije umesto jedinstvenog DOS-a računali svih 18 partie koji ga sačinjavaju, u tom slučaju ukupan broj partie zastupljenih u

parlamentu Srbije bio bi 22, umesto 5, a vrednost indeksa agregacije opala bi na samo 3,2. Ali, takav pristup značio bi, u stvari, prikrivanje niskog indeksa agregacije partijskog sistema. Da bismo to izbegli potrebno je šta realnije "ponderisati" brojčanu vrednost koalicije. Korisnu sugestiju u tom pogledu našli smo kod Arend Lijphart-a (1991: 71). Taj autor je na pitanje da li treba, na primer, "partije blizance", CDU i CSU u Nemačkoj, računati kao jednu ili kao dve partie, ponudio kompromisnu soluciju po kojoj se tu radi o jednoj i po partie. Na Lijphartovom tragu - dakle, isključivo iz analitičkih razloga - broj partie koje čine DOS procenčemo na tri i u tom slučaju indeks agregacije ostvaren u republičkom parlamentu Srbije izabranom na decembarskim izborima 2000. iznosio bi 10,6.

U analizi relativne veličine partie - što je jedan od kriterijuma Blondelove tipologije - koristi se koncept "efektivnih" partie pod kojim se podrazumeva "... broj hipotetičkih, po obimu jednakih partie, koji bi imao isti ukupan efekt na frakcionalizaciju sistema kao što imaju sadašnje partie nejednakog obima" (Laakso and Tagapera, 1979: 4). Za izračunavanje broja efektivnih partie služi sledeća formula:

$$N_2 = \frac{1}{\sum (pi)^2}$$

U toj formuli N_2 je "efektivni broj" partie, Σ predstavlja sve partie koje su osvojile mesta u parlamentu (ili glasove na izborima), a pi proporcionalni udio mesta u parlamentu (ili glasovima) za svaku pojedinu partiju. Ako su udeli partie jednakci, "efektivni broj" partie odgovara broju partie koje deluju u partijskom sistemu, a ako jedna ima ogromnu većinu N_2 je malo veće od jedan. Ova formula, identifikuje, zapravo, broj partie u sistemu uzimajući u obzir njihovu relativnu veličinu.

U partijskom sistemu Srbije došlo je, u posmatranom razdoblju, do značajnih promena u broju "efektivnih partie". Taj se broj ovako kretao: 1990. - 1,4; 1992. - 3,4; 1993. - 3,3; 1997. - 3 i 2000. - 1,6. Pri izračunavanju broja "efektivnih partie" - kao i prilikom formiranja indeksa agregacije - uzimali smo u obzir izborne koalicije, a ne partie pojedinačno, što je dovelo do smanjivanja broja "efektivnih partie". Ako, bismo koaliciju DOS računali - kao i kod izračunavanja indeksa agregacije - kao tri partie, broj "efektivnih partie" popeo bi se na 4,9 što je slično broju "efektivnih partie" (4,8) u davanom postko-munističkom zemalju Centralne i Jugoistočne Evrope sredinom devedesetih godina (Birch, 2000: 24). Ali, u stvarnosti broj "efektivnih partie" u Srbiji je veći, jer je sredinom 2002. došlo do rascpeta SPA na dve organizacije od kojih obe imaju svoje predstavnike u parlamentu, o čemu će još biti reči u odeljku 7.

U istraživanju partijskih sistema ni Giovanni Sartori ne negira važnost broja partie, ali, kao i Blondel, smatra da je heuristička vrednost klasifikacije zasnovane samo na broju ograničena, jer "... ima nešto što brojanje (partija - VG) ne može da otkrije, a ipak je suštinsko" (Sartori, 1976: 126). Da bi osvetlio taj suštinski element citirani pisac predlaže tipologiju koja, osim broja partie, uključuje kao kriterijum i "ideološku distancu" između partie (Sartori, 1976: 126). Na osnovu toga on razlikuje sledeća četiri tipa: dvo-partijski sistem (mala fragmentacija i mala distanca), polarizovani višepartijski (velika fragmentacija i velika distanca), umereni višepartijski (osrednji nivo fragmentacije i mala distanca) i segmentirani multipartijski (visok nivo partijske fragmentacije u društvu u kojem postoje bar dve distinktne subkulture, i mala distanca).

Sudeći prema broju partie, u Srbiji je na prvim pluralističkim izborima 1990. uspostavljen tropartijski sistem koji su činili: SPS, SPO i DS. U tom sistemu ubedljivu dominaciju ostvarila je - tačnije rečeno zadržala je iz predpluralističkog razdoblja - SPS koja je zadobila 46,1 odsto glasova i 77,6 odsto mandata (194 od 250). Na drugom mestu je SPO sa 15,8 odsto glasova i 7,6 odsto mandata, a na trećem mestu DS sa 7,4 odsto glasova i 2,8 mandata. Posle drugih izbora (1992), opstao je tropartijski sistem, ali je sastav partie-učesnika promenjen, kao i njihovi relativni odnosi. Na tim izborima SPS je dobila 28,8 odsto glasova i 40,4 odsto poslaničkih mesta, a za njom slede: SRS (obrazovana 1991) sa 22,6 odsto glasova i 29,2 odsto mandata i koalicija DEPOS - čiju je okosnicu činio SPO - sa 16,9 odsto glasova i 20 odsto mandata. Na izborima održanim 1993., tropartijski sistem Srbije evoluirao je u polipartijski, jer su "prag" od 5 odsto biračkog tela dostigle: SPS (36 odsto birača; 49,2 mandata), DEPOS (16,6 odsto birača; 18 odsto mandata), SRS (13,8 odsto birača; 15,6 odsto mandata), DS (11,6 odsto birača; 11,6 odsto mandata) i DSS (5,1 birača; 2,8 mandata). Sledеći (četvrti) izbori odvijali su se 1997. u izrazito neregularnim uslovima, zbog čega ih je bojkotovalo 12 opozicionih partie, između ostalih i DS i DSS. Kao posledica tih izbora polipartijski sistem ponovo je transformisan u tropartijski koji čine: SPS, SRS i SPO. Na te izbore vladajuća SPS nije izašla samostalno nego u savezu sa JUL-om i ND. Taj savez, poznat kao "leva koalicija", izvojevac je 34,2 odsto glasova i 44 odsto sedišta u parlamentu, SRS je osvojila 28,1 odsto glasova i 32,8 odsto mandata, a SPO 19,1 odsto glasova i 18 odsto mandata.

Najzad, peti izbori do kojih je došlo u decembaru 2000., predstavljali su pravi "izborni zemljotres", jer su bitno promenili sastav partie-članaka partijskog sistema i njihove relativne odnose. Na tim izborima ostvareni su sledeći rezultati: DOS - 64,4 odsto glasova i 70,4 odsto mandata; SPS - 13,5 odsto glasova i 14,8 odsto mandata; SRS - 8,5 odsto glasova i 9,2 odsto mandata i SSJ - 5,3 odsto glasova i 5,6 odsto mandata. Premda su na decembarskim izborima 2000. tri partie i koalicija DOS osvojile mandate, na tim izborima ponovo je uspostavljen polipartijski sistem, jer pomenutu koaliciju čine, kao što smo prethodno pomenuli, osim jedne sindikalne organizacije, 18 po veličini različitih i programski heterogenih partie od kojih su najveće DS i DSS. Posle istupanja DSS-a iz republike vlade (u avgustu 2001), a time faktički i iz DOS-a, broj partie koje čine tu koaliciju smanjen je na 17 ("DOS minus").

Partijski sistem Srbije obrazovan posle prvih pluralističkih izbora može se, na osnovu Blondelove tipologije, svrstati u višepartijske sisteme sa dominantnom partijom, a na kasnije održanim izborima (1992, 1993, 1997) taj sistem je evoluirao u višepartijski bez dominantne partie. Na izborima 2000. on je ponovo transformisan u višepartijski sistem sa dominantnom partijom, pod uslovom da DOS, a od avgusta 2001. "DOS minus", smatramo jedinstvenom organizacijom.

S obzirom na Sartorijevu tipologiju, partijski sistem Srbije sredinom 2002. pripada tipu "polarizovanog višepartijsma" čija su konstitutivna obeležja postojanje više od pet partie i naglašena "ideološka distanca" između njih (Sartori, 1976: 131). Na decembarskim izborima 2000. mandate u Narodnoj skupštini osvojile su, doduše, samo četiri organizacije: DOS, SPS, SRS i SSJ. Ali, kao što smo prethodno obrazložili, koaliciju DOS treba računati kao 3 partie, što znači da u parlamentu Srbije deluje 6 partie i da je ispunjen prvi kriterijum Sartorijevе tipologije. To, tim pre, što sam Sartori fleksibilno definiše taj kriterijum. On piše: "Sa stanovišta suštinskog znanja, prag (broj partie - VG) može biti izražen mnogo slobodnije, ističući da interakcije između više od pet partie teži

da proizvode različitu mehaniku od mehanike između pet i manje partija. Ukratko gra-nična linija nije pet (ili šest) nego oko 5 (ili 6)" (Sartori, 1976: 132).

Drugi kriterijum Sartorijeve tipologije, postojanje naglašene "ideološke distance" između partija, uočava se već i površnom analizom. U političkom životu Srbije lako je identifikovati neka karakteristična obeležja "polarizovanog višepartizma" koja navodi ovaj pisac. U to, najpre, spada postojanje antisistemskih partija. U takve partije u Srbiji spadaju SPS i SRS, koje smatraju da su vladajući politički poreci Srbije i SRJ nelegitimni, jer su proizašli iz nasilnog oktobarskog prevrata 2000. kojim je srušena demokratski izabrana vlast. Drugo distinkтивno obeležje "polarizovanog višepartizma" koje помиње Sartori je "dvostранa opozicija" (bilateral opposition) koja se ogleda u tome što su raskoli između opozicionih partija dublji nego raskoli između opozicionih i vladajuće partije. "U polarizovanom sistemu - beleži Sartori - nalazimo ... dve opozicije koje se međusobno isključuju; one ne mogu da udruže snage. U stvari, dve opozicione grupe su možda čak bliže vladajućim partijama, nego jedna drugoj" (Sartori, 1976: 134). U Srbiji dobar primer za to su DSS posle izlaska iz republičke vlade i prelaska u opoziciju i tri partije "starog režima", SPS, SRS i SSJ. Iako sve četiri partije čine opoziciju, mogućnosti njihovog zajedničkog političkog delovanja svedenja je na minimum, jer između njih postoji nepremostive programsko-političke razlike. Treće obeležje "polarizovanog višepartizma" je postojanje "neodgovorne opozicije". Opozicija se ponaša odgovorno, beleži Sartori, "... ako ona očekuje da mora "odgovarati", to jest ostvariti ono što je obećala" (Sartori, 1976: 139). Što u Srbiji nije bio slučaj ni pre 5. oktobra 2000, niti u aktuelnom razdoblju. Na izborima u predtokobarskom razdoblju opozicione partije su obećavale biračima spektakularan ekonomski prosperitet u kratkom roku, poput obećanja SPO (1993) o prosečnim platama od 1.000 DM kada su one iznosile jedva 30 DM. Tu taktiku nastavljaju u posttokobarskom razdoblju SPS i SRS koje kritikuju novu vlast, zbog teške ekonomske situacije (nizak standard, mala iskoršćenost industrijskih kapaciteta, visoka nezaposlenost, deficit električne energije i dr.), iako je takva situacija prvenstveno rezultat pogrešne politike koju su vodile upravo SPS i SRS u prethodnim godinama. To što partiski sistem Srbije pripada tipu "polarizovanog višepartizma" govori, zapravo, o odsustvu bazičnog političkog konzenzusa između partija koje čine taj sistem, pa zato izneta ocena nije samo opis trenutnog stanja, nego i prognoza da će se novouspostavljeni demokratski poredak Srbije suočavati sa velikim teškoćama i problemima.

6. Generatori promena

Partijski sistem Srbije menjao se od 1990. do 2002. prvenstveno pod uticajem rezultata sukcesivnih izbora. Bitno obeležje pet izbornih nadmetanja održanih u posmatranom razdoblju (1990, 1992, 1993, 1997, 2000) su velike oscilacije u snazi partija što je indikator nestabilnosti partija i partijskog sistema. Numerički podaci o oscilacijama izbornog uticaja partija ukazuju, načelno posmatrano, na dve vrste promena. O prvoj vrsti je reč kada se glasaci, umesto partije koju su podržavali na prethodnim izborima, opredeljuju za drugu partiju iz iste "političke porodice". "Političkom porodicom" ili političkom tendencijom označavamo "... skup partija koje su između sebe slične po načinu nastanka, programskim opredeljenjima, smeru političkog delovanja, socijalnim obeležjima prirodnim i unutrašnjoj organizaciji" (Goati, 2000: 69). O drugoj vrsti promena se radi kad birači daju svoj glas partiji iz različite "političke porodice". U zemljama Zapadne Europe izborne oscilacije, u poslednje dve decenije, pokazuju tendenciju povećanja, ali tu je reč

prvenstveno o promenama koje se događaju između partija iz iste "političke porodice", odnosno klasnog bloka (class cleavage bloc). Nasuprot tome, smanjuju se oscilacije između partija iz različitih blokova (Mair, 1997: 28-31).

Upoređivanje rezultata suksesivnih izbora u Srbiji u posmatranom vremenskom okviru pokazuje da je dolazio do krupnih promena u snazi partija. To ilustruju podaci o ukupnoj izbornoj nestabilnosti pod kojom se podrazumeva procenat glasova koji je "promeđio vlasnika" (političku stranku) u odnosu na prethodne izbore. Do tih podataka dolazi se sabiranjem svih pozitivnih i negativnih razlika u procentu glasova stranaka zastupljenih u parlamentu u odnosu na prethodne izbore. Podaci o tome u Srbiji su: 1992.- 46,4; 1993.- 35,8; 1997.- 21,8 i 2000. - 85,2. Prosečna ukupna izborna nestabilnost u posmatranom razdoblju dostigla je u Srbiji 47,2. Visoka fluktuacija izborne snage partija nije, međutim, osobenost Srbije, nego je naglašena i u drugim postkomunističkim zemljama Jugostičke Evrope o čemu govorile podaci da je ona iznosila u Crnoj Gori (5) 31,5, Hrvatskoj (3) 25,6, Sloveniji (2) 30,5, Mađarskoj (2) 31,2, Poljskoj (2) 31,3 itd. (Čular, 2000, 136). U zagradama, pored imena zemlje, je broj izbornih ciklusova za koji je izračunata fluktuacija. Prosečna izborna nestabilnost ima različite vrednosti u pojedinim delovima sveta i u pojedinim grupama zemalja: u Zapadnoj Evropi (u razdoblju između 1945. i 1985) 9,7, u starijem Latinsko Američkim demokratijama 20,5, u novijim Latinsko Američkim demokratijama 30 i u četiri postkomunističke zemlje 35,3 (Mainwaring, 1998: 71; slično: Mair, 1997: 182-183). Upoređenje iznetih podataka pokazuje da u tom pogledu Srbija ubedljivo prednjači, što svedoči o dramatičnim promenama u snazi partija i o niskom stepenu njihove institucionalizacije.

Na pitanje o tome da li se u Srbiji, u posmatranom razdoblju, izborna fluktuacija ostvarivala unutar "političkih porodica" ili je pak prelazila "porodične granice", drugi odgovor je svakako bliže istini. Ali, do egzaktnih podataka o tome nemoguće je doći zato što su partije koje pripadaju različitim "političkim porodicama" često obrazovale između sebe izborne koalicije pa se izborni rezultati ne može pripisati nekoj od tih porodica. Dobar primer za to je koalicija DEPOS 1992. i 1993. u okviru koje je, pored stranaka nacionalističke orientacije, sudjelovalo i GSS koji pripada liberalnoj tendenciji. To još više važi za koaliciju DOS koju sačinjavaju stranke svih političkih tendencija, izuzev komunističke. Podaci o čestim interporodičnim partijskim savezima snažno sugerisu hipotezu da u Srbiji "političke porodice" imaju slab programski identitet (ili) da je mala "politička distanca" između njih. To, u stvari, ukazuje na malu eksplikativnu i prognostičku vrednost koncepta "političke porodice", zbog čega ćemo u analizi interakcija u partijskom sistemu (u sledećem odeljku) koristiti koncept "partijskog pola", čije ćemo značenje ton prilikom definisati.

Pored rezultata izbora, na promene partijskog sistema Srbije bitno su uticali uspostavljanje novih i raspad starih partijskih saveza i rascpeti unutar partija. U nove partijske saveze koji su imali dalekosežan uticaj na politički život treba svakako ubrojiti obrazovanje, u martu 1998, koalicione republičke vlade između SPS i JUL-a, sa jedne strane, i ultranacionalističke SRS sa druge strane ("crveno-crna koalicija"). Tim koalicionim savezom tropartijski sistem Srbije (SPS-SRS-SPO) - proizašao iz izbora 1997. - sveden je, zapravo, na dvopartijski. Osim toga, ulaskom SPO u Saveznu vladu u januaru 1999. - koju su činile SPS, JUL i SRS (zajedno sa Socijalističkom narodnom partijom CG i Srpskom narodnom strankom CG) - sve tri relevantne stranke srpskog parlamenta postale su koalicioni partneri, tako da je partijski sistem Srbije transformisan u tropartijski sistem bez opozicije koji ne odgovara ni jednom od prethodno opisanih tipova.

Do korenitih promena na partijskoj sceni i uopšte u političkom životu Srbije doveo je i raspad koalicije "Zajedno" (SPO, DS, GSS) u proleće 1997., o čemu je prethodno bilo reči. Temeljnu transformaciju partijske scene Srbije prouzrokovao je, takođe, rascep koalicije DOS-a 2001. na "DOS minus" i DSS. Najzad i jedan međupartijski raskol do kojeg je došlo u prvoj polovini 2002. može da ima krpne političke reperkusije. Reč je o rascepu SPS iz koje se izdvojilo nezadovoljno krilo i obrazovalo novu partiju. O tom rascepu podrobnije ćemo raspravljati u sledećem odeljku.

7. Aktuelna situacija

Postoktobarska zbivanja na partijskoj sceni Srbije karakterišu, u odnosu na prethodno razdoblje, dve promene i jednu konstantu. Do prve promene došlo je na decembarskim izborima 2000. na kojima je ostvarena bitna redistribucija moći u odnosima između relevantnih partija. Druga promena nastupila je raspadom DOS u avgustu 2001. čime je ponovo korenito promenjen paralelogram sile na partijskoj sceni. Konstantu predstavlja nastavak supremacije partija nad parlamentom i nepoštovanje manjine od strane parlamentarne većine. Objasnićemo podrobnije iznete konstatacije.

Prva od dve pomenute promene na partijskoj sceni Srbije u postoktobarskom razdoblju, dogodila se na decembarskim republičkim izborima 2000. O razmerama promene svedoče podaci po kojima je do tih izbora dominantan partijski pol (SPS, SRS) - koji je raspolagao sa 76 odsto mandata (196 poslanika) u republičkom parlamentu - potpuno marginalizovan, jer je zadobio samo 24 odsto mandata (60 poslanika), dok je ranije slabiji partijski pol, oživen u DOS-u, - koji nije imao ni jednog poslanika u parlamentu izabranom 1997. - izvojevan 70,4 odsto mandata (176 poslanika). Ovdje koristimo pojam "partijski pol" pod kojim Maximilijan Strmiška podrazumeava relevantne političke partije ili partijske saveze koji imaju značajnu izbornu snagu i ispunjavaju dva kriterijuma: "... moraju biti "vidljive", različite i odvojene formacije, tj. udaljene jedne od drugih na datom ideoleskom i političkom kontinuumu, sa dovoljnom i istovremeno adekvatno konsolidovanom i odvojenom izbornom osnovom" (Strmiška, 2001: 10). Unutar partijskih polova ovaj pisac pravi distinkciju između ključnih partija (okosnica, stožera, "stubova", "ugasnih partija") i malih, "satelitskih partija".

U Srbiji su od 1990. do oktobarskog političkog preokreta 2000. delovala dva partijska pola nejednakne snage. Okosnicu prvog, vladajućeg pola činila je SPS kojoj su se povremeno pridruživale, ili su joj pružale podršku ne učestvujući u vlasti druge partije, prevenstveno SRS, a zatim JUL i ND. Stožer drugog, opozicionog i veoma fluidnog partijskog pola bio je od 1990. do sredine 1997. SPO, da bi kasnije tu ulogu preuzeo DS. Ta dva partijska pola jasno su se razlikovala po programskim opredeljenjima; vladajući pol se energično zalagao za održanje postojeće svojinske strukture u privredi, naglašavao demokratski karakter Miloševićevog političkog režima i energično osudjavao međunarodnu zajednicu zbog neprijateljskog stava prema SRJ i Srbiji, dok je opozicioni partijski pol istražno zastupao o navedenim pitanjima suprotna ili bitno različita stanovišta. "Izborna klijentela" dvaju polova bila je, takođe, distinktna. Socijalni oslonac vladajućeg pola bio je (zanemarujući izvesne razlike između SPS i SRS) u donjem delu socijalne piramide po dimenzijama obrazovanja i socijalnog statusa. Osim toga, natprosečnu podršku tom polu obezbeđivali su stariji građani i žitelji prigradskih naselja i sela. Nasuprot tome, opozicioni partijski pol bio je znatno više ukorenjen u gornjem delu društvene piramide.

Pristalice tog pola "regrutovane su" u velikom procentu iz obrazovanijih, imućnijih i po godinama mlađih skupina stanovništva koje živi u gradovima.

Septembarski savezni izbori 2000. i - još više - republički izbori održani u decembru iste godine, označili su radikalni obrt kojim je opozicioni partijski pol došao na vlast, a vladajući pol potisnut u opoziciju. *Rezultati tih izbora nisu, međutim, samo odrazili novi odnos snaga u biračkom telu, već su u postizbornoj razdoblju delovali i kao katalizator ubrzanja promena opredeljenja biračkog tela nauštrb gubitničkog partijskog pola.* Taj pol najpre su u velikom broju napustili i pojačali redove pobednika imućni i obrazovani, a zatim i pripadnici skupina i grupa koje čine osnovu socijalne piramide, a koje su u prethodnom razdoblju činile većinu izbornih pristalica vladajućeg partijskog pola (videti prilog Z. Slavujevića u ovom zborniku "Socijalna utemeljenost političkih stranaka").

Ali, ključni procesi i zbivanja na partijskoj sceni Srbije samo kratko vreme su se odvijali kroz interakcije između dva navedenih partijskih polova, jer je - kao što smo prethodno izneli - DSS u avgustu 2001. faktički napustila vladajući partijski pol što je ponovo temeljno promenilo uspostavljeni "partijski reljef". Pošto je DSS jedna od najjačih partija u Srbiji čiji je uticaj - sudeći prema rezultatima mnogih empirijskih istraživanja - približno jednak uticaju svih ostalih partija DOS-a, izdvajanjem DSS iz te koalicije nastao je novi partijski pol. Taj pol se razlikuje od pola čiju okosnicu predstavlja DS, kako u programskom pogledu, tako i u pogledu sastava izbornog tela. Programska *differentia specifica* između DSS i DS tiče se prevenstveno stava prema međunarodnoj zajednici i autonomiji Vojvodine. DSS je i pre 5. oktobra 2000. ispoljavala naglašene rezerve prema međunarodnoj zajednici, pre svega SAD (o tome: Goati: 2000: 92). Te rezerve su neposredno posle 5. oktobra 2000. bile, iz taktičkih razloga, potisnute u drugi plan, jer je pobedički DOS usredsredio svoje napore na to da SRJ uključi u najvažnije međunarodne institucije i da od zapadnih zemalja, naročito SAD, obezbedi što veću ekonomsku pomoć.

Ali, latentne programske razlike izbile su na površinu sredinom 2001. kada je međunarodna zajednica ustvorila ekonomski pomoći saradnjom SRJ sa Međunarodnim sudom u Hagu, posebno ekstradicijom tom sudu bivšeg predsednika SRJ, Slobodana Miloševića. DSS se nije načelo suprotstavljala ekstradiciji, ali je insistirala da tome treba da prethodi odgovarajući savezni zakon. U praksi, međutim, DSS je - uz podršku SNP i SRNS iz Crne Gore koje su, inače, na septembarskim predsedničkim izborima 2000. energično podržavale Miloševića - blokirala donošenje tog zakona. Kada je vlada Srbije to pitanje regulisala vlastitom uredbom i omogućila ekstradiciju Miloševića Hagu (28. juna 2001), DSS je to oštro osudila i ubrzo posle toga napustila republičku vladu. U pogledu statusa Vojvodine DSS je, takođe, i pre 5. oktobra 2000. zastupala distinktan stav u odnosu na DS i većinu partija DOS-a. U stvari, DSS je od svog osnivanja (1992) bila pobornik regionalizacije Srbije, osporavajući pri tom *en géreral*/koncept autonomije zato što on uključuje i elemente državnosti što, po oceni te stranke, ugrožava teritorijalni integritet Srbije. Ovde nipošto ne treba prevideti da najvažnije partie ova navedena pola, DS i DSS, imaju, osim programskih razlika i neke važne "dodirne tačke" u koje spadaju, između ostalog, težnja da se očuva SRJ, zalaganje za tržišnu ekonomiju i za uspostavljanje vladavine prava. Ali, to, očigledno, nije bilo dovoljno da održi njihov savez.

Dok su, dakle, važne programske nepodudarnosti između dva DS i DSS postojale i u predoktobarskoj eri, razlike u strukturi njihove "izborne klijentele" nastale su pretežno posle zauzimanja vlasti od strane DOS-a. U stvari, one su u velikoj meri rezultat naglog

prihvila novih pristalica koje su iz SPS i SRS "pohrile" u pobednički DOS. "Talas dezertera" iz gubitničkih partija nije se, međutim, ravnometerno "razlio" na sve partije DOS-a, nego je njegova glavnina usmerena ka DSS. Osnovni razlog za to treba, verovano, tražiti u programskoj bliskosti SPS i SRS sa DSS u pogledu kritičkog stava prema međunarodnoj zajednici i prema saradnji sa međunarodnim sudom u Hagu. Ta bliskost olakšala je, svakako, "transfer lojalnosti" bivših simpatizera SPS i SRS ka DSS. U "orbitu" partijskog pola koji reprezentuje DSS privućene su, sredinom 2002, i neke manje partije (SPO, Narodna demokratska stranka).

Partijski pol čiji je stožer SPS, bitno se programski razlikuje od oba prethodna jer je taj pol zadražao iste integrativne ideje i vrednosti koje je zastupao dok je bio na vlasti: podršku institucijama i vrednostima Miloševićevog režima, suprotstavljanje privatizaciji i uključivanju SRJ u međunarodnu zajednicu. *Osim toga, SPS i njoj bliska SRS, smatrali su da 5. oktobra 2000. ilegalno svrgnute sa vlasti i da, zbog toga, treba izvršiti restauraciju "starog režima", zbog čega se te partije mogu svrstati u antisistemski.* U ovaj pol spada i SSJ koja je u predoktobarskom razdoblju, kao vanparlamentarna stranka, podržavala Miloševićev režim, a posle ulaska u republički parlament 2000. ispoljila je naglašenu bliskost sa kritičkim stavovima SPS i SRS prema međunarodnoj zajednici i prema setu reformskih zakona koje je usvojio republički parlament na predlog vlade. Ovaj partijski pol osoben je i u pogledu strukture "izborne klijentele" u odnosu na oba pola proizašla iz rascpa DOS-a, jer je u većoj meri od njih oslonjen na osnovu socijalne piramide. *Jasnijem profilisanju socijalnog uporišta tog pola u postoktobarskom razdoblju do-prineo je već opisani masovni "prebeg" bolje stopečih grupa i skupina ka pobedničkom taboru, posebno DSS.*

Tripolarna partijska struktura predstavlja osobenost Srbije u odnosu na većinu post-komunističkih zemalja Centralne i Jugoistočne Evrope u kojima - kako pokazuje Strmiška - funkcioniše bipolarni obrazac. U tom pogledu Hrvatska je, takođe, bila izuzetak od 1990. do januara 2000. jer je praktično imala samo jedan pol koji je reprezentovao HDZ (Strmiška, 2002: 15-16). U nekim od pomenutih zemalja partijski polovi su relativno stabilizovani sa prepoznatljivim "ugaonim partijama" (Makedonija, Bugarska, Češka i (do 2000), Rumunija, a u drugim zemljama (Poljska, Mađarska, Slovenija, Slovačka i Rumunija, posle 2000) unutar polova postoji rivalitet oko toga koja će partijska činili stožer pola. U bipolarnim strukturama navedenih zemalja, partijske - stožere polova imaju različito poreklo; u jednom od polova nosioci su post-komunističke partije, a u drugom partie koje su obrazovane 1989/1990. Izuzetak u tom pogledu je Crna Gora gde su ključne partie oba partijska pola (DPS independentističkog pola i SNP federalističkog pola) nastale iz rascpa 1997. iste "matične partie", ex-komunističke Demokratske partie socijalista. Prednost bipolarne partijske strukture u odnosu na tripolarnu je u tome što olakšava demokratsko nadmetanje i mirnu smenu na vlasti u skladu sa izbornim rezultatima. Tačka mogućnost ne postoji u tripolarnom sistemu Srbije u kojem je, zbog velike programske distance, saradnja između partijskih polova teško ostvarljiva. Teza o tripolarnoj partijskoj strukturi Srbije znači, u stvari, ponavljanje, na drugi način, prethodno iznete ocene da partijski sistem Srbije pripada tipu polarizovanog višepartizma.

Izuzetno važno je naglasiti da je izborna snaga tri partijska pola u Srbiji približno izjednačena. Na takav zaključak upućuju podaci po kojima je na decembarskim izborima 2000. partijski pol oličen u koaliciji DOS osvojio oko dve trećine glasova (64,4 odsto), da bi se, posle nešto više od pola godine, podelio se na dva pola skoro jednakne snage. Od tih dva polova, pojedinačno uzeti, ne zaostaje po snazi ni partijski pol koji

je bio na vlasti pre 5. oktobra (SPS, SRS), a za koji je na decembarskim izborima 2000. glasalo 27,3 odsto birača. Ako torme dodamo i 5,6 odsto birača koji su se na tim izborima opredelili za SSJ, ukupan ideo ovog pola u glasovima penje se na 32,9 odsto.

Nalazi velikog broja empirijskih istraživanja izvršenih u Srbiji 2001. i tokom 2002. registruju konstantan porast neopredeljenih i apstinenata u biračkom telu, ali ne ukazuju na bitnu odstupanja u relativnoj snazi triju partijskih polova. Doduše, rezultati tih istraživanja govore o malom, ali konstantnom, opadanju relativne snage partijskog pola čiji je stožer SPS. Imajući to u vidu, može se sa velikim stepenom verovatnoće prognozirati da posle novih izbora - ako bi do njih došlo u roku od nekoliko meseci - ni jedan od partijskih polova ne bi imao apsolutnu većinu u parlamentu da obrazuje homogenu vladu, nego bi ta vlast mogla nastati samo političkim kompromisom između dva polova. Pošto je iz takvih aranžmana isključen - iz sasvim razumljivih razloga - partijski pol koji čine antisistemski partie, "kandidati" za formiranje koalicione vlade su dva pola čije su osnove DS i DSS. Ali, s obzirom na opisane programske razlike između tih polova - zbog čega je ustalom i došlo do raskola u DOS-u - kao i zbog neizbežnog porasta ličnih animoziteta do kojeg je došlo između njihovih lidera posle rascpa u DOS-u, mala je verovatnoća da su ta dva partijska pola kadra da brzo postignu valjan i duže održiv kompromis o koalicionoj vladi.

Možda, na duži rok posmatrano, izlaz iz te strukturalne, a ne konjunkturne nestabilnosti partijskog sistema Srbije treba očekivati od postepenog slabljenja partijskog pola koji je bio na vlasti do 5. oktobra 2000, pre svega od erozije uticaja stožerne SPS u kojoj je, posle eliminisanja sa vlasti, počeo nezadrživi proces internih podela. Najpre su, krajem 2000. dva funkcionera SPS, Miroslav Vučelić i Zoran Lilić, nezadovoljni odsustvom kritičkog osvrta na greške u prethodnom razdoblju i ponovnim izborom Miloševića za predsednika stranke na V kongres SPS (25 novembar 2000), napustili stranku i osnovali nove partie: Socijalističku demokratsku partiju (Vučelić) i Srpsku socijaldemokratsku partiju (Lilić). Ali, na decembarskim izborima 2000. disidente stranke su pretrpele poraz jer su zadobile (zajedno) manje od 2 odsto birača i ostale bez jednog mandata.

Druga "etapa" internih konflikata u SPS započela je u proljeće 2002., a njen epilog je rascp SPS, u junu 2002, na dve partie. Povod, ne uzrok, tog raskola je javno zalažanje jednog od potpredsednika SPS, Baneta Ivkovića, za kritičkom analizom prethodnog razdoblja u kojem je ta partija pretpela teške izborne poraze i izgubila vlast i za održavanjem vanrednog kongresa. To zalažanje našlo je na ogorčen otpor predsednika SPS, Slobodana Miloševića i "stare garde" koja čini većinu Glavnog odbora. Pošto je, Ivković nastavio da se zalaže za svoje stavove, isključen je iz stranke 13. aprila 2002. sa obražloženjem da "ne poštjuje partijsku disciplinu" i da "ispoljava liderske ambicije". Uprkos tome, Ivković i grupa koja ga podržava održali su 23. junu VI vanredni kongres tvrdeći da su za to imali podršku 1/3 opštinskih odbora stranke (preko šezdeset odbora) što znači da su ispunili uslov koji za to propisuje statut SPS usvojen na Petom kongresu. Oficijelno rukovodstvo SPS je to osporilo, tvrdeći da se za sazivanje vanrednog kongresa SPS izjasnio samo 31 odbor, zbog čega je održani skup antistatutaran.

Bilo kako bilo, na VI vanrednom kongresu izabran je Glavni odbor, a Bane Ivković je postao predsednik stranke. Novozabrano rukovodstvo te stranke je izazilo pretenciju da predstavlja čitavu SPS, ali se takva pretencija sudašila sa činjenicom da je "staro" rukovodstvo SPS upisano u registar političkih organizacija Ministarstva pravde. Zbog toga Ivković nije mogao da na predsedničkim izborima 29. septembra sudeluje kao kandidat SPS, nego kao kandidat grupe građana.

Unutrašnji raskol je svakako oslabio SPS, jer je novoj organizaciji (SPS - Ivković) pristupilo veliki broj članova, pripadnika rukovodstva, kao i deo poslaničke grupe (6 od 37), što povećava verovatnoću da antisistemski partijski pol izgubi "kritični masu" u biračkom telu. Do toga će, naravno, doći samo ako novoformirana partija napusti neokomunističku i opredeli se za socijaldemokratsku opciju i time prihvati osnovne principe i vrednosti novog demokratskog poretka. Inače, podela na socijaldemokrate i neokomuniste predstavlja je osnovnu liniju rascpa u ex-komunističkim partijama zemalja Centralne i Jugoistočne Evrope početkom devedesetih godina. *Slabljenjem antisistemskog pola u Srbiji, njena tripolarna partijska struktura evoluće u bipolarnu što, istovremeno, znači da će se stечi uslovi da se politički život razvija kroz kompeticiju dveju alternativnih demokratskih partijskih polova.*

Istini za volju, za sada se u programskom sukobu između SPS i novoosnovane partie mogu samo nazreti, a ne sa sigurnošću identifikovati, obrisi temeljne kontroverze neokomunizam versus socijaldemokratija. Neki elementi te kontroverze došli su do izražaja u zalađanjima delegata VI vanrednog kongresa za demokratizacijom društva i partie, kritičkim preispitivanjem delovanja partije u proteklom razdoblju i za njenim učlanjenjem u Socijalističku internacionalu.

Osim opisanih nagovještaja, nije beznačajan ni distinktan stav dve partie prema Slobodanu Miloševiću; SPS smatra Miloševića i dalje predsednikom SPS koji ostvaruje (iz Haga) svoja ovlašćenja, dok ga je Ivkovićeva partija politički potpuno marginalizovala izborom na ceremonijalnu funkciju doživotnog počasnog predsednika. Reč o maloj, ali politički ne nevažnoj razlici koja, verovatno, predstavlja kristalizaciju tačku dubljih razmimoilaženja koja se, iz taktičkih razloga, javno ne iznose. Pretpostavljamo da se Ivkovićeva partija nije na VI kongresu odlučno distancirala od haškog optuženika niti se nedvosmisleno opredelila za socijaldemokratsku opciju, da ne bi rizikovala gubitak podrške Ivkoviću na predsedničkim izborima 29. septembra 2002. od strane dela članova i birača još uvek bespogovorno odanih Miloševiću.

Rascp SPS na dve partie politički je izuzetno značajan čak i ako se ispovesti da Ivkovićeva partija nema namenu da prihvati socijaldemokratsku opciju, nego da teži da ostane u "programskim koordinatama" SPS. Na taj način, Srbija bi postala u još jednom smislu politički osobena u odnosu na većinu postkomunističkih zemalja Centralne i Jugoistočne Evrope. Osobenost bi se ogledala u tome što su u navedenim zemljama iz ranije dominantne komunističke partie obrazovane socijaldemokratska i neokomunistička partie, a u Srbiji bi nastale dve neokomunističke partie. Ali i u tom slučaju, podela SPS na dve partie će svakako ubrzati proces erozije biračke podrške antisistemskom partijskom polu i približiti Srbiju bipolarnom partijskom obrazcu.

Impuls trećoj etapi bespoštrednih internih sukoba u SPS dao je sam Milošević pozivajući 12. avgusta 2002. pismom (iz zatvora u Hagu) članove i simpatizere SPS da na predsedničkim izborima 29. septembra 2002. glasaju za kandidata SRS, Vojislava Šešelja, iako je Glavni odbor SPS prethodno doneo odluku da na predsedničkim izborima učestvuje sa vlastitim kandidatom. Uprkos Miloševićevog poziva, Glavni odbor je istražao na svojoj odluci i izabrao glumca Batu Živojinovića za predsedničkog kandidata. Na to je ozlojenjeni Milošević, koristeći svoje statutarno pravo, postavio Bogoljuba Bjelicu za novog zamenika predsednika partie, umesto dotadašnjeg Mirka Marjanovića. Bjelica je, boreći se da po svaku cenu sproveđe Miloševićevu preporuку o izbornoj podršci SPS Šešelju, neizbežno došao u konflikt sa organima stranke, Glavnim i Izvršnim odborom. Potonji organ je predložio Glavnom odboru da Bjelicu isključi iz stranke, o čemu će

taj odbor doneti odluku početkom oktobra 2002. Tako se u SPS razbuktao otvoreni sukob između predsednika partie, Slobodana Miloševića i Glavnog i Izvršnog odbora, što će, sa obzirom na široku podršku koju Milošević uživa u članstvu SPS, verovatno dovesti do novog rascpa partie SPS. Ovaj sažeti prikaz internih političkih turbulencija u SPS - koja, po unutrašnjoj stabilnosti, od 1990. do 2000. nije imala premca među ekskomunističkim partijama zemalja Centralne i Jugoistočne Evrope (Goati, 2000: 155-16) - snažno podupire tezu Richarda Rosea i Thomasa Mackiea o presudnom uticaju partijskog vode na sudbinu partie koju smo izneli u prvom odeljku.

Kao što smo prethodno istakli, inferioran položaj parlamenta u političkom životu predstavlja invariјant političkog života Srbije. Redukcija parlamenta na "produženu ruku" partijskih rukovodstava snažno se manifestovala u epohi "starog režima" (o tome: Antonić, 1998). U tom režimu prirodnu težnju partie da "kolonizuju" parlament i sve sfere života, olakšao je izborni zakon usvojen 1992. koji je partijskim rukovodstvima, u stvari partijskim vodama, omogućavao da odlučujuće uticu na izbor poslanika ne samo prilikom formiranja izborne liste - što je "urođena mana" ili nužno zlo proporcionalnog izbornog sistema - nego i da arbitreno vrše odabir 2/3 nosilaca mandata među kandidatima na partijskoj listi, bez obzira na njihov redosled, i to posle završenog glasanja (podvuk - Vg). *Ovde je reč o rešenju nepoznatom u komparativnim izbornim sistemima, u stvari o "nakaradnoj inovaciji" kojom je zakonodavac do paroksizma povećao pomenutu manu proporcionalnog sistema i transformao ga u posredni proporcionalni sistem (o tome: Goati, 2001: 258).*

Na brzinu usvojenju "Zakon o izboru narodnih poslanika" (9. oktobar 2000) - koji je primenjen na decembarskim izborima 2000. - pokazao je, medutim, da od lošeg rešenja postoji još i gore, jer je članom 83 tog zakona obezbeđeno pravo partijskim rukovodstvima da posle završenog glasanja "dodeljuju" sve mandate, a ne samo 2/3, kandidatima bez obzira na njihov redosled na izbornoj listi. Tako učvršćena dominacija partijskog rukovodstva nad kandidatima ne prestaje, na žalost, njihovim izborom za poslanika, nego se nastavlja i kasnije. Jer protiv svakog poslanika koji se odvaja da samostalno istupa u parlament, partijsko rukovodstvo ima moćno oružje: izbacivanje iz partie posle čega automatski sledi - prema članu 88 istog zakona - gubitak mandata. *Imajući sve to u vidu, može se zaključiti da u postotkobarskom razdoblju nije uspostavljena ni elementarna sloboda poslanika, bez čega se princip autonomije parlamenta pretvara u puku himera. Sa politički neslobodnim poslanikom parlament, umesto središta slobodne političke rasprave i odlučivanja o najvažnijim pitanjima, i dalje funkcioniše kao ustanova koja samo ratifikuje stavove partijskih vrhova. Slika postaje još tamnija, ako se uzme u obzir napred opisana okoštalost i oligarhijski karakter tih vrhova.*

Inferioran položaj parlamenta u odnosu na partijska rukovodstva u postotkobarskom razdoblju - kao što je to bio slučaj i u Miloševićevom režimu - ogleda se i nepoštovanju pravila "parlamentarne igre" od strane većine, tačnije rečeno od vod većinskih partie. Karakterističan je u tom pogledu primer DSS posle njenog istupanja iz republike vlade (17. avgust 2001). Posle toga, parlamentarna većina koalicije "DOS-a minus" došla je u pitanje, a vlast se suočila sa opasnošću izglasavanja nepoverenja. U takvim okolnostima Predsedništvo "DOS minus" je zauzelo stav, a Administrativni odbor Narodne skupštine Srbije ga je pretvorio u punovažnu odluku da 36 poslanika izabranih na listi koalicije DOS budu zamenjeni "zbog nerедовног prisustvovanja sednicama". Ta, naizgled načelna i bezazlena odluka - zvanično motivisana željom da se podstakne efikasnost parlamenta - sadržala je u sebi bitne redistributivne efekte jer je najviše pogodila posla-

nike (21) opozicione DSS. Do toga je došlo zato što je na kandidatskoj listi koalicije DOS-a preostalo samo 13 kandidata iz DSS, pa bi ta partija zamenom poslanika ostala bez osam mandata (broj njenih poslanika bi opao sa 45 na 37), a za isti broj bi bio uvećan "mandatski saldo" vladajućeg "DOS-a minus". Pošto član 88 Zakona o izboru poslanika (2000) ne predviđa neredovno prisustvo sednicama kao razlog za zamenu poslanika, DSS se žalila Saveznomu ustavnomu sudu (SUS) i odbila da sudeluje u radu republičkog parlamenta. Pošto je SUS usvojio žalbu DSS, Administrativni odbor je 29. jula 2002. prividno prihvatio odluku suda, a zatim je, sproveoći zaključak Predsedništva "DOS-a minus", odlučio da oduzme DSS svih 45 mandata! Na taj način, parlament izabran 2000. poprimio je, u drugoj godini svog delovanja, obeležja "krnjeđ parlamenta". Kakav je bio parlament Srbije izabran 1997. (Goati, 2001: 113).

LITERATURA

- Agh, Attila. 1994. "Hungarian Party System and Party Theory in the Transition of Central Europe", *Journal of Theoretical Politics*, (2) 6: 217-238.
- Antonić, Slobodan. 1995. "Demokratija i političke elite u Srbiji", (rukopis).
- Antonić, Slobodan. 1998. "Functioning of the Federal and Republican Parliaments", In: *Elections to the Federal and Republican Parliaments of Yugoslavia* (Serbia and Montenegro) 1990-1996, Ed. Vladimir Goati, Berlin: Sigma.
- Birch, Sarah. 2000. "Election and Representation in Post-Communist Eastern Europe", In: *Elections in Central and Eastern Europe, The First Wave*, Eds. Hans-Dieter Klingemann, Ekhard Mochmann and Kenneth Newton, Berlin: WZB, Ed. Sigma.
- Blondel, Jean. 1978. *Comparing Political Systems*, Wiltshire, Trowbridge: Weidenfeld and Nikolson.
- Bobio, Norberto. 1990. *Budućnost demokratije*. Beograd: Filip Višnjić.
- Chehabi H. E. and Linz, Juan. 1998. "A Theory of Sultanism: A Type of Nondemocratic Rule", In: *Sultanistic Regimes*, Eds. H.E. Chehabi and Juan Linz, Baltimor: John Hopkins Press.
- Cohen, Lenard. 2001. *Serpent in a Bosom, The Rise and Fall of Slobodan Milošević*, Boulder, Colorado: Westview Press.
- Comisso, Ellen. 1991. "Political Coalitions, Economic Choices", In: *Democracy and Political Transformation*, Ed: Szabolzai Gy rgy, Budapest: Hungarian Political Science Organization.
- Čular, Goran. 2000. "Vrste stranačke kompeticije i razvoj stranačkog sustava", U: *Hrvatska politika 1990-2000*, Ur. Mirjana Kasapović, Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.
- Diamond, Larry. 1996. "Is the Third Wave Over?", *Journal of Democracy*, 3: 20-38.
- Duverger, Maurice. 1959. *Droit constitutionnel et institutions politique*, (quatrième édition), Paris: Presses universitaires de France.
- Duverger, Maurice. 1964. *Introduction à la politique*, Paris: Gallimard.
- Duverger, Maurice. 1951. *Les parties politiques*, Paris: Armand Colin.
- Fink-Hafner, Danica. 2002. "Between Continuity and Change: The Building Slovenian Party Arena", In: *Slovenia Between Continuity and Change, 1990-1997*, Eds. Niko Tos and Vlado Miheljak, Berlin: Edition Sigma.
- Fink-Hafner, Danica. 1997. "The Development of Political Parties in Slovenia", Paper prepared for the Western Political Science Association Meeteng in Tuscon, March 13-15, 1997.
- Fink-Hafner, Danica. 2001. *Politične stranke*, Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Gallager, Tom, Laver, Michael and Mair, Peter. 1992. *Representative Government in Western Europe*, New York: McGraw-Hill.
- Ganev, Venelin. 1997. "Bulgaria's Symphony of Hope", *Journal of Democracy*, 4: 125-140.
- Goati, Vladimir. 1982. *Savremene političke partije*, Beograd: Partizanska knjiga.

- Goati, Vladimir. 1991. *Jugoslavija na prekretnici, Od monizma do građanskog rata*, Beograd: Jugoslovenski institut za novinarstvo.
- Goati, Vladimir. 1996. *Stabilizacija demokratije ili povratak monizmu, "Treća Jugoslavija" sredinom devedesetih*, Podgorica: UNIREKS.
- Goati, Vladimir. 2000. *Partije Srbije i Crne Gore u političkim borbama od 1990 do 2000*, Bar: Conteco.
- Goati, Vladimir. 2001. *Izbori u SRJ od 1990 do 1998, Volja građana ili izborna manipulacija, Dodatak: Izbori 2000*, (drugo dopunjeno izdanje), Beograd: Centar za slobodne izbore i demokratiju.
- Goati, Vladimir. 2001a. "Priroda poretka i otkobarski prevrat u Srbiji", U: *Revolucija i poređak, O dinamici promena u Srbiji*, Priredili: Ivana Spasić i Milan Subotić, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Golubović, Zagorka, Kuzmanović, Bora i Vasović, Mirjana. 1995. *Društveni karakter i društvene promene u svetu nacionalnih sukoba*, Beograd: Institut za društvenu teoriju i "Filip Višnjić".
- Huntington, Samuel. 1973. *Political Order in a Changing Society*, (Seventh Printing), New Hawen and London: Yale University Press.
- Janjić, Dušan. 1997. "Ethnic Conflict and Breakup of Former Yugoslavia", In: *Ethnic Conflict Management, The Case of Yugoslavia*, Ed. Dušan Janjić, Ravana: Longo Editore.
- Kanev, Dobrin. "Party Funding in Estonia", Paper presented at the Conference on Party Funding and Finance in Central And Eastern Europe, Open Society Institute/COLPI, 2-3 November 2001.
- Kasapović, Mirjana. 1994. "Političke stranke i stranački sustav u Hrvatskoj", *Politička misao*, 1: 171-188.
- Kasapović, Mirjana and Zakošek, Nenad. 1994. "Election and Emerging Party System in Post-Socialist Croatia", Prepared for the XVI IPSA World Congress, August 21-25, Berlin, Germany.
- Kasapović, Mirjana. 2000. "Demokratska konsolidacija i izborna politika u Hrvatskoj 1990-2000", U: *Hrvatska politika 1990-2000*, Ur. Mirjana Kasapović, Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.
- Katz, Richard. 1980. *A Theory of Parties and Electoral Systems*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Katz, Richard, and Mair, Peter. 1995. "Changing Models of Party Organization and Party Democracy: The Emergence of Cartel Party", *Party Politics*, 1: 5-28.
- Kitschelt, Herbert. 1992. "The Formation of Party Systems in East Central Europe", *Politics and Society*, 1: 29-50.
- Kitschelt, Herbert, Zdenka Mansfeldova, Radoslaw Markowski, and Gabor Tuka. 2000. *Post-Communist Party System, Competition, Representation and Inter-Party Cooperation*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Kitschelt, Herbert. 1995. "Charismatic, Clientelistic and Programmatic Parties, Accounting for Different Pattern of Party Formation in Newly Founded Democracies", Paper prepared for the Third Annual Conference on the: *Individual versus State, Political Representation, Party and Parliamentary Democracy*, Budapest, 16-17 June 1995.
- Kostelecky, Tomas. 1999. *Postcommunist Party Development in Czech Republic, Slovakia, Poland and Hungaria: Is There Any Logic?* (forthcoming).
- Lavau, Georges. 1953. *Partis politique et réalité sociale, Contribution à une étude réaliste des parties politiques*, Paris: Armand Colin.
- Leiserson, Avery. 1971. "Elections, Groups, and Parties: the Representation of Political Interests", In: *Government and Politics*, (Second Edition), John Wahlke and Alex Dragnich, New York: Random House.
- Lewis, Paul. 1996. "Introduction and Theoretical Overview", In: *Party Structure and Organization in East-Central Europe*, Ed. Paul Lewis, Cheltenham and Brookfield: Edward Elgar.
- Lijphard, Arend, *Patterns of Democracy, Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*, New Haven and London: Yale University Press.
- Linc, Huan, Stepan, Alfred. 1998. *Demokratska tranzicija i konsolidacija*, Beograd: Filip Višnjić.
- Lipset, Seymour, Martin and Rokkan, Stein. 1967. "Cleavage Structure, Party Systems and Voter Alignment: An Introduction", In: *Party Systems and Voter Alignments Cross-National Perspectives*, New York: The Free Press.
- Lutovac, Zoran. 1997. "Političko angažovanje kosovskih Albanaca", U: *Partijski mozaik Srbije 1990-1996*, Urednik: Vladimir Goati, Beograd: Beogradska knjiga i AKAPIT.
- Mainwaring, Scott. 1998. "Party Systems in the Third Wave", *Journal of Democracy*, (July), No. 3: 67-82.
- Mair, Peter. 1997. *Party System Change, Approaches and Interpretation*, Oxford: Clarendon Press.
- Malići, Škeljen. 1995. "Jedan zahtev za nov status, Albanski pokret na Kosovu", U: *Srbija između prošlosti i budućnosti*, Urednik: Dušan Janjić, Beograd: Institut društvenih nauka i Forum za etničke odnose.
- Merkl, Peter. 1980. "The Sociology of European Parties: Members, Voters, and Social Groups", In: *Western European Party Systems*, New York and London: The Free Press.
- Mayer, Lawrence. 1980. "Party Systems and Cabinet Stability", In: *Western European Party Systems*, Ed. Peter Merkl, New York and London: The Free Press.
- Milibrath, Lester. 1965, *Political Participation*, Chicago: Rand McNally.
- LaPalombara, Joseph an Weiner, Myron. 1966. "Conclusion", In: *Political Parties and Political Development*, Eds. Joseph LaPalombara and Myron Weiner, Princeton: Princeton University Press.
- Panebianco, Angelo. 1988. "The Italian Radicals: New Wine in an Old Bottle", In: *When Parties Fail, Emerging Alternative Organizations*, Eds. Key Lawson and Peter Merkl, Princeton: Princeton University Press.
- Pentus, Keit, "Party Funding in Estonia", Paper presented at the Conference on Party Funding and Finance in Central and Eastern Europe, Open Society Institute/COLPI, 2-3 November 2001.

- Rae, Douglas. 1967. *The Political Consequences of Electoral Laws*, New Haven and London: Yale University Press.
- Roper, Steven. 2001. "Campaign Finance in South East Europe: The Case of Romania", Paper presented at the the Conference on Party Funding and Finance in Central and Eastern Europe, Open Society Institute/COLPI, 2-3 November 2001.
- Rose, Richard and Mackie, Thomas. 1988. "Do Parties Persist or Fail? The Big Trade-off Facing Organizations", In: *When Parties Fail, Emerging Alternative Organizations*, Eds. Kay Lawson and Peter Merkl, Princeton:Princeton University Press.
- Rose, Richard. 1993. "Election and Electoral Systems; Choices and Alternatives", In: *Democracy and Election*, Eds. Vernon Bogdanor and David Butler, Cambridge: Cambridge University Press.
- Sartori, Giovanni. 1976. *Party and Party Systems A Framework for Analysis*, Volume I, Cambridge: Cambridge University Press.
- Slavujević, Zoran. 1999. "Delegitimizacija sistema i njegovih institucija", U: *Dva ogleda o legitimitetu*, Slavujević, Zoran i Mihailović Srećko, Beograd: Institut društvenih nauka.
- Schmitter, Philippe. 1986. "An Introduction to Southern European Transition from Authoritarian Rule: Italy, Greece, Portugal and Turkey", In: *Transition to Authoritarian Rule, Southern Europe*, Eds. Guillermo O'Donnell, Philippe Schmitter and Laurence Whitehead, Baltimore and London: The John Hopkins University Press.
- Strmiska, Maximilián, *Challenges of Consolidation and the Post-Communist Party Systems, Collection of Essays*, Brno: Masaryk University.
- Thomson, Edvard. 1991. "End and Histories", In: *Europe from Below, An East-West Dialog*, Ed. Mery Caldor, London: Verso.
- Toplak, Jurij, 2002. "Party Funding in Slovenia" (mimeo).
- Vrcan, Srđan. 2000. "Izbori 1995 i 1997, od vladavine uz isfabricirani pristanak, ka vladavini bez pristanka većine", U: *Pakiranje vlasti, Analiza izbora*, Srđan Vrcan i ost. Zagreb: "Alinea".
- Vučetić, Slobodan. 2000. *U krugu poraza*, Beograd: Stubovi kulture.
- Vukomanović, Dijana. 1998. "A Short History of Political Parties", In: *Elections to the Federal and Republican Parliaments of Yugoslavia (Serbia and Montenegro) 1990-1996*, Ed. Vladimir Goati, Berlin: Sigma.
- Walecki, Marcin, "Poland", Paper presented at the the Conference on Party Funding and Finance in Central And Eastern Europe, Open Society Institute/COLPI, 2-3 November 2001.
- Waller, Michael. 1996. "Party Inheritances and Party Identity", In: *Stabilising Fragile Democracies*, Eds. Geoffrey Pridham and Paul Lewis, London and New York: Routledge.
- Ware, Alan. 1996. *Political Parties and Party Systems*, Oxford: Oxford University Press.
- Zvonarević, Mladen. 1976. *Socijalna psihologija*, Zgreb: Školska knjiga.

Jovan Komšić

Programska evolucija partija

Kao što političku zajednicu odlikuje relativno trajan, osoben i većinski prihvaćen identitetski, simboličko-kulturni obrazac, uključujući i vladajući politički mit, koji Averi Leizeron (Leiserson) zove "jurisdikcijom legitimnog mita" ili "skupom preferiranih uvjerenja i vrednosti" (Leiserson, 1971: 357-361), tako i savremene političke partie nije moguće zamisliti bez jednog relativno koherentnog i specifičnog fonda ideja o najvišim društvenim i nacionalnim dobrima, te svrhama i sredstvima javnog angažmana njihovih pripadnika. U tom kontekstu neosporna hegemonija partija u arenaima političke vlasti posve logično kandiduje hipotezu o partijskim idejama i ideologijama kao ključnim moderatorima duha javne, društvene scene i institucionalne podrške jednoj, manje ili više trajnoj interpretaciji "opštih" ("nacionalnih") interesa naroda i države.

Upozoravajući na mane partijskog sistema, raspaljivanje fanatizma, širenje predarsuda i unošenje u raspravu o političkim pitanjima "mnogo strasti i zainteresovanosti", Slobodan Jovanović je svojevremeno zapisao: "Partisko je mišljenje sušta suprotnost objektivnog mišljenja". Ipak, vrline modernih stranaka naš autor prepoznaje u njihovoj sposobnosti "organizovanja javnog mnenja", ujedinjavanja velikog broja malih grupa i preuzimanja "tereta državne uprave" (Jovanović, 1990: 345-347). Slično misli i jedan savremeni autor kada kaže da su se stranke u prošlom veku masovne politike i izborne stabilizacije iskazale kao nezamenljiv faktor demokratskog političkog procesa "... iz prostog razloga što su centralni kolektivni akteri koji posreduju između javnosti, s jedne, i vlasti sa druge strane" (Klingemann, 1996: 373).

Ako se, sada, sa ovog načelnog plana, koji nagoveštava vrlo kompleksnu prirodu i dinamičku ulogu partija u postkomunističkim tranzicionim društвima, približimo konkretnjem predmetu naše analitičke pažnje, ima smisla uputiti na posve nove zadatke i probleme pred kojima su se našli politički akteri u Srbiji nakon izborne pobjede i rušenja Miloševićevog režima, oktobra 2000. Budući da je, kako to kaže Klaus Ofe (Offe), reč o činjenici da "očigledno... prvo treba srušiti stari poredak, a da stvaranje novog poretkata dolazi na red tek posle kraćeg ili dužeg intervala", u vrlo indikativne aspekte tih suočavanja sa zadacima institucionalne "kreativne destrukcije" nesporno spada ideoško-programsko određenje relevantnih partija u Srbiji prema "projektu imitiranja zapadnih političkih i ekonomskih institucija" (Offe, 1999: 329, 348). I ne samo prema ovom aspektu "društvenog inženjeringu", već i prema nizu drugih, samo za Srbiju karakterističnih problema simultanog procesa (re)definisanja države, izgradnje nacije (*nation building*) i konsolidacije demokratije.

U tom smislu, rad će biti strukturiran u tri osnovne tematske celine. Prva će biti posvećena nekolikim teorijskim generalizacijama o ulozi ideja u politici i o ideoško-programskoj dimenziji savremenih partija. Drugi deo sačinjavaće analiza stranačkog traganja za sopstvenim i državnim identitetom u prvoj deceniji postkomunističke tranzicije u Srbiji, a treći deo posvećen je postotbarskim preispitivanjima i kreacijama budućnosti Srbije.

Nekoliko teorijskih generalizacija o idejama u politici

Kad su posredi političke ideje i njihova društvena funkcija, imamo pre svega na umu jednu činjenicu koju je Žorž Birdo (G. Burdeau) sјajno iskazao sledećim rečima: "... politički univerzum je svijet predodžbi. Sve se tu zasniva ne direktno na realnom, nego na ideji koju ljudi o njemu stvaraju..." (Burdeau, 1971: 224; kurziv J. K.).¹ Takođe, u kontekstu shvatanja politike kao "umjetnosti mogućeg" i maksime da *Vladati* - znači *predviđati* (M. Merleau-Ponty, 1986: 24-32),² naglašaćemo da je pravo pitanje politike, ustvari, *kakva je buduća poželjna alternativa* (Linz i Stepan, 1998: 568). Ako se, uz to, složimo sa Nojmanovom (F. Neumann) tezom o značaju "sile nad dušom", koji raste s povećanjem kompleksnosti modernih društava, te o sinergiji demokratije i velikih društvenih promena, uključujući i shvatanje moralnosti, kao integrativnog faktora demokratskih političkih sistema (Neumann, 1974: 78, 121),³ tada sledi pitanje: kako pomiriti ili uravnotežiti većite sukobe ideja i interesa u demokratskoj pluralističkoj arenii. Pokazujući kako na to pitanje odgovaraju i neki drugi autori, posebno će nas zanimati kreaciju programa i kontroverzan problem uloge ideološkog činioca u delovanju modernih partija.

Partije - između zajednice "naročitog principa" i "poslovne organizacije"

Nalazeći u tipu partijskog sistema i prirodi partija glavnu varijablu i mogućnost da se utvrdi *načelo savremenih režima vlasti* (političkih sistema),⁴ Remon Aron (Aron) podvlači da funkcionisanje zapadnog režima zavisi prevashodno od onoga što su kobiljene partije uzimaju za svoj cilj. "Šušinski problem zapadne demokratije, spoj nacionalne saglasnosti i nadmetanja, manje ili više lako je rešiti u zavisnosti od prirode partija, *od ciljeva koje sebi postavljaju i doktrina na koje se pozivaju*", kaže pomenuti autor. Takođe, za razliku od ideoloških društava sa monopolističkom partijom, "... u višepartijskim režimima Zapada država se ponosi što je *ne određuju ideje nijedne od sukobiljnih partija*. Država je neutralna time što toleriše mnoštvo partija" (Aron, 1997: 75-77; kurziv J. K.). Slično govori i naš autor Božidar S. Marković kad u konstante demokratije ubraja i relativnost društveno političke istine, a racionalnost i neisključivost u njena preim秉stvo (Marković, 1995: 4-16).

Kao što u teoriji imamo posla sa brojnim, raznorodnim, pa i vrlo kontroverznim definicijama demokratije, tako je to slučaj i sa definicijama političke partije i njene društvene uloge. Ipak, jedno od najmanje spornih mesta svakako je ono koje u konstitutivne činioce pojma partije svrstava: a) organizaciju; b) težnju za osvajanjem vlasti ili za održanjem na vlasti; c) ideološki karakter i d) klansku prirodu (O tome: Goati, 1990: 21-47).

Partijski programi opserviraju i valorizuju aktuelni društveni momenat posredstvom odgovarajuće interpretacije bliže i dalje prošlosti i, što je najvažnije, kroz viziju neposrednije ili dugoročnije budućnosti naroda i države. U tom smislu, definišući *ideologiju*, kojom se inspirišu političke partije kao "... sistem uverenja, ideja i predstava o društvu i o uređenju društvenih odnosa kroz koji društvene grupe (klase, slojevi) izražavaju svoje interesе", Goati upućuje na pismene oblike saopštavanja ideološko-političkog projekta partije, kao što su: program, statut, deklaracija principa i slično.

Inače, kad je o principima ili načelima reč, poznata je stara i dugo vremena vrlo uticajna Berkova (E. Burke) definicija partije kao "tela ljudi ujedinjenih zbog uzdizanja

nacionalnih interesa zajedničkim nastojanjima po nekom naročitom principu s kojim se svi slažu" (Prema: Leiserson, 1971: 321). Osporavajući analitičke kapacitete ovakvog određenja, Leiserson navodi dva razloga za kritiku. Prvi je što se ne razlikuju stranke od interesne grupe, a drugi što "... pojam grupe povezane istim mišljenjem dovodi do opsejski kritične evaluacije stranaka, budući da (ona) uključuje pomisao da nešto nije u redu sa strankom ili upravnim sistemom, kad stranka na vlasti ne uspijeva raditi u skladu s doktrinarnim uvjerenjima i političkim ciljevima koje je propovedala kada se borila za vlast" (Leiserson, 1971: 322). Na ovo ključno pitanje doslednosti stranačkih akcija svojim programskim principima, vraćaćemo se još u našoj analizi. Na ovom mestu ukazaćemo na Goatijevo razvijanje ovog problema posredstvom uključivanja u raspravu izričitog, implicitnog i nerečenog aspekta partijskih ideologija.

Izričiti deo ideologije poseduje dva dela. Jedan se sastoji od obvezanjenih ciljeva, uverenja i vrednosti, a drugi od paradigmi, kao vida konkretizacije načelnog plana. *Implicitni* deo se razume po sebi i ne predstavlja razlog za sporove u komunikaciji partijskih ideja sa internim i spoljnim društvenim okruženjem. Najzad, funkcija *nerečenog* segmenta ideologije nije samo u poslovničnom prikrivanju dela stvarnih namera i ciljeva partijskog rukovodstva ili, pak, onoga što obitava u takozvanoj "sivoj zoni politike",⁵ već i u tome da spreči ili minimalizuje moguće nesporazume i podele među partijskim članstvom i pristalicama, kao i sporove sa aktuelnim i potencijalnim saveznicima (Goati, 1990: 35-36). Imajući na umu navedene razloge, zatim, potrebu komunikacije sa što širim socijalnim zajednicama interesa, kao i teškoće predviđanja, nesporno je da partijskim rukovodstvima ovaj, nerečeni deo programa obezbeđuje veći manevarski prostor za političko-taktički angažman (O tome: Goati, 1990: 37, 183).

Još jedno važno pitanje spada u korpus problema homogenizovanja idealnih i materijalnih interesa koje, kako kaže Leiserson, partije svojim aktivnostima teže da zaštite ili "uzdignu sporazumno političkih sredstvima" (Leiserson, 1971: 322). Reč je o iskustveno potvrđenim velikim problemima sa kojima se stranke suočavaju kad se njihovo rukovodstvo poduhvati rizičnog posla korenitih promena svoje ideologije. Naime, često se dešavao da takvi pokušaji promena partijskih paradigmi nailaze na neodobravanje dela rukovodstva i članstva, rezultujući ozbiljnim internim krizama i uskraćivanjem podrške od strane manje ili većeg dela do tada konstantnog biračkog tela stranke.

U kontekstu ovog problema, vrlo relevantne su i kontroverze oko samog značaja ideološko-progamske komponente za delovanje i uspeh modernih partija. Brojne aspekte ove deblade, koja traje od samog etabliranja stranaka, kao ključnih aktera moderne politike, možemo svesti na dva osnovna stanovišta koji se, po našem uvidu, razlikuju po tome da li akceptiranjem poznate Veberove (M. Weber) definicije partije naglašavaju "podelu (materijalnog) plena", ili, pak, šansi za realizaciju "idealnih ciljeva" (Weber, 1976: 228).⁶

Dakle, u kontekstu Veberovog koncepta "razvoja politike u 'preduzeće'", odnosno stava da "sve partijske borbe predstavljaju ne samo borbe za objektivne ciljeve, nego pre svega i borbu za patronažu nad položajima" (Weber, 1988: 63-66, 80-81; kurziv J. K.), poenta prvog tipa mišljenja sadržana je u određenju savremenih partija kao "poslovnih organizacija", bez čvrstih političkih principa; zainteresovanih za pridobijanje podrške glasača i potonju trgovinu biračkim glasovima na "velikom medupartijskom tržištu" (O tome: Bobbio, 1990: 150-153), a sve zarad podelje političkog plena u vidu državnih sinekura, te sticanja i raspodele novčanih dobiti svojih članova i pristalica. Ove karakteristike savremenih "aparata bez duše" (Seiler) prepoznaćemo, manje ili više, u analiza-

ma Šumpetera (J. Schumpeter),⁷ Bobia (N. Bobbio), Benfilda (E. Banfield), Blondela (J. Blondel) i drugih.

Za razliku od prethodnog pogleda na "društva za eksploataciju vlasti" (Jovanović, 1990: 347), brojna su autorska mišljenja koja ne negiraju krupan značaj ideološko-programskog komponente za egzistenciju i političku delotvornost savremenih partija. U tom smislu, već smo uputili na ideje Berka, Nojmara, Arona, Goatija⁸ i drugih. Ipak, za analizu začudjućeg fenomena vratolomnih političkih zaokreta, koji nisu morali biti propraćeni adekvatnim programskim priznanjem, verujemo da može biti instruktivniji sledeći Lumanov (N. Luhmann) stav: *Suprotno opštem družvenom verovanju, partie ne traže biračke glasove zbog određenog programa, već odabiru programe da bi pobedile na izborima* (Luhmann, 1992: 145). Uz to, skrećemo pažnju i na evidentne saznajne kapacitete Kitšeltovе (H. Kitschelt) razlike između *programske*, *harizmatske* i *klijentelističke* partija, koja, kako pokazuje Goati u uvodnoj studiji, produktivno "komunicira" sa situacijom u Srbiji.

No, da pogledamo sa kakvim su se programima "rodile" relevantne stranke na plurizovanoj sceni Srbije, kako ih je moguće klasifikovati i u čemu su osobenosti našeg slučaja u odnosu na druga iskustva postkomunističke tranzicije.

Slučaj Srbije - izuzetak koji potvrđuje pravilo

"Partije zajednice" ili "partije društva" u "asociacionoj pustari"

Kao i u ostalim državama Istočne i Centralne Evrope (nakon 1989. godine), u Srbiji se dogodilo ono što Dal (Dahl) naziva "ogromnom promenom u količini organizacionog pluralizma", do koje u postautoritarnim državama dolazi usled oslobođanja dugo sputanog "latentnog obrasca političkih konfliktova" (Dahl, 1994: 66-67).⁹ To pokazuje i Goati u uvodnoj studiji, pa čemo, ovom prilikom, samo uputiti na najsvježiji podatak iz jednog novinarskog istraživanja koji govori da danas u Srbiji (jul 2002) postoji 326 registrovanih političkih organizacija.¹⁰

Inače, na pitanja karaktera društvenog miljea u zemljama rane tranzicije, kao i socijalne utemeljenosti političkih aktera, možda najjezgovitiji odgovor nudi Ofeova (Klaus Offe) metafora "asociacione pustare".¹¹ U stanju "velike deregulacije" (Sloterdijk), socijalnog meteža, propadanja srednjih klasa, osiromašenja većine i nastajanja novih elita moći i bogatstva, posve logično je da neiskristalisanim podelama društvenih uloga (položaja i očekivanja) korespondira politika koju Ofe zove "nesofisticiranim" ideološkim orientacijama političkih aktera, odnosno neobično mešovitim i promenljivim političkim profilom novonastalih partija (Offe, 1999: 342-345).

Dodatak tome i problem "ratno-nacionalističke tranzicije" bivše SFRJ (S. Stojanović), u kojoj su "histerizovane zajednice" potražile utocište u "etičkoj fuziji" i povratku "starijim i 'čistijim' granicama" (O tome: Sloterdijk, 2001: 47-49), pa čemo nagovestiti nove dimenzije ekstremno složenog problema demokratske tranzicije u uslovima sve-opšte etnicizacije (etničifikacije) političke perspektive. Kvalifikujući takav komunikativni kontekst "jezikom nacionalizma" i "suženjem saznajnog prostora", Šeflin (G. Schoepflin) ispravno konstatiše kako društvo u kojima "ne dolazi do odvajanja principa građanstva od etniciteta" (postaju) "...jako podložna manipulacija kroz pozivanje na kolektivne emocije - afektivna sfera - i, naravno, navikavaju se da shvataju politiku kao delatnost koja je

hirovita i nepredvidiva, ali istovremeno pruža sigurnost zato što nudi smisao na afektivnom nivou. Time se može objasniti sklonost post-komunističkih političara da se tako mnogo oslanjaju na simboličko delovanje umesto na racionalnu argumentaciju" (Schoepflin, 1995: 164).¹²

Nazalost, Šeflinov zaključak da postoje šanse stabilizacije demokratije i racionalizacije političke scene u multi-etničkim državama tranzicije, uz uslov "velikog samoogrančavanja političkih elita" i njihove sposobnosti da obezbede čvrstu podršku svojih pristaša, u dobroj meri je relativizovan tezom da "... bez obzira na praktične namere (političara: Prim. J. K.), činjenica je da ne postoji nikakvo stvarno biračko telo za racionalni diskurs" (Schoepflin, 1995: 163-164).

Bilo kako bilo, kada je posredni relacija *racionalnog i iracionalnog* na tranzicionoj političkoj sceni, čini se itekako aktuelnom Popetrova (K. R. Popper) kritička rasprava o Paretovoj (V. Pareto) apoteozu politike kao "okoriščavanja predrasudama drugih" (Popper, 1993: Tom 2, 280, 390-391).¹³ Zato i Klingemann upozorava na velike mogućnosti politizovanja tzv. "vrednosnih interesa" i prognozira da će se, za razliku od partija, "...koje se nadovezuju na interesе sociokulturoloških zajednica", a reč je o etničkim, verskim, seljačkim i nacionalnim/nacionalističkim partijama, nove *programske* organizacije, koje zastupaju klasične političke ideologije (konzervativna, liberalna, ekološka i socijaldemokratska), susretati još duge sa brojnim teškoćama na političkom tržištu. Primećujući da ovaj autor iz drugačijeg ugla, nego ranije navedeni Kitšelt, tretira pojam programskih partija, dodaćemo još i da ispravno zaključuje kako treći tip partija ("reformisane komunističke partije") oscilira između programskih partija i partija zajednice (o tome: Klingemann, 1996: 376-403).¹⁴

Na pitanje: postoje li izraženje *specifičnosti Srbije* u odnosu na navedene opšte trendove, pored već opštepoznatih saznanja o "srpskom slučaju", kao ekstremnom primjeru u postkomunističkom spektru¹⁵ - u smislu a) preventivne populističko-nacionalističke mobilizacije zarad spasavanja starog režima i b) pribegavanja sili, "kao prvom a ne poslednjem rešenju" otvorenog državnog i nacionalnog pitanja (Schoepflin, 1995: 166-168) - uputimo na odgovore koji su već saopšteni u uvodnoj studiji ove knjige.¹⁶ Dakako, za našu temu relevantne su i Goatijevе skice karaktera "političkih porodica", kao i nalazi Zorana Slavujevića o osnovnim linijama podela na političkoj sceni Srbije.

Tipologizacija partija

To što Goati primećuje da je "razlika u definiciji građanina", zapravo, podelila sve političke stranke Srbije na *nacionalističke* i *građanske*, Slavujević dobija faktorskom analizom sadržaja programa, koja je izbacila dve najznačajnije dimenzije diferenciranog pozicioniranja stranaka - *ciljeve i sredstva ostvarivanja ciljeva*. "Nacionalističko-građansko"¹⁶ kao linija rascpeta srpskog društva i partijske scene dugo vremena je manifestno u prvom planu", zaključuje pomenuti autor, da bi u okviru te relacije uočio da se partie pozicioniraju u tri kolone: a) *nacionalističku*; b) *nacionalno-demokratsku* i c) *građansku* (Slavujević, Konrad-Adenauer-Stiftung; www.politikas.org).

S druge strane, u kontekstu niza mogućih klasifikacija partija Srbije i Crne Gore, Goati se, na tragu Wessels-Klingemannove tipologizacije, opredeljuje za analizu *političkih porodica* (Goati, 2000: 69).¹⁷ Po njemu, na srpsko-crnogorskom planu politike moguće je izdvojiti četiri porodice: 1) komuniste; 2) socijaliste (socijaldemokrate); 3) nacionliste i 4) liberalne. Međutim, budući da je reč o *relevantnim* partijama, u koje se ubra-

jaju samo one koje su uspele da samostalno osvoje glasove najmanje 5% biračkog tela' na jednom izborima za republički ili savezni parlament, u krugu srpskih političkih porodica, prema Goatiju, izostaju socijalisti (socijaldemokrati). Prihvatajući ovaj pristup, izložićemo u sažetom vidu ideoško-programske karakteristike navedenih političkih tendencija.

1. Bez obzira na socijalističko ime partie, puno elemenata daje za pravo Goatiju kad za stožer komunističke porodice uzima *Socijalističku partiju Srbije* (SPS). Integracijom za starog Saveza komunista Srbije i Socijalističkog saveza radnog naroda Srbije, na osnovu kongresa SPS, jula 1990, promjenjeno je staro ime i usvojen novi program, ali su zadržane neke ključne ekonomsko-političke paradigme. Iako je napušten koncept "diktature proletarijata" i zauzet kurs ka "demokratskom socijalizmu", za razliku od zapadno-evropskih institucija i njima korespondentnih socijalističkih ideja, srpski socijalisti su se opredelili za kontinuitet podrške društvenoj svojini, kao "temelju socijalističkog ekonomskog porekta" (Programske osnove SPS, 1990). Na Drugom kongresu, oktobra 1992, taj stav je korigovan opredeljenjem za "regulisanu tržišnu privrednu zasnovanu na ravноправnosti svojinskih oblika" (Osnove programa SPS, 1992: 29-38). No, potvrdilo se da se, iza načelnog opredeljenja za "mešovitu privredu", krlia i u implicitnom i u nerečenom delu programa stvarna namera za opstrukcijom nagovestene "mogućnosti transformacije svojine".

Slučnu rezervu prema promenama i doslednoj implementaciji čitavog sindroma institucija parlamentarne demokratije nalazimo i u političkom delu programa posvećenog demokratiji. Iz simplifikovane definicije pojma "demokratije", kao "vlasti naroda", data je "prednost većinskom izbornom postupku" i predsedničkom sistemu, uz zadržavanje institucija referenduma, saodlučivanja i samouprave, kao oblika neposredne participativne demokratije i vladavine naroda u "... mesnim i radnim organizacijama" (Osnove programa SPS, 1992: 13-17). Ako tome dodamo izostajanje pozitivnog određenja vlasti prema značaju autonomnog civilnog sektora; protvileđenje sindikalnom pluralizmu i preferiranje "jedinstvene vanstranačke sindikalne organizacije"; zatim, vrlo problematičnu korekciju načelnog opredeljenja za nezavisno sudstvo tezom da su sudije "... dužni da u dovoljnoj meri poznaju vezu prava i društva kako bi mogli uzimati u obzir društvene uslove i posledice određenih odluka", te da sudstvo ne sme postati "država u državi" i slično (Osnove programa SPS, 1992: 27-28, 84), samo prilažećemo dodatne argumente za zaključak Goatija o programsко-političком minimiziranju značaja uspostavljenih demokratskih političkih institucija i jačanju populističke crite vladajućeg porekta (Goati, 2000: 77; o tome i: Antonić, 1993: 166-192).

Radi se o tome da je odnos prema građanstvu i nacionalitetu SPS izgradila na jedan osoben način, analogno rešenjima u Ustavu Republike Srbije iz 1990. godine. Ustavnom preambulom iskazana je "rešenost" građana Srbije "... da ostvare demokratsku državu srpskog naroda u kojoj se pripadnicima drugih naroda i narodnosti obezbeđuje ostvarivanje nacionalnih prava...", a odredbom prvog člana Ustava rečeno je da je republika Srbija "... demokratska država svih građana koji u njoj žive...". Navedena rešenja komplementarna su "principijelnom stanovištu" SPS u uslovima raspada bivše jugoslovenske države. Ono se svodilo na pravo samoopredeljenja naroda, a ne "teritorija" republike, što je značilo da "... srpski narod na teritorijama na kojima živi u većini, može da odluci da ostane u zajedničkoj jugoslovenskoj državi". U tom smislu, programskim dokumentom, iz 1992. godine, naglašeno je da je "očuvanjem Jugoslavije", u vidu srpsko-

crnogorske federacije, "... omogućena (je) legitimna briga o Srbima izvan Srbije i stvorena institucionalna mogućnost da se u budućnosti Saveznoj Republici Jugoslaviji priključi i Krajina i Srpska Republika Bosna i Hercegovina" (Osnove programa SPS, 1992: 68-70).

Da su u slučaju "ratničko-demokratskog" rešavanja nacionalno-državnog problema, klasifikacije partie vrlo uslovne, pokazuje nam već napred navedeni primer "neophodnosti okupljanja svih nacionalnih snaga i podsticanja svih vidova solidarnosti" sa delovima srpskog naroda koji je na prostorima bivše SFRJ "nanovo primuđen da se bori za opstanak" (Osnove programa SPS, 1992: 79). Ako tome dodamo jaku kritiku "brutalne politike dominacije" velikih zapadnih sila, koje se, kreirajući "novi svetski poredak izrazito imperijalističkog karaktera", mešaju u unutrašnje stvari malih država i negiraju pravo na samoopredelenje naroda, tako "... što se na nivo principa uzdiže nepovredivost unutrašnjih administrativnih granica", neće biti preterano ako zaključimo kako se "reciklirani komunisti" (Goati) nisu u stvarima "etno-države" i "etno-demokratije" ni u čemu bitnom razlikovali od programskih pristupa nacionalističkih partiјa i obrnuto.

Gledano iz ovog ugla, možda možemo objasniti dobar deo ideoloških hendičepa nacionalističke opozicije u takmičenju sa socijalistima, u prvoj polovini devedesetih godina (o tome: Antonić, 1993: 44), kao i homogenost docnije "crveno-crne koalicije", koja u najvećem delu partiskog članstva i medu simpatizerima SPS, JUL i SRS nije bila shvaćena kao "obostrano programsko ogrešenje" (Goati, 2000: 121).

2. Na osnovu pristupa rešavanju nacionalnog i državnog pitanju u bivšoj SFRJ; problema teritorijalnog razgraničenja; zatim, stava prema zemljama Zapada i pravoslavnog Istoka; određenja prema bližoj i daljoj prošlosti (nacionalnoj tradiciji i komunizmu); prema nacionalnim manjinama; karakteru državnog uređenja (centralizam ili decentralizacija) i slično, Goati u porodicu nacionalističkih partie Srbije (1990-2000) svrstava: Srpsku radikalnu stranku (SRS), Srpski pokret obnove (SPO) i Demokratsku stranku Srbije (DSS). Na tom tragu, ako se zadržimo na nivou ciljeva, doista ćemo zapaziti sledeće, vrlo upadljive sličnosti programskog pristupa problemu državnosti i "izgradnje nacije":

Srpska radikalna stranka: *Obnavljanje slobodne, nezavisne i demokratske srpske države na Balkanu koja će obuhvatiti celokupno srpsvo, sve srpske zemlje, što znači da će u svojim granicama imati, pored sadašnje oktroisane srpske federalne jedinice, srpsku Makedoniju, srpsku Crnu Goru, srpsku Bosnu, srpsku Hercegovinu, srpski Dubrovnik, srpsku Dalmaciju, srpsku Liku, srpski Kordun, srpsku Baniju, srpsku Slavoniju i srpsku Baranju* (Programma SRS, 3. marta 1991);

Srpski pokret obnove: *Od današnje Jugoslavije ne mogu se otцепити ili na štetu srpskog naroda konfederalizovati teritorije koje su 1. decembra 1918, na dan stvaranja Jugoslavije, bile u sastavu Kraljevine Srbije, kao ni krajevi u kojima su Srbi, pre ustaškog genocida, bili u većini - te teritorije su neotuđiva, istorijska i etnička svojina srpskog naroda* (Program SPO, 1990);

Demokratska stranka Srbije: *Demokratska stranka Srbije smatra da su njeni programski i nacionalni ciljevi istovetni sa težnjama srpskog naroda da na celokupnom svom etničkom prostoru živi zajedno u slobodnoj, demokratskoj državnoj zajednici...*

Samo u srpskoj državi srpski narod može da ostvari sve svoje stvaralačke potencijale i zato se, imajući u vidu iskustva sa prvom i drugom Jugoslavijom, Demokratska stranka Srbije odlučno protivi svakoj obnovi Jugoslavije ili eventualnim državnim zajednicama sa susednim narodima...

Srpski narod u Republici Srpskoj ima pravo na svoju državu u okviru Bosne i Hercegovine sve dok se ne steknu uslovi za stvaranje jedinstvene srpske zajednice... (Program DSS, 1992).

Sličnosti su uočljive i u naglašenom antikomunizmu, protkanom težnjom za povratkom korenima (u socijalizmu zapretenog ili izgubljenog) etno-kulturnog identiteta, kao i reafirmacijom "demokratskih tradicija srpske državnosti". U tom kontekstu, posebna važnost pridaje se reaffirmaciji pravoslavlja, kako bi se, prema osnovnom dokumentu SPO, obezbeđilo "... da Srbij žive po moralu onih 11 vekova hrišćanstva koje imaju u svojoj tradiciji" (Program SPO, 1990); prema Programu SRS, izgradila srpska država "... u duhu Svetosavljiva na najvišim etičkim načelima. Stavovi Srpske pravoslavne crkve biće posebno uvažavani kao stavovi pioistekli sa izvora naveće reke mudrosti vaskolikog srpsstva" (Program SRS, 1996); ili, pak, ostvarilo načelo DSS da "Srpskoj Pravoslavnoj Crkvi pripada značajna uloga u nacionalnom vaspitanju. Demokratska stranka Srbije se zalaže da Srpska Pravoslavna Crkva zauzme ono mesto u društvu koje je imala tokom istorije srpskog naroda" (Program DSS, 1992).

Ne proširujući, ovom prilikom, teorijsku perspektivu još i komentarom kontroverznih stanovišta o ulozi koju može imati religija u procesima demokratizacije,¹⁸ držimo da je za našu analizu bitniji problem (ne)usaglašenosti *polisa i demosa*, ili (ne)sporazuma o svojstvu građanina-državljanina, koji Linc i Stepan razlažu posredstvom dva pitanja: a) U kojim empiričkim uslovima nacionalne države i demokratizacija formiraju neku *komplementarnu logiku* i b) Pod kojim uslovima se u vezi sa njima javlja *konfliktna logika*?

Na tonu fonu, budući da su se "etnički politički predvezetnici" (Linz i Stepan) navedeni partijski u Srbiji opredeliли za "nacionalizujuću politiku države usmerenu ka kulturnoj homogenizaciji" (R. Brubaker), odnosno za to da država bude država etnonacije ili za etnonaciju, moguće je, po našem mišljenju, identifikovati značajan deo razloga za evidentno naglašeno "konfliktnu logiku" na domaćoj empirijskoj relaciji: državno-demokratsko. Štaviše, Linc i Stepan upozoravaju: "Neki načini razrešavanja problema državnosti su, sami po sebi, inkompatibilni sa demokratijom... Jedna od najopasnijih ideja po demokratiju može se najsazetije izraziti u maksimi da 'svaka država treba da teži da postane nacionalna država (država jednog naroda) i da svaki narod treba da ima sopstvenu državu'" (Linz i Stepan, 1998: 41-48; kurziv J. K.).

Ipak, ne računajući ozbiljne teškoće principijelnog osporavanja Merlo-Pontijevih maksime: "Vladati - znači predviđati", koju bismo interpretirali rečima: *Ko želi cilj, taj mora hteti i njemu primerena sredstva, uključujući i svest o posledicama takvih nastojanja*, jedan deo programatskih razlika između SRS, SPO i DSS može biti uzet kao legitiman razlog za drugačije klasifikacije od Goatićeve. Recimo, ako za indikatore uzmemo odnos prema nacionalnim manjinama; obliku državnog uređenja (monarhija ili republika; vertikalna podela vlasti; parlamentarne procedure i slično) i uključenju u međunarodne integracione procese, a naročito ako se uključi dimenzija *sredstava ostvarivanja programskih ciljeva* (radikalno-umereno; nasilno-miroljubivo), tada ima osnova i za evidenciju razlika unutar nacionalnog/nacionalističkog opozicionog bloka (1990-2000).

To čini Zoran Slavujević kad govorи o prvoj temeljnoj osi podela na: a) nacionalističke; b) nacionalno-demokratske i c) građanske stranke. Od stranaka koje smo uzeli za analizu, u prvi tip on svrstava SRS i SPO; u drugi - DSS, a u treći - Demokratsku stranku (Slavujević, Konrad-Adenauer-Stiftung; www.politikas.org). U studiji posvećenoj partiskom mozaiku Srbije (1990-1996), slično je uradila i Dijana Vukomanović podelom srpske opozicije na: a) nacionaliste (SPO, SRS); b) demokrate (DS, DSS); c) reformiste -

stranke "anacionalne, građanske, liberalno-demokratske orientacije", nastale iz kruga Saveza reformskih snaga Jugoslavije koje su podržavale reforme Ante Markovića (Vučomanović; Ur. V. Goati, 1997: 29-36).

Bilo kako bilo, *Srpski pokret obnove* se u svom prvom programskom dokumentu (1990) opredelio za to "... da u Srbiji u službenoj upotrebi budu srpski jezik i cirilično pismo...", što je faktički značilo negaciju dotadašnjeg prava na ravnopravnu službenu upotrebu jezika i pisama nacionalnih manjina ("narodnosti"). U kontekstu maksime: "Ni-kad ispod svetskog maksimuma, ali nikad ni iznad njega", lider SPO, Vuk Drašković, definisao je na Svetskom saboru SPO (oktobra 1990) odnos prema nacionalnim manjima, posebno apostrofirajući "Šiptare". Njima je, u slučaju da "... prihvataju Kosovu i Metohiju za večni posed srpskog naroda a Srbiju za svoju otadžbinu..." jarmčio "... sva prava koja pripadnici nacionalnih manjina uživaju u najdemokratskijim državama sveta".¹⁹ S druge strane, za slučajevе neprihvatanja navedene verzije srpskih "vojinskih prava", na prostoru "omenednom Kninskom krajinom sa Zapadom i Negotinskom na Isto-ku", lider SPO je u predvećerje rata (1990-1991. godine), organizujući "Srpsku gardu", kao paravojnu formaciju, imao spremljene karakteristične odgovore u stilu: "Ne bojimo se vrájeg kota koje nije naše krvi ma koliko ga bilo" (Ilić, 1997: 178-179).

Srpska radikalna stranka se, takođe, na načelnom planu, afirmativno odredila prema zaštiti prava manjina, kao kolektivitetu, "... u skladu sa najvišim demokratskim standardima" (Program SRS, 1996). Protiveći se mogućnosti da pripadnici manjina budu "... lišeni prava na sopstveni kulturni život, slobodnu upotrebu maternjeg jezika i pisma, što obuhvata i pravo na školovanje i obrazovanje, kao i pravo na objektivno i nepristrasno informisanje". Radikali dozvoljavaju, u skladu sa principom privatne inicijative, "... potpuno slobodnu izgradnju škola, univerziteta i informativnih kuća za pripadnike nacionalnih manjina, ali sredstva ne bi bila obezbeđivana iz državne kase". Takođe, SRS "... priznaje pravo predstavnicima manjina da, ukoliko su izabrani, budu zastupljeni u državnim organima i organima lokalne samouprave" (!?). Ipak, budući da je "davo u detaljima", stav da su "... u prethodnih 50 godina predstavnici većinskog naroda bili (su) ugroženi, a pripadnici nacionalnih manjina povlašćeni i privilegovani" (Program SRS, 1996), implicitno je pružio mogućnost ideološkog legitimisanja manje ili veće radikalizacije antimanjinskih raspoloženja i politike.

Pogleđajmo, u tom kontekstu, kakva su sredstva optirana 1991. godine za stabilizaciju prilika na Kosovu i Metohiji: "da se efikasno onemogući uspostavljanje bilo kakvog oblike kosovsko-metohijske političke teritorijalne autonomije"; "da se odmah protera svih 360 hiljada albanskih emigranata i njihovih potomaka"; "... nužno je jedan pojas širine od 20 do 50 kilometara vazdušne linije uz albansku granicu proglašiti područjem od strategiskog značaja za našu zemlju, te s njega uz pravičnu novčanu naknadu iseliti sve pripadnike šiptarske nacionalne manjine"; "nužno je odmah ukinuti sva socijalna davanja Šiptarima, posebno ona koja podstiču previsoki natalitet" i slično (Programska deklaracija SRS, 3. mart 1991).

Smatrajući "... da naziv države mora da sadrži srpsko ime", *Demokratska stranka Srbije* takođe stoji na stanovištu da "nacionalnim manjinama u našoj državi pripadaju sva ona prava koja su im priznata međunarodnim pravnim aktima". Međutim, iz tog sledi kategorički stav da "nacionalne manjine ne mogu imati nikakvu teritorijalnu autonomiju, bez obzira na brojčane odnose stanovništva u određenim regionima" (Program DSS, 1992).

Prema tome, za razliku od SPO, koji 1990. ne negira sve mogućnosti egzistencije autonomnih pokrajina u Srbiji, SRS i DSS služu se u izričitoj programskoj negaciji funkcionalističke autonomije Vojvodine i Kosova i Metohije u Srbiji. Ipak, DSS se ne opredeljuje za takо radikalna sredstva, kao što su ona koja smo citirali iz *Programske deklaracije SRS*, iz 1991.

Za razliku od Radikala, koji se "tvrdo" opredeljuju za centralizovanu, "unitarnu, državnu, republikanskog oblika vladavine", što ne podrazumeva samo ukidanje autonomnih pokrajina, već i "odbacivanje svakog pokušaja regionalizacije naše zemlje", Demokratska stranka Srbije "... se zalaže za to da se država uredi kao država regija", ne opredeljujući se, pri tom, za monarhiju ili republiku. Računajući da će uspostavljanjem vladavine prava i parlamentarnog sistema biti stvorena osnova za rešavanje i ovog pitanja, "DSS će predložiti onaj oblik vladavine koji najbolje odgovara tradiciji srpske državnosti i najvišim načelima demokratije" (*Program DSS*, 1992). S obzirom da se na ovaj način ostavlja širi manevarski prostor budućim političkim opcijama, ne bi bilo iznenadenje ako se DSS, u nekom bližem ili daljem trenutku, možda opredeli za parlamentarnu monarhiju. Ova pozicija, kao i "ukidanje svih ostataka komunističkog sistema i konačan odlazak sa vlasti onih koji predstavljaju njegov izdanak", u smislu, "prvog koraka ka popravljanju ugleda države u svetu i njenom povratku u svetsku zajednicu naroda" (*Program DSS*, 1992), predstavljaju dodirnu tačku sa programskim opredeljenjima SPO.

Tretirajući nasleđeni oblik državnog uredenja u Srbiji "... nelegitimnim, jer je nametnut silom" ("poluvekovnom diktaturom"), ova partija se još 1990. zalagala za referendumsko izjašnjavaњe o državnom poretku, uz napomenu da "... SPO svaku monarhiju sem one koja bi bila pasivna ustavna monarhija kao nadstranački 'krov' parlamentarne demokratije, smatra preživelom" (*Program SPÖ*, 1990).

Sve u svemu, programsko pozicioniranje stranaka nacionalističke političke porodice, u periodu između 1990. i 2000. godine, imalo je i svoje konstante i svoje varijable. Kad je reč o promenama, delom zbog suočavanja sa vrlo dramatičnim procesima u zemlji, kao i ratnim civilizacijskim sunovratom u ratnom okruženju, a verovatno i iz pragmatcko-političkih razloga, koje je diktirao odnos političkih snaga, pre svega kod SPO uočljiva je, kako kaže Goati, "korenita evolucija" u smjeru "izrazite deradikalizacije" prvo-bitnih pozicija i zauzimanja kompromisnih opcija u rešavanju nacionalnog pitanja (Goati, 2000: 97). Izvesne promene akcenata mogle su se uočiti i kod Radikala, ali, u osnovi, SRS je konstantno istraživala na cilju "Velike Srbije" i tome primerenim radikalnim sredstvima. Najzad, evidentno je da se DSS pokazala najdoslednjom u afirmaciji svojih političkih ciljeva i načela, ne menjajući svoj program od 1992. do 2001. godine.

3. Ne računajući socijaldemokratski blok, *liberalna opcija* se pokazala najslabijom programsко-političkom tendencijom u periodu od 1990. do 2000. Od relevantnijih stranaka u partijskom spektru Srbije, nju je, prema Goatiju, očišćavala samo *Demokratska stranka* (DS). Razloge za svrstavanje Demokrata u liberalnu porodicu citirani autor nalazi u konstantnom i konzistentno elaboriranom programskom insistiranju na uspostavljanju konstitucionalne demokratije, tržišta, laičke države i slično.

Definišući sebe kao "modernu građansku narodnu partiju liberalne orientacije", Demokrati u korpusu Političkih načela prvo naglašavaju da DS "... svojim delovanjem garantuje slobodu pojedinca, ravnopravnost građana, etničkih i verskih zajednica, solidarnost, podjednake šanse za sve učešnike u privrednom životu". Iz tih razloga, demokratija se, za njih, "... ne iscrpljuje u višestrašnjim izborima i parlamentu". Stavljajući se, kao i druge partie, "nesebično" u funkciju ostvarenja ciljeva i interesa naroda i građana

("stranka nije vrednost po sebi"), Demokrati svoju posebnost nalaze u "odbacivanju svakog monopolija ili težnje ka monopolu", bilo je reč o državnom socijalizmu, ili, pak, o državnom kapitalizmu. S obzirom da je "država loš privrednik", moderno društvo, kome teži DS, mora počivati na "principima profesionalne autonomije i deregulacije", što znači "prepuštanje preduzetništva privatnoj inicijativi" i pozicioniranje države samo kao "okvirnog regulativnog" mehanizma u "decentralizovanom i efikasnom sistemu" (*Program DS*, 1992).

Demokrati, dakle, formulišu jednu osobenu platformu koja nastoji da bude i "građanska" i "narodna"; i "liberalna" i "socijalno odgovorna", i "leva" i "desna", u smislu "centra" koji "obezbeduje ravnotežu opravdanih programskih ciljeva desne i leve političke tradicije". Sledstveno tome, osnovni cilj DS "... je ostvarenje slobode i jedinstva srpskog naroda", a vizija budućnosti temelji se jedino na modernizaciji, "u pravcu evropske integracije".

Inače, kad je reč o *nacionalnoj politici* na samim počecima "dugog perioda obnove i modernizacije zemlje", DS se opredeljuje za prve korake i strateške planove obnove koji su u mnogo čemu slični sa pozicijom stranaka iz nacionalističke političke porodice. Počev od teze o "odbacivanju Jugoslavije, kao svoje države, od strane drugih naroda", tu si i ciljevi: a) "ostvarivanje prava srpskog naroda na samoopredelenje i ujedinjenje"; b) "ujedinjenje svih moralnih, duhovnih i materijalnih snaga na jednoj nacionalnoj politici", kako "unutar Srbije i Jugoslavije, tako među legitimnim predstavnicima srpskih zemalja".

Najzad, kad je reč o *sredstvima* ostvarenja osnovnog nacionalnog cilja, rečeno je da "srpski narod mora da se bori prevashodno miroljubivim sredstvima". Nesporno je da ovo - "prevashodno", znači da se podrazumevala (legitimirala) i mogućnost upotrebe nasilnih sredstava. Ipak, u istoj rečenici Programskih načela naglašava se miroljubiva borba "... uz poštovanje prava susednih naroda i kroz pregovore i saradnju sa njima. Koristeći diplomatske metode i poštujući pravedne aspiracije drugih naroda". No, to ne znači da mir i blagostanje, koje Demokrate žele svim susedima, mogu biti ostvareni "... na račun našeg naroda i njegove slobode" (*Program DS*, 1992).

Da li je ovde reč o: a) taktičkom ustupku nacionalistički tvrde orientisanom delu rukovodstva stranke, koje je imalo primedbi na "anacionalnu" politiku DS (Goati, 2000: 100-101); ili, b) o imperativnom nalogu izborne konkurenkcije, koja u nezadnjem društvenim podstiče političare "... da uboљiće ono što veruju da će biti najpopуларнијi apeli, a oni su po karakteru uboљajeno etnički, nacionalistički i religijski" (Huntington, 2000: 103) ili, pak, c) o razumnoj podršci Miloševiću zbog "odličnog vođenja nacionalne politike", kao i o razložnoj podršci Radovanu Karadžiću zbog "prava na samoopredelenje srpskog naroda koji je ostao izvan granica sadašnje Jugoslavije" (Inić, 1997: 187-189), nije beznačajna dilema za analize kompleksnih faktora koji su u prošloj deceniji odredivali partijske programe u Srbiji. Ipak, za ovu priliku, biće dovoljno ako preuzmemos posve egzaktan zaključak Goatija o "programsko-političkim nedoslednostima i kolebanjima" DS oko nacionalnog pitanja, odnosno o "preokretu" posle Dejtonskog i Erdutskog sporazuma (decembar 1995), koji je označio "ublažavanje nacionalne retorike" i "usredstavljanje DS na pitanja demokratizacije Srbije" (Goati, 2000: 100-101).

S obzirom da je dosadašnja analiza potkreplila razloge stavljanja relacije "nacionalističko-građansko" u prvi plan naše analize perioda 1990-2000, za kraj ovog poglavja navećemo još nekoliko sintetičkih zapažanja Zorana Slavujevića. Prvo je da "osa partijskih modela 'levica-centar-desnica'... na primeru Srbije deveadesetih godina funkcioniše.

Štaviše, to se pojavljuje kao značajnija linija rascpa srpskog društva i partijske scene u to vreme". Drugo, među ostalim osama podela, koje "imaju mnogo manji značaj", bila je i biće trajno prisutna linija "centralizam-regionalizam-autonomošću". Treće, osa "izolacionizam" - "orientacija ka saradnji sa međunarodnom zajednicom" održavaće se i u budućem periodu "... ali se ne može očekivati da će imati veliki značaj u konfrontaciji na partijskoj sceni Srbije". Četvrto, osa "tradicionalizam-modernizam" može se podvesti pod prethodno navedenu podelu kao i onu na "nacionalizam-građanska orientacija" i to će biti još dugo u Srbiji trajna linija rascpa, zaključuje citirani autor (Slavujević, Konrad-Adenauer-Stiftung; www.polititsks.org).

Sažinamo: uz brojne specifičnosti, od kojih je najizraženija ekstremna etnifikacija politike u uslovima tranzicione ne tranzicije i "homocentrične" političke kulture, partijsko pozicioniranje identiteta na tranzicionej sceni Srbije, između 1990 i 2000. godine, u biti ne odstupa od opštih trendova u ostalim zemljama Centralne i Istočne Evrope. Mislimo pre svega na opštost i sinkretičnost partijskih programa, kao segment ukupne ideološke scene koju Ralf Darendorf (Dahrendorf) opisuje rečenicom: "Uz svu buku i galamu, iz Istočne Evrope 1989. godine nije došla nijedna nova ideja".²⁰ Takođe, kad je u pitanju odnos između pragmatizma i programske principijelnosti političkih aktera, moguće je zaključiti da su SRS i DSS pokazale veću konzistentnost "između reči i dela" u odnosu na ostale stranke koje smo analizirali (Goati, 2000: 124).

No, jesu li ove strane - "stranke principa"; ili su to, možda, neke druge; ili su, nažlost, sve naše partie "aparati bez duše" (D. L. Seiler),²¹ koji "zastupaju isključivo interese svojih lidera", kako je prema nekim istraživanjima, polovinom prošle decenije, mislila trećina građana Srbije (O tome: Slavujević, 1998: 207-209).²² nije samo stvar programatske analize. Uslov za pouzdaniji odgovor na pitanje: kakav je njihov stvarni karakter, nudi jedino mogućnost da se stranka iskaže i kao akter na vlasti, što je na državnom planu, do 2000. godine, bilo omogućeno preobraženim komunistima (SPS) i Radikalima. A, priliku da "dokazuva svrshodnost svojih principa za praktičnu politiku" (Klingemann, 1996, 378), ili, pak, da ponude razloge za neke nove kvalifikative i klasifikacijske, dobili su, najzad, i DS i DSS, nakon izborne pobede Demokratske opozicije Srbije na saveznim izborima, oktobra 2000, kao i na republičkim izborima, decembra iste godine.

Oktobarski preokret 2000. - ka novom poretku stvari, ili nova forma starih kontroverzi između evropske i narodnaštva?

Za preliminarnu napomenu o neobičajenoj složenoj prirodi tranzisionih zadataka, koji su čekali svakog aktera za slučaj da zaposedne vladavinski tron "nacional-komunističke" klijenture (SPS-SRS-JUL), uzećemo Linc-Stepanove napomene o izuzetno složenom zadatku zakasnele i istovremene političko-ekonomske tranzicije, u uslovima "uskladišavanja trostrukog odnosa između državnosti (tj. problema strukture države), nacionalizma i demokratije" (Linz and Stepan, 1998: 32, 127, 275).

Ako ovom problemu dodamo varijablu "karaktera prethodnog režima", koji je doveo, kako upozorava Latinka Perović, ne do poraza jedne politike, već do "istorijskog poraza" društva koje je, na pragu 21. veka, "ispalo iz razvoja" i u stanju je anomije, onda ćemo razumeti sve teškoće konstrukcije jednog projekta sanacije i modernizacije, koji će nas od tzv. narodnačke države, "bez ustanova i demokratskog načina vladavine" (J. Cvijić).

zaputiti ka pravnoj državi i Evropi. Naime, paralelno sa ocenom da je dominantna "ideologija narodnjaštva", koja je u 19. i 20. veku "ovaplotala patrijarhalni mentalitet naroda", zapravo, bila "... u Srbiji odgovor na socijalna i politička pitanja koja je postavljala Zapadna Evropa", Perović uočava kako je "teško (je) naći političku stranku u Srbiji koja je imala koherentan politički i ekonomski program" (Perović, 2000: 178-179).

Dakle, ako zaključak naše autorka kako "Evropa nije trauma srpskih masa. Ona je trauma srpske elite i manifestuje se kao kompleks neprevladanog zaostajanja", korigujemo tezom da je, danas, nažlost, značajan deo populacije u Srbiji takođe traumiran strahom od cene ulaska u evro-atlantske integracije, onda se postavlja ključno pitanje: Kako se nose stranke pobedničke koalicije DOS sa velikim izazovom koji bismo nazvali *demokratijom sa vrlo teškim zadatkom*?

Kad to kažemo, imamo na umu: a) neophodnost "kreativne destrukcije" starog institucionalnog nasledja; b) izgradnju novih proceduralnih pravila igre; c) niz vrlo preciznih, supstancijalnih činilaca (prepostavki i rezultata) demokratije; d) činjenicu da u tranzicionim okolnostima "nije jednostavno razviti sveobuhvatni koncept novih političkih ideologija" (Klingemann, 1996: 378); e) uzročno-posledičnu relaciju između želje za ekonomskim oporavkom i neizbežnog prihvatanja uslova međunarodnih finansijskih i političkih institucija, koja daje osnovu za zaključak da "nije preterano tvrditi da su u postkomunističkim zemljama obrazovane neautonomne vladajuće političke elite" (Goati, 2000: 118) i, najzad, f) upozorenja da "mogu postojati granice u izvozu demokratije" (Sloterdijk, 2001: 54), uključujući i mogućnost da "... tranzicije mogu početi a da se nikad ne završe iako na vlast ne dođe novi autoritarni režim" (Linz and Stepan, 1998: 16).

Programske inovacije partija u vladajućem DOS-u i redefinisanje identiteta Srbije

Kao što je poznato, redefinisanje političkog identiteta Srbije, nakon 2000., započeto je u kontekstu probudjenih demokratskih energija i nuda u brzi oporavak države i boljitat građana. U tom momentu, izuzetno pozitivnu rezonancu imale su ideje o: "zaustavljanju daljeg propaganja našeg naroda i države"; "vraćanju zemlje u OEBS, OUN i vodeće finansijske institucije"; "nacionalnom izmirenju"; "normalizaciju društvenog života"; "promeni države nabolje" i slično (Dajem reč; Vojislav Koštunica u predizbornoj kampanji za predsednika SRJ).

U kontekstu problema savezne državnosti, predsednički kandidat Demokratske opozicije Srbije, Vojislav Koštunica, obećao je pre izbora 2000. "što brže rešavanje problema odnosa između Srbije i Crne Gore", na platformi "demokratskog, ustavnog preute-meljenja i decentralizacije Jugoslavije", a u pobedničkoj programskoj platformi Koalicije DOS zapisana je "obaveza" da će se već prvog dana prvog zasedanja novoizabrane Skupštine Srbije izglasati deset odluka, među kojima će prva biti "deklaracija o hitnim pripremama za donošenje novog Ustava, radi otklanjanja postojećeg ustavnog haosa". Pored ostalog, ovaj dokument trebao je da "uvaži potrebu da decentralizacijom države, sa posebnim akcentom na regionalizaciju Srbije i afirmaciju autonomije Vojvodine i Kosova i Metohije". Takođe, bila je predviđena i odluka koja će buduću Vladu obavezati da svojom politikom obezbedi doslednu primenu Rezolucije 1244 o Kosovu, kako bi se "... očuvalo teritorijalni integritet i suverenitet Srbije..." (Program Demokratske opozicije Srbije za demokratsku Srbiju, 2000: 2).

Istim dokumentom se DOS-ova, programski vrlo heterogena koalicija 18 stranaka i jedne sindikalne asocijacije,²³ obavezala da će usvojiti 10 paketa reformskih zakona, iz svih relevantnih sfera ekonomije, pravosuda, obrazovanja, informisanja, bezbednosti i politike. Najzad, definisani su i reformski prioriteti saveznih i republičkih vlasti, u prvoj godini nove vlade, sa ciljem "vraćanja Jugoslavije i Srbije u svet" i realizacije "radikalnih ekonomskih reformi".

Gledano iz tog ugla, ne iznenadjuje podnaslov novog *Programa Demokratske stranke*, usvojenog 05. 10. 2001. godine, a koji glasi: *Ospozobili Srbiju za šanse i izazove 21 veka*. Uz to, ključna poenta kojom počinje programski tekst glasi: "Vreme je za novi program", da bi sledeće pitanje bilo: "Ko smo mi"? Nakon (re)definicije partijskog identiteta, osnovna programska uverenja i stranački akcioni prioriteti iskazuju se u kontekstu vizije srpskog društva u 21. veku. Najzad, vidljive su zнатне izmene koncepcijskog pristupa strukturi i sadržaju partijskog programa u odnosu na prethodni iz 1995.

Podsetimo da se pomenuti program (iz 1995) može uzeti kao klasičan obrazac jednog vrlo detaljnog i konsekventno razrađenog dokumenta, koji ne propušta priliku da se konkretno odredi prema skoro svim relevantnim temama društvenog života. Počev od političkog programa (stranačkih načela, države, nacionalnog pitanja, spoljne politike, vere), preko ekonomskog dela programa (načela, privatne svojine, liberalizacije, privatnog sektora, ekonomske politike); zatim, urbanizma i zemljišne politike; sela i poljoprivrede; socijalne politike; obnavljanja stanovništva; kulture; nauke i tehnologije; prosvete; do zdravstva; žena; mladih; penzionera; sindikata; vojske i zaštite životne sredine, stranka je, evidentno, imala naglašenu potrebu da se svojim opozicionim stanovništima svestrano predstavi najširoj javnosti kao kompetentna (odnosno, kao najkompetentnija) alternativa vladajućem režimu.

Međutim, sa nepunom godinom vrlo značajne participacije u republičkim strukturama izvršne i zakonodavne vlasti, Demokrati radikalno menjaju svoj konceptualni pristup programu. Polazeći od teze da osnovna načela stranke ostaju neizmenjena, DS pravi razliku između svoje uloge "u fazi borbe za demokratsku državu" i uloge DS "u demokratskoj državi". Pri tome, smatra da su neka ranije otvorena pitanja rešena, ili su u procesu rešavanja, a neka su na dramatičan način otvorena. Prvo se "... pre svega odnosi na Dejtonski sporazum i medusobno priznavanje bivših jugoslovenskih republika, vraćanje naše zemlje u svet, početak demokratskih reformi u državi, privredni i društvo", a drugo na "... problem Kosova i Metohije, kao i sudsbinu savezne države Srbije i Crne Gore". Najzad, reč je i o pojavi "potpuno novog skupa problema, koji se odnosi pre svega na ospozobljavanje naše zemlje za međunarodnu konkurenčiju", što sve ukazuje na "nove šanse ali i nove opasnosti" koje sobom nosi globalizacija (*Program DS*, 2001: 1-2).

Sve su to razlozi da se u momentu, kada "... imamo jedinstvenu priliku da, možda prvi put u istoriji, naše društvo izgradujemo u trajnom miru, stabilnosti i ekonomskom prosperitetu"; kada smo na pragu "... korenitih promena kakve se retko događaju u istoriji", Demokratska stranka opredeli za "idejnog nosioca" revolucionarnih promena, odnosno da preuzme "misiju" ili zadatak "formulacije i političkog usmeravanja ovog velikog istorijskog projekta" - prosvećene, demokratske i moderne Srbije.

Dakle, "moderna Srbija je naš partijski program. Moderna Srbija je naša vizija i naš zavet. Mi sebe vidimo kao pokretača promena, a ne samo kao jednu od stranaka na političkoj sceni", poručuje rukovodstvo jednog od ključnih političkih aktera na političkoj

sceni Srbije, sa neskrivenom dozom retoričkog samopouzdanja i avangardne samorefleksivnosti (*Program DS*, 2001: 6; kurziv J. K.).

S obzirom da je stranka, posle čitave decenije delovanja, te samostalnog ili koalicionog učešća u šest izbornih utakmica za republičke i savezne organe vlasti, već postala akter "sa prošlošću" koja obavezuje na doslednost (Klingemann, 1996: 375), posve je razumljivo opredeljenje rukovodstva DS da svom članstvu i ukupnom političkom javnosti objasni razloge za promenu programskog pristupa. Dakako, Demokrati nisu okarakterisale evoluciju svojih stanovišta nekakvom "trenutnom političkom modom", "lošim kompromisom"; niti podilaženjem varljivim većinskim, populističkim raspoloženjima. Naprotiv, u više navrata naglašeno je da se radi o "nedogmatskoj", "pragmatičnoj" orientaciji, "usmerenoj na rešavanje problema" i "rukovođenoj... osnovnim vrednostima i principima". Zato je u svom ogledalu, koje sugestibilno preporučuje najširoj javnosti, ne obraćajući se posebno ni jednoj klasično-socijalnoj i interesnoj grupaciji, DS "stranka principa, a ne ideologije", odnosno "stranka sledećeg koraka" (*Program DS*, 2001: 4, 7, 22, 25-27).

U kontekstu promene *nacionalne politike* stranke, primetićemo da je maksima iz 1995. o *ujedinjenju u najkraćem roku*,²⁴ izbačena iz aktuelnog programa (2001). Budući da se i citirano opredeljenje iz 1995. koje je važilo sve do 2001. godine, može implicitno podvesti pod aktuelnu ocenu o "razumnom patriotizmu", koji je rukovodio Demokrate u "nacionalnim krizama toga vremena", isto obrazloženje privernosti otadžbini moglo bi da se odnosi i na današnje odustajanje od starih težnji za "stvaranjem jednog nacionalnog programa", koji bi objedinio sve Srbe, ili, pak, njihov najveći deo u jednu državu. Naime, suočeni sa realnostima Dejtonskog sporazuma i međunarodnim priznanjem suvereniteta i teritorijalnog integrитета Hrvatske i BiH (u granicama bivših jugoslovenskih republika), danas se Demokrati opredeljuju za drugačiju sadržinu programskog pojma *nacionalne integracije*.

Više nije reč o "političkoj borbi" ("prevashodno miroljubivim sredstvima") za srpske teritorije, već o podršci "demokratske srpske države" Srbima izvan Srbije, zarad "... očuvanja nacionalnog i kulturnog identiteta, olakšavanja komunikacije, razmene iskustava", kao i o prilici "... da Srbи izvan Srbije budu most sa drugim državama i narodima" (*Program DS*, 2001: 4, 24).

Tretirajući *prava manjina*, DS se protekle decenije konstantno opredeljivala za to da "pripadnici nacionalnih manjina moraju imati najšira građanska i ljudska prava i zaštitu njihovih individualnih i nacionalnih prava u skladu sa međunarodnim ugovorima i konvencijama i standardima zapadnoevropskih demokratija". A, u kontekstu raspada SFRJ i "povećanja međunalacionalnih napetosti i u Srbiji, odnosno u SR Jugoslaviji", smatralo se da u rešavanju teškoča "... najveću ulogu mogu odigrati dobra volja i odustajanje od ekstremnih nacionalnih projekata" (*Program DS*, 1995).

Na tom tragu, novi partijski program govorи o obavezi "... da primenimo najviše standarde manjinskih prava, političke i verske tolerancije" (*Program DS*, 2001: 8). Takođe, ovo pitanje se razmatra u kontekstu ocene o dugoj istoriji "državno-nacionalnog provizorijuma" na Balkanu, zbog čega, "... bez dovoljnih demokratskih institucija i uspešne ekonomije nije bilo moguće integrisati multietničku državu". Zato, u ovom istorijskom momentu, "socijalna, nacionalna i regionalna raznolinkost našeg društva iziskuje radikalno demokratski pristup". Pored najviših standarda manjinskih prava, političke i verske tolerancije, te DS "kao vezivnog tkiva" multietničkog društva, takav pristup se temelji na ideji "efikasne i snažne srpske države", kao najpouzdanijeg garanta i prepostavke zaštite prava svojih građana (*Program DS*, 2001: 6, 8, 22-23).

Elem, kad je reč o državi i svim mitološkim i stvarnim kontroverzama koje su se namnožile u proteklom periodu, a za razliku od svojevremene poente Radovana Karadžića, koja se svodila na to da su Srbi pre zainteresovani za osnivanje svoje države nego za hleb nad nasušni, moglo bi se reći da se Demokrati zalažu danas i za državu i za hleb, upućujući na čvrstu povezanost oba pola ove relacije u okviru osnovne programske paradigmе - *moderne evropske Srbije*.²⁵ Takođe, za razliku od programa iz 1995. DS se 2001. ne određuje tako precizno prema čitavom kompleksu konkretnih pitanja "izgradnje" države i nacije (*nation building*).

Prišteljemo se, u skladu sa načelnim opredeljenjem za "modernu saveznu državu, koju čine Srbija i Crna Gora i koja je otvorena za uključenje i drugih članica", stari program DS posvetio je dosta prostora problemu državnog uređenja. U isto vreme kada se Demokratska stranka Srbije, ne pomenući SRJ, a navodeći Crnu Goru samo u kontekstu potrebe za proglašenjem "državnog i međunarodnog kontinuiteta između Kraljevine Srbije i Kraljevine Crne Gore... i obnovljene države srpskog naroda", odlučno protivila "svakoj obnovi Jugoslavije ili eventualnim državnim zajednicama sa susednim narodima" (Program DSS, 1992), Demokrati su bili znatno fleksibilniji. Ne samo da su Crnu Goru i Crnogorce drugačije tretirali, već su pod formulacijom "otvorenosti SRJ za pristup drugim republikama koje to žele", nominalno otvorili mogućnost da se ne misli samo na neku ekskluzivnu "srpsku zemlju".

Kao što se insistiralo na referendumskom izjašnjavanju svih građana o osnovnim odlukama o uređenju države,²⁶ tako je za cilj starog programa bila uzeta "moderna i efikasna federacija", ne samo kao država dveju republika, već i njihovih građana, sa "primatom savezognog zakonodavstva nad republičkim" (Program DS, 1995). Danas, međutim, u posve novim okolnostima, koje značajno određuje volju crnogorskih vlasti za maksimalnim osamostaljenjem Crne Gore, Demokrati pragmatično teže prevashodnom ospozobljavanju Srbije "... za besprekorno funkcionsiranje, bez obzira da li će biti potpuno samostalna država ili u federaciji ili nekom budućem savezu (Evropskoj zajednici)". Pri tome, ključni politički moto "stranke sledećeg koraka" jeste otvorenost za svaku opciju, jer je i budućnost otvorena (Program DS, 2001: 23).

S obzirom da su se, u korpusu tema državnog uređenja, programi DS konstantno određivali prema *autonomiji Vojvodine*, komparativna analiza ukazuje na evoluciju stanovaštva Demokrata, ali ne i toliku otvorenost za različite opcije kao u slučaju Crne Gore i Kosova i Metohije. Naime, u poređenju sa rešenjima evropskog regionalizma, pre svega u Italiji i Španiji, najmeritorija idejna pozicija DS, čitavu deceniju, tretirala je vojvodansku autonomiju vrlo restiktivno - "kao deo lokalne samouprave" koji "... deli funkcije sa ostalim organima lokalne samouprave". U tom smislu, napisano je i 1992. i 1995. da "Pokrajina Vojvodina donosi sopstvene propise i ima sopstvene fiskalne prihode i izvršnu vlast".

Međutim, da Demokrati doista ispoljavaju uzornu taktičku veštinu kombinacije eksplicitnog, implicitnog i nerečenog dela partijskog programa, koja ima zadatak da odbrani tezu o "stranci principa" i istovremeno omogući pragmatično prilagodavanje različitim situacijama i odnosima snaga, belodano je baš na primeru politike prema Vojvodini. Recimo, Deklaracijom *Vojvodina posle promena*, o čijem značaju govorи činjenica da je usvojena na Skupštini DS 27. februara 2000, pomenuta je neophodnost uspostavljanja vojvođanske "autonomne zajednice" koja će, "uz poštovanje državnog suvereniteta i nepovredivosti teritorije" Srbije i SRJ, i ne zadirući u klasične državne funkcije i nadle-

žnosti (narodna odbrana, državna bezbednost, spoljna politika, monetarni sistem, osnove privrednog i fiskalnog sistema), "imati zakonodavnu, izvršnu i sudsku vlast u oblastima u kojima se ostvaruje autonomija u okviru Republike Srbije" (kurziv J. K; o tome: Komšić, 2000: 122-124).

Citiranim određenjem karaktera autonomije Vojvodine, kao i obećanjem "ustavnih garancija da joj se status ne može menjati bez saglasnosti njenih građana", demokrati su, u predvečerje očekujućeg izbornog okršaja sa Miloševićem, pre svega političkoj javnosti Vojvodine poslale nedvosmislenu poruku da se, u ustavno-pravnom smislu, autonomija ne tretira više delom sistema lokalne samouprave, već kvalitetno novim vidom regionalne autonomije, koji podseća na moderna evropska rešenja.

Ipak, godinu i po kasnije, može se zapaziti da Program DS, iz 2001, ne definije tako precizno karakter vojvodanskih autonomnih nadležnosti. Da li je reč o koraku nazad, ili o "otvorenosti za različite opcije" stranke na vlasti, nećemo prosudjivati. Sam program kaže sledeće: "Pokrajina Vojvodina treba da uživa istinsku autonomiju i da obavlja sve poslove koji nisu u suprotnosti sa moderno definisanim demokratskom državom".

Sledeći ocenu da "... je i inače prošlo vreme detaljnijih partijskih programa", a konsekventno dosadašnjoj opredeljenosti za "liberalno, građansko društvo zapadnoevropskog tipa", Demokrati se programski ne određuju prema vrlo konkretnom DOS-ovom (i vladinom) projektu radikalnih političkih i ekonomskih reformi. Na tragu stare paradigmе "narodnog kapitalizma", koju, uzgred bilo rečeno, više ne pomini, opredeljuju se za "korenite reforme"; "drugačiju organizaciju društva"; "usavršavanje institucija" političke i ekonomske slobode; "stalno smanjenje uticaja države na ekonomiju" i prepuštanje privatnoj inicijativi svega onog što ova može "... isto ili bolje smisli i uraditi nego državni organi" i slično (Program DS, 2001: 9-10, 15, 19).

Sve u svemu, osnovne programske vrednosti i principi DS jesu: sloboda; pravda; jednakost; solidarnost; tolerancija. A, kao politički prioriteti izdvojeni su: efikasna i snažna srpska država; nacionalna integracija; evropska integracija; uloga u regionu; sigurnost i prava građana, kao i društveni razvoj (Program DS, 2001: 9-12, 23-25).

Demokratska stranka Srbije takođe je usvojila novi partijski program, nakon oktobarskog preokreta 2000. (Možda neće biti nekorisno ako, uzgred, primetimo da je to učinila četiri meseca pre DS). Uvodnim obrazloženjem karaktera nove "Programske platforme stranke" predsednik DSS, Vojislav Koštunica, ističe doslednost političkih stavovima stranke "... na kojima i sa kojima je stvorena i na kojima je i sa kojima je ostvarila izbornu pobedu i, što je još važnije, uspela da, zajedno sa ostalim članicama DOS-a, sruši režim koji je zemlju vodio u sunovrat. To su politički stavovi koji su našoj stranci doneli i široku podršku i veliki ugled", naglasio je Koštunica na zasedanju Skupštine DSS, 26. maja 2001.

Dakle, samo dva meseca pre izlaska stranke iz koalicione Vlade Srbije, u kontekstu teze da "kao što nije dobro da se politika države, stranke ili pojedinca svede na taktiku, nije dobro ni da ona bez ostatka bude svedena na strategiju", predsednik DSS konstatuje da "... jedinstvenim nastupom DOS-a mi nismo sušinski izgubili ništa od svoje posebnosti, ali od te posebnosti, saradujući sa drugima, nismo napravili ni kult". Uz to, on izdvaja probleme Kosova, zatim "separatističkih tendencija u Vojvodini", neophodnosti "... da u privatizaciju, denacionalizaciju i ukupnu privrednu restrukturaciju ulazimo prvišljeno, uz najmanji mogući rizik, ali bez odugovlačenja", da bi, potom, uputio na socijalne probleme, "neophodnu zaštitu bespomoćnih članova društva", te "pravično i odgovorno rešavanje izbegličkog pitanja". Sledstveno tome, reklo bi se da iz ugla naše ana-

litičke pažnje i nema mnogo razloga za podrobniju komparaciju starog i novog "stranačkog ustava" DSS.

Ipak, načelno ne osporavajući zasnovanost Koštuničine teze o "ukorenjenoj predstavi javnosti o našoj doslednosti", držimo da ima smisla uputiti na neke vrlo bitne promene u političkim principima stranke, koje svedoče o redefiniciji političkog identiteta srpskog nacionalnog korpusa i promenama akcenata na relaciji "načelno i realno". U tom kontekstu, biće korisno da se prethodno osvrnemo na tezu već pominjanog Semjuela Hantingtona o naročitim problemima "redefinisanja civilizacijskog identiteta" u kulturno "pocepanim zemljama".

Naime, zapažajući da u vremenima brzih društvenih promena "... ljudi ponovo otkrivaju ili stvaraju nove istorijske identitete", navedeni autor, na primeru Rusije, govorи o "ponovnom pojavitvanju klasične borbe između zapadnjaka i slavenofila" (Huntington, 2000: 103, 107, 155). Pa, budući da se i za situaciju u Srbiji ova osa ne retko smatra ključnom vododelnicom aktuelnog istorijskog procesa, a DSS, pri tom, uzima za primer kontinuiteta sa nekim elementima autistične politike donedavne "crveno-crne koalicije", sledi pitanje: Da li platforma koja, prema rečima samog predsednika DSS, korespondira "demokratskim, narodničkim i hrišćanskodemokratskim orientacijama" jedne grupacije evropskih partija, može biti svrstana u antizapadnički, slavenofilski ideolesko-politički blok?

Bez obzira na brojne elemente koji svedoče o redefinisanju nacionalnog identiteta putem "povratka korenima" - oslanjanjem na tradiciju "borbi za Srbiju i srpstvo"; insistiranjem na etnonacionalnoj homogenizaciji ("punom kulturnom, ekonomskom, duhovnom i državnom jedinstvu srpskog naroda"); naglašenim antikomunizmom; oslanjanjem na Srpsku pravoslavnu crkvu, shodno stavu da "... ona treba da zauzme svoje mesto u srpskom društu koje je imala tokom istorije, pre nego što je potisнутa komunističkom vladavinom"; zatim, neskrivenim podozrenjem prema "... onim zapadnim političkim krugovima koji smatraju da naša zemlja još nije dovoljno rasparčana..." i slično - naše je mišljenje da se programsko-politički identitet DSS ipak ne temelji na ortodoxnom, kulturno-političkom inženjeringu nekakvog "azijskog načina života". Možda nas, u tom smislu, ka egzaktijem "čitanju" programa partije može usmeriti jedna maksima DSS iz 2000. godine: *Ni komunizam, ni amerikanizam - treći put, pravi put* (Opštinski odbor DSS, Novi Sad, 2000). Ova varijacija ideje "nesvrstanosti", zatelo, asocira na poznatu maksimu Vladika Nikolaja Velimirovića: "Srbija iznad Istoka i Zapada".

Bilo kako bilo, evidentno je da uporedio sa narodničkim oslanjanjem na "principle i srpske i svetske demokratije" (*Osnivačka deklaracija DSS*, 1992), kao i na poentu: "Ne sukljavajući se, ali se ni ne ponižavajući" (*Deklaracija DSS protiv nasilja, za slobodne izbore*, 2000), koegzistira jedna vrlo konsekventna i detaljno razrađena programska konцепција konstitucionalne države i parlamentarnih demokratskih procedura. Na tom tragu, izrazito su naglašeni najviši standardi ljudskih prava i sloboda, pravna država i institucije moderne tržišne privrede, zaključno sa svešću o neophodnosti "što tešnje saradnje sa evropskim državama... s krajnjim ciljem da naša zemlja postane ravnopravan član Evropske unije" (*Programska platforma DSS*, 2001).

Dugo se opirući objektivnim imperativima konsekventne elaboracije problema koji su, kao što smo naveli, Linc i Stepan formalisali rečenicom: "*Neki načini razrešavanja problema državnosti su, sami po sebi, inkompatibilni sa demokratijom...*", a sve očitije suočena sa poražavajućim ozbiljenjem svesrpskih programatskih "doslednosti" na relaciji: etnička država (populistička etnodemokratija) - konstitucionalna država (parlemen-

tarna demokratija), Demokratska stranka Srbije, počev od 2000. godine, evidentno napušta deo, ranije ključnih programskih postulata u sferi nacionalne politike. Prvi znak takvog taktičkog, a, možda, i strateškog *prilagođavanja politike* bila je *Deklaracija DSS protiv nasilja, za slobodne izbore* (24. juna 2000). Tada je, na eminentnom programskom planu, u kontekstu rešavanja državnog pitanja, prvi put zvanično priznat državni karakter Crne Gore.

Pominjanjem "primerenog ustrojstva savezne države sa Crnom Gorom", posle osam godina, faktički je revidiran i napušten stari koncept "obnovljene države srpskog naroda", u kome se Crnogorci ne pominju, već se odnos prema njima implicitno iskazuje u kontekstu neposrednog zadatka DSS da radi "... na prevazišenju razlika koje su, istrijskim okolnostima, nastale među različitim delovima srpskog naroda" (*Program DSS*, 1992).

Priznanje političko-državnog subjektivitet crnogorskog naroda, dobili smo, dakle, tek u *Programskoj platformi DSS*, iz maja 2001. godine, kada su već izrazito narasle separatističke tendencije, kako u redovima vlasti, tako i među građanima Crne Gore. Sada u Političkim načelima navedene Platforme piše: "Demokratska stranka Srbije vidi zajedničku državu Srbije i Crne Gore kao minimalnu funkcionalnu federaciju dve ravnopravne jedinice srpskog i crnogorskog naroda, kao i ostalih naroda koji su slobodnom voljom odlučili da žive zajedno" (kurziv J. K.). Takođe, kao što u ovoj formulaciji primećujemo i novu mogućnost - dobровoljnog uključenja "ostalih naroda" - tako, u poglaviju posvećenom nacionalnoj politici, zapažamo da je izostavljen deo stare rečenice, koja je započinjala rečima: "Samо u srpskoj državi srpski narod može da ostvari sve svoje stvaralačke potencijale...". (*Programska platforma DSS*, 2001).

Najzad, gledano iz rakursa: *načelno - realno*, u fondu ključnih principa nacionalne politike, izostavljen je i cilj "državnog jedinstva svih srpskih zemalja", koji je, do juče, uključivao i Republiku Srpsku - kad se "... steknu uslovi za stvaranje jedinstvene srpske zajednice" (*Program DSS*, 1992). Shodno napomeni Vojislava Koštunice, prilikom usvajanja novog partijskog programa: "Zato moramo i dalje delovati načelno i realno, još odgovornije i promišljene", reklo bi se da je realnost prevladala tako što se, bez velikih obrázloženja, odustalo od *državnog objedinjavanja "celokupnog etničkog prostora"*. Danas u programu piše: "Uvereni da su naši programski i nacionalni ciljevi istovetni sa istorijskim težnjama srpskog naroda, ma gde on živeo, težimo punom kulturnom, ekonomskom i duhovnom jedinstvu srpskog naroda" (*Programska platforma DSS*, 2001).

Međutim, da se stare paradigme lako ne zaboravljaju, plastično pokazuje i najnovija konfuzija nastala u domaćoj i međunarodnoj javnosti posle jedne izjave Vojislava Koštunice na septembarskom mitingu u Malom Zvorniku, u trci za predsednika Republike Srbije. Naime, Koštuničino gledanje na Republiku Srpsku kao na "deo porodice koja nam je draga, bliska, privremeno odvojena, ali uvek naša i u našem srcu" (kurziv J. K.), potpredsednik DSS, Dragan Maršićanin, prokomentarisao je rečima da "tu ništa nije sporno. Možda za njih (zvaničnike BiH) jeste, ali ne može valjda biti za nas. To je cilj kojem se stremi. To je dugoročni, istorijski cilj srpskog naroda. Drugo je pitanje da li će to biti ostvareno". Samo koji dan kasnije, Koštunica naglašava da "treba biti izuzetno zlonameran pa u jednoj takvoj izjavi, u kojoj se apsolutno ne pominje bilo kakvo menjanje granica, nači nešto čega nema. Dobro je poznato da sam se sve ovo vreme zalagao za uvažavanje granica i Hrvatske i Jugoslavije i BiH, što je neophodno za mir i stabilnost na Balkanu..."²⁷

Kad su u pitanju nepromjenjene strateške pozicije o državnom uređenju Srbije, mislimo da je najbitnije ukazati na projekt regionalizacije. Sledstveno programskom uverenju "... da je regionalno uređenje države najracionalniji način državnog uređenja", te da regionalnu podelu zemlje treba da utvrdi Ustavotvorna skupština (*Programska platforma DSS*, 2001), DSS je januara 2002. godine ponudila političkoj javnosti Srbije podrobnno ekspliciran dokument, nazvan *Osnovna načela za novi Ustav Republike Srbije*. Kao što smo na primeru evolucije programskih stanovišta DS primetili odustajanje od restriktivne interpretacije autonomije Vojvodine, u smislu činioca sistema lokalne samouprave, tako se kod DSS može zapaziti naoko sitna, ali, u ustavno-pravnom pogledu, značajna inovacija regionalističkog koncepta.

Naime, u *Programskoj platformi DSS*, iz 2001, izričito se kaže: "Regioni su administrativne i samoupravne jedinice i ne mogu imati elemente državnosti" (Kurziv J. K.). Ova ideja je i ranije uzimana za uporište konstantnog DSS-ovog nepriznavanja demokratske funkcionalnosti bilo kakvih institucija vojvodanske autonomije. Međutim, i dalje ne pominjući "Vojvodinu", DSS u svojim Načelima za novi ustav *region* vidi u kvalitativno novom svetu.

Sada se ne izbegava ni termin "autonomija". O regionima se govori kao o "autonomnim teritorijalnim zajednicama". Njihove nadležnosti se "razgraničavaju kako od nadležnosti Republike Srbije, tako i od nadležnosti lokalne samouprave", a do juče proskribovani pokrajinski "elementi državnosti", implicitno se prepoznaju kao pozitivni fakticitet za DSS, koji nastaje ustavnim prenosom "dela sadašnje državne vlasti" na regione, u vidu izvornih nadležnosti (delokruga poslova), ili, pak, delokruga poverenih poslova, čije vršenje ostaje pod nadzorom republičkih vlasti. Uz to, regioni postaju i konstitutivni činilac republičkih organa vlasti, posredstvom posebnog Veća regiona u dvodomnoj Narodnoj skupštini (*Osnovna načela za novi ustav Republike Srbije*, DSS, 2002: 12-13).

Elem, na posmatranom nivou stranačke politike moguće je izvesti zaključak o *programskoj konvergenciji* DSS i DS. Pa, ako stvari stoje tako kako smo pokazali, neminovo se nameće pitanje: Zašto smo svedoci dramatično inicirane akceleracije međusobnih sukoba, kada, programski gledano, dve najuticajnije demokratske partie u Srbiji nemaju jakih razloga za zapodevanje nekakvih "odsudnih bitaka"?

Doduše, odgometanje dubinskih uzroka ovog žestokog konflikta, što dobrano preti prelaskom granice, koja "miroljubivu utakmicu" za vlast, u smislu partijskih sukoba, međusobne kontrole i saradnje (Dahl, 1997: 171), deli od politike "kao rata nastavljenog drugim sredstvima" (M. Foucault, 1998: 29, 68, 342),²⁸ kao ni predviđanje ishoda i društvenih posledica takve "strategije sučeljavanja" nisu zadatak ove analize (O tome: Komšić, 2002: 254-264). Zato ćemo još malo pažnje posvetiti onom aspektu problema, koji Goati u uvodnoj studiji otvara kroz pitanje programske *differentie specificae* između DSS i DS.

Kontroverze između "DOS-minus" i DSS: problem institucionalne neopredeljenosti, ideoloških rascepa, ili, borbe za redistribuciju političkog plena?

Upućujući na izdvajanje DSS iz DOS-a i nastajanje novog partijskog pola na dotadашnjoj bipolarnoj mapi relevantnih političkih aktera Srbije, Goati govori o nekim važnim "dodirnim tačkama", kao i o razlikama između DSS i DS. U tom smislu, programska

differentia specifica, kaže naš autor, "...tiče se prvenstveno stava prema međunarodnoj zajednici i autonomiji Vojvodine". Kad je reč o ovom drugom, dodaćemo zapažanje da je Demokratska stranka, 1995. godine, iz svojih Programskih načela izostavila stari pasus, u kome je regionalizacija bila pomenuta kao "podrazumevajući" vid "proširenja lokalne samouprave" (*Program DS*, 1992).

S obzirom da su sve do danas izbegavali da se konkretnije odrede prema konkurenčkim projektima regionalizacije države, aktuelno opredeljenje Demokrata za "istinsku decentralizaciju vlasti u Srbiji, kako u funkcionalnom tako i u teritorijalnom smislu", odnosno za "široku teritorijalnu autonomiju" (*Program DS*, 2001: 16), skloni smo da, u komparaciji sa stanovištima DSS, prokomentarišemo na sledeći način: Prvo, nema bitnih razlika između DSS i DSS u načelnom opredeljenju da se država decentralizuje i proširi domen lokalne samouprave. Drugo, narastanje razlika uočava se na nivou operacionalizacije principa, pa se, u kontekstu odnosa prema autonomiji Vojvodine, može primetiti da je DS ostavila sebi širi manevarski prostor, obezbeđujući programsko pokriće i za eventualno pristajanje na ideju *asimetrične regionalizacije Srbije* (o tome: Komšić, 2001: 159-177). Treće, javno iskazana skepsa predsednika DS i premijera Vlade Srbije, Zorana Đindića, prema regionalizaciji Centralne Srbije, samo potvrđuje nesklonost Demokrata za trenutnim upuštanjem u "avanturu" disolucije vlasti u Srbiji, naročito tamo gde za vertikalnu podelu vladavine još nema "jakih razloga". Četvrti, sučeljavanje DSS sa narastajućim zahtevima za vraćanjem autonomije Vojvodini,²⁹ rezultiralo je smanjivanjem političke frekventnosti ideje o *ukidanju* pokrajine. Štaviše, Načelima za novi Ustav Srbije, DSS odustaje od političkog insistiranja na Sremu, Banatu i Bačkoj, kao jedinimi okvirima za instaliranje regionalnih institucija, koje bi činile tzv. srednji nivo između opštinske i republičke vlasti. Sada se nudi koncept obrazovanja krupejnjih regiona u Srbiji. Jedan od pet predviđenih trebao bi da ima sedište u Novom Sadu, što može biti shvaćeno i kao implicitna mogućnost priznanja političkog identiteta Vojvodine u sadašnjim pokrajinskim granicama. Dakako, ako odnos snaga u budućoj Ustavotvornoj skupštini bude nametnuto takvu soluciju.

Nakon rečenog, držimo da će biti shvaćeni razlozi nijansiranja odnosa DS i DSS prema pitanju vojvodanske autonomije. Za ovaj primer smo se opredelili sa ciljem da pokazemo kako programski aspekt ovog i drugih bitnih problema "izgradnje države i nacije", pa čak ni kad je reč o *načelnom* odnosu prema Hagu, nije ključno ishodište političkih konfrontacija navedenih partija. Uz sve napomene Košunice o "potpuno različitim političkim konceptima" između DS i DSS,³⁰ osnovni problem, po našem mišljenju, ne izvire iz javno emitovanog i programatski ubličenog polja "društvenog inženjerstva". Raskol izvire prevashodno iz *sfere političke dinamike* (Dahl, 1994: 133; kurziv J. K.), koju, razume se, određuju i elementi neizrečenih pogleda na karakter države i samu svrhu borbe za poziciju u kojoj će "misli vladajućih vladati mislima mase ljudi" (Ch. S. Pierce; Prema: Neumann, 1974: 84).³¹ Još konkretnije, sukobi se roje prevashodno oko *redosleda* poteza institucionalnih promena, koji konfrontiranim akterima, u zavisnosti od realizacije jednog ili drugog scenarija, zacele, pružaju različite šanse za vlastitu *kontrolu političko-ekonomskih resursa* u društvu. Uostalom, da "u tom grmu leži zec", kazuu nam sve relevantne definicije vlasti i politike, uključujući i identifikovanje lokusa stranačke "volje za moć".

Ipak, s obzirom da smo na početku našeg teksta uputili na Birdoovu napomenu da je *politički univerzum* svet predstava, a ne realno izmerenih i utvrđenih činjenica, nama ostaje na raspolaganju samo nekoliko egzaktnijih opservacija i verovatnijih hipoteza.

Najpre, očigledno je da je izlaskom DSS iz Vlade Srbije, snažno reaktivirana politička platforma DSS kojom su izbori 2000. tretirani kao "nulti izbori". "Nulti" zbog uslova svih drugih uslova - smene SPS i njenih koalicionih partnera na vlasti - da bi, potom, kroz godinu dana, bili raspisani "regularni izbori", na kojima će stranac "sučeliti svoja programska opredeljenja", a "politička scena biti postavljena na zdrave osnove, koji će omogućiti donošenje novog ustava" (*Deklaracija DSS protiv nasilja, za slobodne izbore, 24. jun 2000.*) Uz to, moguće je primetiti da je upravo u uslovima naglog skoka javnom-njenjiskog rejtinga stranke, posebno njenog lidera, Vojislava Koštunice, kao i velikog priliva novih članova, došlo i do inovacije Političkih načela DSS. Umesto državne integracije svih srpskih zemalja, sada se stari, "pri vi zahtev" iz *Osnivačke deklaracije Demokratske stranke Srbije (1992)* stavila na visoko programsko mesto kroz sledeću formulaciju: "Prvi preduslov za promenu političkog i ekonomskog sistema jeste ustavna reforma... Zato se zalažemo za raspisivanje izbora za Ustavotvornu skupštinu, čim se za to steknu uslovi" (*Programska platforma DSS, 2001.*)

S druge strane, uočljivo je da se, nekoliko meseci kasnije, u svom radikalno inoviranom programskom dokumentu, Demokrata uopšte ne izjašnjavaju o momentu raspisivanja novih parlamentarnih izbora, kao ni o Ustavotvornoj skupštini. Očito je da se trenutno dominantna pozicija DS u strukturama nove vlasti, shvata kao najbolja šansa da se *raison d'état* (razlog vlasti) Demokrata racionalizuje strategiskim programskim poenitama "velike transformacije" i "vizije srpskog društva 21. veka". Stoga ne iznenadjuće, što se i na nivou "dnevno-političkih" pozicija čelnika DS, kao i ostalih, manjih partija u ostatku DOS-a, raspoznaće posve drugačiji scenario redosleda reformi i tumačenje njenih konsekvenči.

Za razliku od DSS-ovog plana, aktuelni ostatak DOS-a smatra ekonomske reforme prioritetom aktuelne politike. Tako bi se, smatra "DOS-minus", do kraja redovnog mandata Vlade obezbedili vidljivi pozitivni pomaci; prebrođena bi bila najkritičnija faza reformi, za čiji uspeh prvo mora biti gore, da bi posle bilo bolje. Najzad, to bi trebalo da dopriene smirivanju strasti u društvu; racionalizaciji političkog polja i stabilizaciji uslova za političko-sistemske reforme koje zahtevaju konsenzus ključnih političkih aktera o karakteru promene državnog uredjenja.

Kakvi će biti ishodi sukoba navedenih koncepcija tzv. demokratske Srbije, koje Zoran Đindić metaforički opisuje kao "razliku između polupražne i polupune flase"³² možemo samo nagadati. A, ako nećemo da se upustimo u takvu avanturu, onda, na tragu prethodnih napomena o "sivoj zoni" strančarenja koje, iza česte halabuke o nacionalnom interesu, uvek, manje ili više uspešno, skriva deo netransparentnih, egoističkih namera političkih preduzetnika, slutimo da "flaša može biti razbijena" o glavi naših građana. To navodi da se zabrinemo, ne toliko za sudbinu izborne demokratije, kao ranog oblika postkomunističke vladavine, koliko za tempo i društveni sadržaj reformi, od kojih očekujemo da nas zapute u smeru ekonomskog oporavka i konsolidacije liberalno-demokratskih procedura kao "jedine igre u gradu".

U tome nas, nažalost, ne razuverava ni najsvetije upozorenje Dragoljuba Mićunovića, predsednika *Demokratskog centra*, jedne od partija koja je još u DOS-u, i predsednika Savezneve veće Skupštine SRJ, da je borba za vlast između Đindića i Koštunice zakonila sve tri reforme.³³ Možda će neko, u tom kontekstu, pomisliti kako davnina deviza jednog engleskog torjevca, koju помиње Mojsej Ostrogorski: "Neka ide do davola zemlja! Naš je posao da pobedimo na izborima" (Ostrogorski, 1971: 337), deluje poštenije od aktuelnih "nesebičnih" pregnuća za "opšte interese" i "srpsku državu". Međutim, da li

lakoverna potrošnja najprodavanije "ideološke robe" na našem tranzicionom tržištu diže, ili, obara cenu poštenju i znanju, sasvim je drugo pitanje.

Ako je ovo bila retorička i analitički ne baš produktivna upitnost, za kraj ovog odjeljaka, bitnije je podsetiti na tri teško osporiva mesta političke nauke. Prvo upućuje na veliku zabluđu o mogućoj egzistenciji opšteprihvaćenog programa "nacionalnih interesa", koji bi bio poštenen legitimnog polemičkog osporavanja i (re)interpretacija iz ugla tzv. "partikularnih" interesa. U tom smislu, demokratija jeste arena većih sukoba regulisanih "dugotrajnim mirovnim ugovorima koji jesu ustavi" (o tome: Bobbio, 1990: 140, 143). Drugo mesto kazuje da, bez obzira na "jedan pakt sa infernalnim silama", politika ipak nije, u biti, nemoralna (R. Aron). Treći aspekt iste priče jesu saznanja koja ćemo sublimisati sledećom tezom: *Koliko je reč o tome da svako uspešno političko preduzeće ne mora da proizvodi i dobru politiku, još više je reč o nepobitnoj činjenici da jedna politika, da bi bila dobra, mora biti i moćna* (o tome: Weber, 1988: 56, kao i: Merleau-Ponty, 1986: 25-26, 32). Konačno, da vidimo, šta na sve to kažu, do juče uspešna, a sada opoziciona srpska politička preduzeća.

Parlamentarna opozicija - između privrženosti starim idejama nacional-patriotske netranzicije i prihvatanja novih pravila demokratske igre

Pre odgovora na prethodno postavljeno pitanje, skrenućemo pažnju na dve uvodne konstatacije Goatja i jednu načelnu opservaciju Džima Seroke (Seroka). Prva je da u Srbiji, za razliku od većine zemalja u regionu, ni posle promena, "nije bitno smanjen intenzitet političkih sukoba u društvu", a druga je ona koja govori o domaćoj varijaciji modela "polarizovanog pluralizma" (Sartori) u liku "tripolarnih partijskih struktura". Najzad, imamo na umu i Serokinu poenu o *ulozi opozicije u demokratizaciji društva*, koja se svodi na to da "ukoliko je vladajuća elita autoritarna, ali je opozicija privržena demokratiji, još uvek postoji nuda za demokratski razvoj društva". Međutim, "ukoliko je postojeća vlast demokratična, ali je opozicija autoritarna, ima malo nade da će demokratsko društvo tu preživeti. Prema tome, *opozicija određuje budućnost države...*", razložno zaključuje navedeni autor (Seroka, 1996: 287; kurziv J. K.).

Kako bilo, izlaskom DSS iz Vlade Srbije, na opozicionoj političkoj sceni nastala je kvalitetno nova situacija. Kao što smo naznačili, time se usložnjava i objašnjenje uzroka rastućeg intenziteta političkih sukoba. Programski gledano, više nije reč o tome da su jasno razdvojena dva pola, od kojih je na jednoj strani demokratski vladajući blok, a u opoziciji su akteri bivšeg, autoritarnog režima koji se nalaze pred dilemom: istrajavati na "antisistemskim pozicijama", ili, pak, ubrzano se adaptirati na zahteve novog sistemskog okruženja, uključivši i orientaciju ka Evropskoj uniji.

S obzirom da je analiza evolucije političkih pozicija DSS, posle 2000, po našem mišljenju, ukazala na evidentnu korekciju nekoliko bitnih uporišta, pokazalo se, nefunkcionalnog programa za cilj izgradnje "demokratske nacije", kao i da je, time, povećana programska distanca DSS u odnosu na blok tzv "patriotskih snaga", ostaje da vidimo kako se pozicionira treći partijski pol (SPS, SRS i SSJ).

Kao što dugo nisu shvatili da je 1989. godine pao Berlinski zid, izgleda da rukovodstvo i članstvo *Socijalističke partije Srbije* istim tempom primaju k znanju da je 2000. u Srbiji konačno označila početak jednog epohalnog procesa koji se, uz sve moguće

zastoje i blokade, ne može više vratiti u okvire Miloševičevog ideološko-sistemskega obrašca vladavine. Ne komentarišući aktuelne unutarpartijske konflikte i raskole, uključujući i simboličko skidanje SPS sa trona navedenog partijskog bloka, predlogom Slobodana Miloševića da Vojislav Šešelj, predsednik SRS, bude SPS-ov kandidat za predsednika Republike Srbije, skrenućemo pažnju samo na činjenicu da je još na "na snazi" programski dokument, usvojen na Četvrtom kongresu SPS, februara 2000. (*Obnova, razvoj, reforme*). To, pored ostalog, govori da je u istorijskom trenutku, u kome se prelama budućnost Srbije, SPS ostao u političkim koordinatama koje su, u momentu njihove definicije, predstavljale korak nazad u odnosu na sopstvena programska stanovišta iz 1992.

Nije samo reč o tezi kako je Jugoslavija "... još jednom, na kraju XX veka postala izvor nadahnuća i ohrabrenja za sve zemlje i narode koji teže slobodi i ravnopravnosti, koji se bore protiv hegemonizma i neokolonializma" (*Obnova, razvoj, reforme*, 2000: 102-103). U pitanju je, prema našem uvidu, evidentna involucija ionako ambivalentnog i reduciranoj odnosa prema idejama i institucijama "tržišne demokratije".

Kao što je opredeljenje za "regulisanu tržišnu privredu" i "moderno mešovito društvo", počivalo na saznanju da "ako se želi kupovina i prodaja preduzeća, strane investicije i angažovanje ličnih uštедevina u produktivne svrhe, to se može obezbediti samo na tržištu kapitala" (*Osnove programa SPS*, 1992: 31) i, zbog toga, bilo shvaćeno kao značajan pomak u odnosu na program iz 1990., nove pozicije naše "savremene patriotske partie leveice", iz 2000., neodoljivo su podsetile na vraćanje real-socijalističkom obrascu političke legitimacije putem "mitske supstantivne racionalnosti" (Heller, 1986: 215). Tako smo, po uzoru na sovjetske petoletje, dobili "21 projekat za XXI vek", sa brzim prugama, autoputevima i slično. Takođe, podsećajući na staru DSS-formulu "osloncu u principima i srpske i svetske demokratije" (*Osnivačka deklaracija DSS*, 1992), SPS-ove "reforme i razvoj" polaze od: "... ciljeva i vrednosnog sistema svog naroda i države ne prihvatajući nametanje recepta od strane NATO sila i njihovih domaćih pomagača". Protiveći se "djeljivom kapitalizmu", aktuelni programski dokument SPS insistira i na tome da "... između tržišne privrede i kapitalizma ne postoji znak jednakosti". Rečju, u kontekstu privrženosti osnovnim vrednostima i idealima: slobodi i nezavisnosti; miru; socijalnoj pravdi i solidarnosti; ravnopravnosti svih ljudi i naroda; patriotizmu i stvaralaštvu, SPS posebno naglašava "izvorna načela i institucionalne garancije demokratije, suvereniteta i teritorijalnog integriteta" (*Obnova, razvoj, reforme*, 2000: 5, 11, 39-44, 85).

Za razliku od drugih partija, koje smo ranije analizirali u okviru tzv. nacionalističke porodice, *Srpska radikalna stranka* nije, u međuvremenu, menjala svoj program iz 1996. godine. Samo je, decembra 2000., na tragu 100 tačaka ovog dokumenta, za potrebe predizborne kampanje izdvojeno 20 ključnih poenita. Njima je naglašeno da "Radikalna vlast Srbije je najjača garancija zaštite srpskih nacionalnih interesa i sprečavanja daljeg porobljavanja srpskih zemalja". Možda i zbog toga što se ne preuzima stari zahtev za neposrednim priključenjem Republike Srpske Krajine, ovaj put se bukvalno ne prepisuje prva programska želja srpskih radikala da se "... jedinstvena srpska država nazove *Velika Srbija*...". U predvečerje republičkih parlamentarnih izbora 2000., naglašeno je da se Radikali zalažu "... za opstanak zajedničke države Srbije i Crne Gore, pomoći srpskom narodu na okupiranom području Srpske Krajine, bliže odnose sa Republikom Srpskom i pripremu konačnog ujedinjenja sa tom zapadnom srpskom državom". Karakteristična je i formulacija radikalnog odnosa prema Haškom tribunalu: "Srpska radikalna stranka je jedina politička organizacija koja nikada neće izručivati Srbe Haškom tribu-

nalu i zalagaće se za njegovo ukidanje i puštanje na slobodu svih utamničenih Srba u tom zapadnoevropskom kazamatu" (*Velika Srbija*, br. 1588, 2000).

Najzad, da u navedenom opozicionom bloku parlamentarnih partija programska bliskost ne mora da znači i "naglašenu političku bliskost" (Goati), pokazuju nimalo nežni dueli između lidera SRS, Vojislava Šešelja, s jedne strane, i Borislava Pelevića, predsednika Predsedništva SSJ, s druge strane. Da li je u pitanju žestok sukob "malih programskih razlika" za uticaj u istovetnom ili sličnom biračkom korpusu, ili je, pak, reč o bespoređenom demaskirajućem protivnika u ime istine, moralu i pravde,³⁴ stvar je drugih analiza. Međutim, nesporna je činjenica da je, do tada vanparlamentarna *Stranka srpskog jedinstva*, na decembarskim parlamentarnim izborima 2000., dobila glasove 5,6% birača, odnosno 14 poslaničkih mesta u Skupštini Srbije. U svemu tome, indikativno je da je preko 200.000 glasača dalo podršku stranci sa najmanje skrivanim "pečatom" ratničkog angažmana za "vascelu srpsku stvar", odnosno jednom redukovanim ideoškom "miksnu" prvobitnih programskih poenita većine relevantnih partija u Srbiji, posvećenih "nacionalnom interesu". Možemo to opšte mesto nazvati i "teritorijalizacijom etnonacionalnog identiteta" (o tome: Bibo, 1996: 24, 50, 65-66; kao i: Giordano, 2001: 59-65).

Kad je reč o specifičnom, ratničkom metodu "producenja politike drugim sredstvima" (C. von Clausewitz), u "kratkom istoriju SSJ" stoji da "... funkcioneri SSJ... na delu dokazuju da su patriote, boreći se na frontu za spas srpskog naroda i srpskih teritorija". A, u odeljku posvećenom "pitanju države i granice", podvlači se: "Svaki poziv na odbranu otadžbine Stranka srpskog jedinstva će prihvatiti kao svetu obavezu i čast" (Program SSJ, 2002: 9, 25).

Najjaču interferenciju sa opštim programskim mestima srpske političke scene, s početka devedesetih, pre svega uočavamo u domenu insistiranja na "srpskom jedinstvu", kao "... uslovu svih uslova i nacionalne i državne politike". Ta politika, drugim rečima, "... mora imati usaglašen jedinstven cilj - objedinjavanje nacionalnih teritorija" (Program SSJ, 2002: 18, 23; kurziv J. K.). Prisetiće se, zahtev SSJ za izradom jedinstvenog nacionalnog programa, faktički je identičan sa onom programskom pozicijom DS o "ujedinjenju svih moralnih, duhovnih i materijalnih snaga na jednoj nacionalnoj politici" (Program DS, 1992), ili, pak, sa radikalском idejom da "jedinstvo srpskog naroda... najbolje se postiže definisanjem jedinstvenog srpskog nacionalnog programa..." (Program SRS, 1996). Takođe, formulacija o borbi "... protiv podela srpskog naroda, koje danas ponove dolaze do izražaja", neodoljivo podseća na već citirane "zadatke" DSS iz Programa 1992.

Ipak, u okviru navedenih ideja "sabornosti", uočljiva je *differentia specifica* SSJ u odnosu na ostale pomenute stranke. Pre svega, reč je o nepriznavanju prava na različito poimanje identitetit zajednice, i, shodno tome, o neuporedivo radikalnijoj osudi neslaganja sa navedenom vizijom "jedinstva". Tako se, u Programu SSJ podvlači: "Deobe srpskog nacionalnog korpusa na Srbe i Crnogorce, 'došljake' i 'starosedoce', 'prekodrinske' i 'moravske', na 'dinarce' i 'ravniciare'... se mogu smatrati svojevrsnom nacionalnom izdajom". Ili, pak, garantujući nacionalnim manjinama "... sva prava koja poznaje i priznaje savremene civilizacije", SSJ nudi da njihovi pripadnici "... budu građani prve reda kao i mi. Ali Srbi ne mogu biti građani drugog reda. U tom smislu, svaki secesionistički odgovor na ovakve naše stavove i namere shvatićemo kao otvoreno, nelegitimno, necivilizovano neprijateljstvo", upozorava se u Programu ove stranke (Program SSJ, 2002: 22, 24). Sve u svemu, kao sinkretički vremeneplov porodajnih ideja srpskog političkog pluralizma, *Stranka srpskog jedinstva* predstavlja se kao "moderna nacionalna stranka

desnog centra sa velikom perspektivom". Ovo i zbog toga što je za nju "demokratija (je) red, rad, odgovornost. U demokratiji se polažu računi" (Program SSJ, 2002: 10, 20).

Zato je i za predizbornu, predsedničku kampanju Borislava Pelevića (avgust 2002), posebno štampan letak sa osnovnim političkim ciljevima stranke. Pored pomenuog "jedinstva i slike srpskog naroda"; "ujedinjenja Srbije, Crne Gore i Republike Srpske", tu su: "poštovanje pravoslavlja i porodice"; "Vojvodina kao Srpska Autonomna Pokrajina u jedinstvenoj Srbiji"; "povratak Kosmeta pod potpuni suverenitet i teritorijalni integritet Srbije i povratak prognanih Srbiju"; "saradnja sa Evropom i svetom na ravnopravnim osnovama čuvajući dostojanstvo i slobodu Srbije"; "poštovanje najboljih tradicija srpskog naroda"; "puno poštovanje tradicija parlamentarizma"; "eliminisanje političkih svada stranaka Srbije"; "dostojanstven život penzionera"; "razvoj poljoprivrede"; "ekonomski napredak srpske zajednice zasnovan na slobodnom tržištu, privatnoj svojini i socijalnoj sigurnosti građana".

U citiranom letku, primećujemo i jednu dopunu programske definicije osnovnih političkih ciljeva SSJ. Reč je o stavu "protiv uvođenja bosanskog jezika u opština Raške oblasti, jer je Raška oblast u Srbiji a ne u Bosni".

Umesto komentara, zaključićemo da će, u vaspitanju za demokratiju 21. stoljeća, itekako biti potrebe za analizama takvog tipa kao što je, već pola veka stara, knjiga Ištvana Biboa (Bibo Ištvan) o "jezičkim ratovima" i "bedi malih istočnoevropskih država".

Zaključak

Na osnovu prezentiranog, za rezime naše analize, izdvajamo sledećih šest teza:

1. Evolucija programa najuticajnijih aktera demokratske političke scene i redefinicije stranačkog i državnog identiteta iskazuju trendove napuštanja neporecivih akcenata sveobuhvatne, teritoriocentrične formule nacionalnog identiteta i opštег interesa.

2. Sve veća pažnja posvećuje se institucionalnim reformama u smeru tržišne demokratije, promene "mentalitata" i uključenja u euroatlantske integracije.

3. Porediće sa opozicionim periodom delovanja inovacije programa DS, kao stožeča vladajućeg, liberalno orientisanog političkog bloka, očito pokazuju nov pristup operacionalizaciji partijskih prioriteta, a sve u funkciji "moderne", "europske" Srbije, sa "stabilnom ekonomijom"; "efikasnim" i "decentralizovanim" servisom javne vlasti.

4. Kao temelj novog, opozicionog bloka demokratski orientisanih partija, DSS značajno programski koriguje staru, etnocentričku ("svesrpsku") poziciju, istovremeno insistirajući na poznatim uslovima i procedurama ustavno-političkih i tržišnih reformi Srbije - u pravcu "pravne države"; "parlamentarizma" i "regionalnog uređenja" Srbije.

5. S obzirom na evidentnu konvergenciju niza partijskih paradigma, odnosno na okolnost da nije moguće identifikovati tako jak "programski" razlog za oštре političke bitke između "DOS-minus" i DSS, konceptualne razlike ovih polova, po našem uvidu, pre se mogu tražiti u "implicitnim" i "neizrečenim" segmentima partijskih programa, kao i na operativnoj razini alokacije političke moći - iz sukoba o vremenu raspisivanja novih parlamentarnih izbora, te o redosledu poteza, tempa i sredstava reformi.

6. Strane trećeg partijskog pola (SPS, SRS, SSJ) ne smatraju da je za njihovu političku poziciju nužna temeljiti rekonceptualizacija principa, ciljeva i sredstava svoje političke akcije. Staviše, iz antisistemskog opozicionog rakursa, žestoko ponortirajući teme "kriminalne usurpacije vlasti", "anarhije" i slično, vrebaju eventualne šanse za delegitimaciju, ne samo vladajućih aktera, već i samog demokratskog režima, sa ciljem povratka "nacional-patriotskoj" politici i sistemu "reda, rada i odgovornosti".

Napomene uz tekst:

¹ Isto to, samo na drugi način kazuje i Skrton kad pojmom političke misli vezuje za "mišljenja, teorije i vrednosti koje motivišu politiku i političko ponašanje", dodajući da je reč o uključivanju teorijskih saznanja u nastojanja naroda da razjasni sveukupno političko ponašanje i vrednovanje, kao i mehanizme kontrole tih fenomena i procesa; R. Scruton, A Dictionary of Political Thought, Macmillan, London, 1996.

² "Vladati... znači predviđati, a političar se ne može izvinjavati zbog nepredviđenog. Postoji, dakle, nepredviđivo. To je tragedija... Političar, po definiciji, kombinuje sredstva, proračunava konsekvenscije.", M. Merleau-Ponty, Humanizam i teror, Mladost, Beograd, 1986, str. 24, 32.

³ "... demokracija nije naprosto politički sistem poput svakog drugog; njezinu biti sastoji se u izvršavanju velikih društvenih promjena koje maksimiraju čovjekovu slobodu. Samo se tako demokracija može integrirati; njezin je integrativni element moralan, bez obzira da li se radi o slobodi ili pravdi"; F. Neumann, Demokratska i autoritarna država, Naprijed, Zagreb, 1974, str. 121.

⁴ Aronova definicija partije izgleda ovako: "Partije su, da upotrebimo najjednostavniju definiciju, više ili manje organizovana dobrovoljna udruženja čija je aktivnost više ili manje stalna, a koja u ime određenog shvatanja zajedničkog interesa i određenog shvatanja društva, same, ili u koaliciji, žele da preuzmu funkcije vlasti"; R. Aron, Demokratija i totalitarizam, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad, 1997, str. 113.

⁵ U tom smislu, komentarišući Tukididove zapise, Karl Volkmann-Shluck kaže da "... moć u njenoj biti određuje to što ona skriva svoju pravu stranu: muke na koje stavlja svoje podanike i prisile što proizlaze iz tih muka". Vidi o tome: Jovan Komšić, Teorije o političkim sistemima, Institut društvenih nauka, Beograd, 2000, str. 168-177.

⁶ Podsetićemo, Veber kaže: "Partijama treba nazivati udruženja zasnovana na (formalno) slobodnom pridobijanju; njihov cilj je da u okviru organizovane grupe, svojim rukovodiocima obezbeđe moć a time svojim aktivnim učesnicima (idealne ili materijalne) izglede (da će postići neke objektivne ciljeve ili steči ličnu korist ili i jedno i drugo)"; Max Weber, Privreda i društvo, Tom 1, Prosveta, Beograd, 1976, str. 228.

⁷ "Govoreći političkim jezikom, svaki čovek se još nalazi u pelenama ako nije apsorbovan, tako da je nikada ne zaboravi, onu izreku koja se pripisuje jednom od najboljih političara na svetu: 'Ono što poslovni ljudi ne shvataju jeste činjenica da upravo isto onako kao što oni trguju naftom tako i ja trgujem biračkim glasovima"'; J. Schumperter, Kapitalizam, socijalizam, demokratija, Kultura, Beograd, 1960, str. 403.

⁸ Goati, u tom smislu, piše: "Redukovanje ideologije na beživotnu izlučevinu partijske aktivnosti, na što upućuje upoređenje sa 'materijalnim dobrima', ne odgovara istini jer je ideologija skup ideja i vrednosti što izražavaju uvek žive i promenljive interese članstva. Te interese adekvatno izražavaju samo određene ideje i vrednosti pa zato partija, odnosno njeno rukovodstvo, ne može da ih po svojoj čudi menjat"; V. Goati, Savremene političke partie, IIC SSO Srbije, Beograd, 1990, str. 38.

⁹ Vidi o tome: J. Komšić, "Krizi promene u heterogenim društвima i (dez)integrativni potencijali pluralističke paradigmе", Integrativni i dezintegrativni procesi u zemljama tranzicije, Institut društvenih nauka, Beograd, 1998.

¹⁰ Danas, Beograd, 1-7 avgust 2002.

¹¹ Misleći na "opštu asociacionu slabost" ovih društava, pomenuti autor kaže: "Postkomunističke socijalne strukture često se opisuju kao 'amorfne' ili 'atomizirane', što pretpostavljamo da znači da je ljudima teško da nadu pouzdan odgovor o sopstvenom položaju u društvu, svom odnosu prema drugim relevantnim akterima i verovatnoj budućnosti"; K. Offe, Modernost i država, Filip Višnjić, Beograd, 1999, str. 345.

¹² Doduše, ovo nije ekskluzivni "specijalitet" postkomunističkih političkih preduzetnika. Podsetimo, Weber u svom čuvenom predavanju o "politici kao pozivu" govori o engleskom parlamentu, s početka dvadesetog veka, nad kojim "... stoji faktički plebiscitarni diktator... Postojeće stanje smemo, bez sumnje, nazvati 'diktaturom koja počiva na emocionalnosti masi'", da bi, na drugom mestu, zaključio: "Od vremena ustavne države i u potpunosti od vremena demokratije, 'demagog' predstavlja tip vodećeg političara na Zapadu"; Max Weber, "Politika kao poziv", Kritika kolektivizma, Ur. V. Gligorov, Filip Višnjić, Beograd, 1988, str. 70, 79.

¹³ U tom kontekstu, sučeljavajući društvene konsekvenze racionalne i imaginativne misli sa posledicama iracionalizma, koji se temeli na tvrdnji "... da su emocije i strasti, pre nego razum, pokrećači ljudske akcije", Popov citira sledeću Paretovu tezu: "Umetnost vladavine leži u nalaženju načina da se iskoriste takva osećanja, a ne traći se energija u uzaludnim naporima da se ona unište; vrlo često jedina posledica ovog poslednjeg je njihovo jačanje. Osoba koja je u stanju da se oslobodi od slepe dominacije svojih sopstvenih osećanja, biće sposobna da iskoristi osećanja drugih za svoje sopstvene ciljeve... Državnik koji najviše služi sebi i svojoj stranci je čovek bez predrasuda, koji zna kako da se okoristi predrasudama drugih"; K. R. Popper, Otvorenog društva i njegovih neprijatelji, Tom 2, BIGZ, Beograd, 1993, str. 280, 390-391; kurziv J. K.

¹⁴ U tom kontekstu, opsežnom komparativnom analizom profilisanja partijskog mozaika u zemljama postkomunističke tranzicije, nakon prvih i drugih parlamentarnih izbora, Klingeman empirijski pokazuje čvrsto etablimanje reformisanih komunističkih partija, zatim sociokulturoloških (osim seljačkih), kao i liberalnih partija iz kruga novih programskih partija.

¹⁵ Iz Goatijevinog nalaza posebno izdvajamo: a) kozmetičke institucionalne promene i odlaganje smene starih elita vlasti sve do 2000. godine; b) permanentno zadržavanje visokog intenziteta političkih sukoba u društvu "polarizovanog višepartizma"; c) involuciju pseudodemokratije ka autoritarnoj varijanti režima sličnog sultanizmu (1998/2000) i povratak izbornoj demokratiji, nakon decenijski zakasnele smene elita starog režima; d) hibridne tipove partija; slabu institucionalizaciju partija i neinstitucionalizovan partijski sistem; mali uticaj programskih opredeljenja na politiku partijskih rukovodstava; homocentrično sledbeništvo i nepokretnost partijskih voda; d) visoku ideolesku distancu; odsustvu bazičnog političkog konsenzusa između ključnih političkih aktera; permanentni rascep po osi evropsko-tradicionalističko.

¹⁶ Za indikatore nacionalističke versus građanske orientacije uzeti su: odnos prema pravima i slobodama; priroda države; tretman srpskog nacionalnog pitanja; odnos prema granicama na području bivše SFRJ i način rešavanja tog pitanja.

¹⁷ "Političkom porodicom (tendencijom) označićemo skup partija koje su između sebe slične po načinu nastanka, programskim opredeljenjima, smeru političkog delova-

nja, socijalnim obeležjima pristalica i unutrašnjoj organizaciji"; V. Goati, Partije Srbije i Crne Gore u političkim borbama od 1990 do 2000, Conteco, Bar, 2000, str. 69.

¹⁸ Vidi o tome: S. P. Huntington, Sukob civilizacija, CID, Podgorica, 2000, str. 103, 178-179; kao i: J. J. Linz and A. Stepan, Demokratska tranzicija i konsolidacija, Filip Višnjić, Beograd, 1998, str. 570-571.

¹⁹ Srpska reč, novembar 1992, str. 23.

²⁰ Citirano prema: L. Perović, Ljudi, događaji i knjige, Helsinski odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2000, str. 174.

²¹ Vidi o tome: V. Goati, Izbori u SRJ od 1990-1998, CESID, Beograd, 1999, str. 220-222.

²² U tom kontekstu, analizirajući "opštu 'interesnu' percepciju partija u mijenjanju Srbije", Zoran Slavujić pokazuje da trećina ispitanih (32,3%) nije u stanju da odgovori na pitanje "Čije interese, po Vašem mišljenju, zastupaju sledeće političke stranke: SPS, SRS, SPO, DS i DSS?". Druga trećina (32,5 %) odgovara da stranke štite samo interesu svojih lidera, a samo 11,6% misli da partije zastupaju interese svih građana.

²³ Pored Demokratske stranke i Demokratske stranke Srbije, ovo koaliciju su sačinjavali: 3) Asocijacija slobodnih i nezavisnih sindikata; 4) Građanski savez Srbije; 5) Demohrišanska stranka Srbije; 6) Nova Srbija; 7) Demokratska alternativa; 8) Demokratski centar; 9) Nova demokratija; 10) Socijaldemokratska unija; 11) Reformisti Vojvodine (RDSV); 12) Liga socijaldemokrata Vojvodine; 13) Koalicija Šumadija; 14) Sandžačka demokratska partija; 15) Savez vojvodanskih Madara; 16) Socijaldemokratija; 17) Koalicija Vojvodina; 18) Pokret za demokratsku Srbiju i 19) Srpski pokret otpora.

²⁴ Ovo "ubrzanje ujedinjenja", koje je predstavljalo novinu u odnosu na tekst dotadašnjeg Programa DS, iz 1992, dodatno je pojašnjeno sledećom rečenicom: "Ali, ukoliko nam spolje okolnosti to ne dozvole, politički ćemo se boriti i dalje, približavajući se postepeno svome cilju" ("ostvarenja prava srpskog naroda na samoopredeljenje i ujedinjenje" - prim. J. K.); Program DS, 1995, Odeljak: "Nacionalno pitanje"

²⁵ "Moderna Srbija je nač partijski program", Program DS, 2001, str. 6.

²⁶ U tom smislu, u programskim načelima je pisalo: "Za nas je najvažnije da naša država bude demokratska. O suštinskim pitanjima građani će odlučivati na referendumu - kako će se država zvati, koje će članice biti u njoj, da li će biti republika ili monarhija ili drugo"; Program DS, 1995.

²⁷ Vidi: Danas, Beograd, 12. septembar, 2002, str. 1. i 3; kao i: Danas, 18. septembar, str. 4.

²⁸ Analizirajući takav "diskurs perspektive" i "relacioni karakter odnosa vlasti", Fuko (Foucault) je zapisao da u "u toj opštoj borbi o kojoj govorii, onaj koji kaže istinu, onaj koji priča istoriju događaja, onaj koji otkriva sećanje i sprečava zaborave, on je nužno na jednoj ili drugoj strani: on je u bici, on ima protivnike, on radi za sopstvenu pobedu". Pri tome, "... svaka strategija sučeljavanja sanja da postane odnos vlasti; a svaki odnos vlasti, bez obzira da li sledi sopstvenu liniju razvoja ili se sukobljava sa frontalnim otporom nastoji da postane pobednička strategija"; Michel Foucault, Treba braniti društvo, Svetovi, Novi Sad, 1998, str. 68, 342.

²⁹ O stavovima Vojvodana prema autonomiji pokrajine vidi istraživanje Milke Puzigače i Aleksandra Molnara, Agencija SCAN, Novi Sad, mart 2001.

³⁰ Intervju V. Košturnice Programu BBC na srpskom jeziku, Dnevnik, Novi Sad, 22. jul 2002, str. 3.

³¹ "Uvek će misli vladajućih vladati mislima mase ljudi i oni koji izvršavaju na različite načine organiziranu moć u državi neće se nikada dati uveriti u to da opasna razmišljanja ne treba na neki način potčinjavati"; Ch. S. Pierce; Prema: Neumann, Demokratska i autoritarna država, op. cit., str. 84; O tome i: K. Marx, F. Engels, Nemačka ideologija, Kultura, Beograd, 1964, str. 47.

³² "Razlika između mene i Košturnice je kao razlika između poluprazne i polupune flaše. Imamo istu zemlju koju gledamo i kojoj želimo dobro: moj pristup je da je ta flaša polupuna i da čemo je još godinama puniti; on smatra da je flaša poluprazna i da će za deset godina biti potpuno prazna, da to ne može da se spreči, da je to sudbina i da je za polupraznu flašu neko drugi kriv, da mi treba da vidimo ko je krivac... Ja sam aktivista, optimista, spremam za rešavanje problema..."; Danas, Beograd, 16 avgust, 2002, str. 12.

³³ "Ta borba za vlast između Košturnice i Đindića destabilizovala je zemlju i učinila je manje atraktivnom za inostrane investitore. Pod znakom pitanja mogao bi da se nade i prijem u Savet Evrope. Reforme su zakočene i to ne samo ekonomski, veći i političke i socijalne"; Danas, Beograd, 23. avgust, str. 3.

³⁴ U tom smislu, V. Šešelj javno optužuje B. Pelevića za "kriminalne radnje" i "glumljenje opozicije"; Vidi: Nacional, Beograd, 21 avgust 2002, str. 4.

LITERATURA

- Antonić, Slobodan, Jovanović, Milan, Marinković, Darko. 1993. *Srbija između populizma i demokratije*, Beograd: Institut za političke studije.
- Aron, Raymond. 1997. *Demokratija i totalitarizam*, Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Bobo, Istvan. 1996. *Beda malih istočnoevropskih država*, Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Bobbio, Norberto. 1990. *Budućnost demokratije*, Beograd: Filip Višnjić.
- Burdeau, Georges. 1971. "Politička znanost i sociologija i politička znanost i psihologija", U: *Politička znanost-predmet i suština; Politička znanost-metode*, Eds. Adolf, Bičić, Pavle, Novosel, Zagreb: Naprijed
- Dahl, Robert. 1994. *Dileme pluralističke demokratije*, Beograd: BIGZ.
- Dahl, Robert. 1997. *Polarhija*, Beograd: Filip Višnjić.
- Foucault, Michel. 1998. *Treba braniti društvo*, Novi Sad: Svetovi
- Giordano, Christian. 2001. *Ogledi o interkulturnoj komunikaciji*, Beograd: Biblioteka XX vek.
- Goati, Vladimir. 1990. *Savremene političke partije*, Novi Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.
- Goati, Vladimir. 1999. *Izbori u SRJ od 1990 do 1998, Volja građana ili izborna manipulacija*, Beograd: Centar za slobodne izbore i demokratiju.
- Goati, Vladimir. 2000. *Partije Srbije i Crne Gore u političkim borbama od 1990 do 2000*, Bar: Conteco.
- Heller, Agnes, Feher, Ferenc, Markus, Gyorgy. 1986. *Diktatura nad potrebama*, Beograd: Rad.
- Huntington, P. Samuel. 2000. *Sukob civilizacija*, Podgorica: CID
- Inić, Slobodan. 1997. "Tri politička portreta", U: *Radikalizacija društva u Srbiji*, Ur. Seška Stanojlović, Beograd: Helsinski odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Jovanović, Slobodan. 1990. *O državi, Sabrana dela*, Tom 8, Beograd: BIGZ.
- Klingemann, Hans-Dieter. 1996. "Proces nastajanja kompetitivnih partijskih sistema u Istočnoj Evropi", U: *Postkomunizam i vlast*, Ur. Vučina, Vasović, Vojislav, Stanović, Beograd: Jugoslovensko udruženje za političke nauke, Fakultet političkih nauka.
- Komšić, Jovan. 1998. "Kriza promene u heterogenim društvima i (dez)integrativni potencijali pluralističke paradigmе", U: *Integrativni i dezintegrativni procesi u zemljama tranzicije*, Ur. Velimir, Tomanović, Beograd: Institut društvenih nauka, Rossijjskaja Akademija nauk.
- Komšić, Jovan. 2000. "Dokumenti političkih stranaka u Republici Srbiji o autonomiji", U: *Autonomija i multietnička društva*, Ur. Dušan Torbica, Subotica: Otvoreni univerzitet.
- Komšić, Jovan. 2000a. *Teorije o političkim sistemima*, Beograd: Institut društvenih nauka.
- Komšić, Jovan. 2001. "Unitarni ili asimetrični regionalizam", U: *Ogledi o regionalizaciji*, Ur. Nadia Čuk-Skenderović, Subotica: Agencija Lokalne demokratije, Otvoreni univerzitet.

- Komšić, Jovan. 2002. "Modeli politike i izgledi za stabilizaciju demokratije u Srbiji", U: *Bilans promena*, Ur. Jovica Trkulja, Kikinda: SO Kikinda i Narodna biblioteka Jovan Popović.
- Leiserson, Avery. 1971. "Korijeni političkih stranaka", "Stranačke ideologije i politički sistem", U: *Političke stranke kao faktor suvremenog političkog sistema*, Ur. Stjepan Pulišelić, Zagreb: Naprijed
- Linz, J. Juan, Stepan, Alfred. 1998. *Demokratska tranzicija i konsolidacija*, Beograd: Filip Višnjić.
- Luhmann, Niklas. 1992. *Legitimacija kroz proceduru*, Zagreb: Naprijed.
- Marković, S. Božidar. 1995. "Okviri demokratije", U: *O demokratiji*, Beograd: Politika i društvo, Draganić.
- Merleau-Ponty, Maurice. 1986. *Humanizam i teror*, Beograd: Mladost
- Neumann, Franz. 1974. *Demokratska i autoritarna država*, Zagreb: Naprijed.
- Offe, Klaus. 1999. *Modernost i država*, Beograd: Filip Višnjić
- Ostrogorski, Moisei. 1971. "Sistem više partija", U: *Političke stranke kao faktor suvremenog političkog sistema*, Ur. Stjepan Pulišelić, Zagreb: Naprijed.
- Perović, Latinka. 2000. *Ljudi, događaji i knjige*, Beograd: Helsinski odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Popper, R. Karl. 1993. *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*, Beograd: BIGZ.
- Schoepflin, George. 1995. "Civilno društvo i nacionalitet", U: *Potpisnuto civilno društvo*, Ur. Vukašin Pavlović, Beograd: Eko-centar.
- Schumpeter, Joseph. 1960. *Kapitalizam, socijalizam i demokratija*, Beograd: Kultura.
- Seroka, Jim. 1996. "Transformacija postkomunističkih društava: uloga opozicije u demokratizaciji društva", U: *Postkomunizam i vlast*, Ur. Vučina Vasović, Vojislav Stanović, Beograd: Jugoslovensko udruženje za političke nauke, Fakultet političkih nauka.
- Slavujević, Đ. Zoran. 1998. "Imidž partija Srbije", U: *Fragmenti političke kulture*, Ur. Mirjana Vasović, Beograd: Institut društvenih nauka.
- Slavujević, Đ. Zoran. 2002. "Značaj pojedinih osa partijskih podela na političkoj sceni Srbije", Konrad-Adenauer-Stiftung: www.politikas.org
- Sloterdijk, Peter. 2001. *U istom čamcu*, Beograd: Beogradski krug.
- Weber, Max. 1976. *Privreda i društvo*, Tom 1, Beograd: Prosveta.
- Weber, Max. 1988. "Politika kao poziv", U: *Kritika kolektivizma*, Ur. Vladimir Gligorov, Beograd: Filip Višnjić.
- Vukomanović, Dijana. 1997. "Nastanak političkih partija", U: *Partijski mozaik Srbije 1990-1996*, Ur. Vladimir Goati, Beograd: Beogradski krug, Akapit.

DOKUMENTI

- Program **Demokratske opozicije Srbije** za demokratsku Srbiju, avgust 2000.
- Program **Demokratske stranke**, 1990.
- Program Demokratske stranke, 1992.

- Politički program Demokratske stranke, april 1995.
- Deklaracija DS: *Vojvodina posle promena*, februar 2000.
- Program DS: *Ospozobiti Srbiju za šanse i izazove 21 veka*, oktobar 2001.
- Program **Demokratske stranke Srbije**, jul 1992.
- Deklaracija DSS protiv nasilja, za slobodne izbore, jun 2000.
- Programska platforma Demokratske stranke Srbije, maj 2001.
- DSS: *Osnovna načela za novi Ustav republike Srbije*, januar 2002.
- Osnove programa **Socijalističke partije Srbije**, oktobar 1992.
- SPS: *Obnova, razvoj, reforme*, Dokument 4. Kongresa SPS, februar 2000.
- Programska deklaracija **Srpske radikalne stranke**, mart 1991.
- Statut i Program Srpske radikalne stranke, april 1996.
- Program **Srpskog pokreta obnove**, oktobar 1990.
- Program Srpskog pokreta obnove, maj 2001.
- Stranke srpskog jedinstva:** Program, Statut, Deklaracija o Kosovu i Metohiji, Deklaracija o Vojvodini, Deklaracija o Raškoj oblasti, 2002.

Vrednosti birača pre i posle demokratskog preokreta 2000. godine

1. Značaj i osnovne karakteristike vrednosti

Značaj proučavanja vrednosti u društvenim naukama proizlazi iz relativne **stabilnosti** ove ljudske dispozicije, njihove **opštosti**, **centralnosti** u odnosu na druge dispozicije i posebno iz njihove socijalne i individualne **poželjnosti** (neki autori ih i definisu kao "konceptije poželjnosti"). Vrednosti su posebno heurističke u empirijskim istraživanjima i izuzetno su značajne za teorijsku interpretaciju i razumevanje različitih socijalnih fenomena, uključujući i izbornu ponašanje ljudi. Poslednjih pedeset godina utvrđeno je da su **vrednosti važne u diferenciranju i profilisanju funkcionera, članova, simpatizera i glasača političkih partija i naročito u predviđanju glasanja**, zahvaljujući pre svega tome što su one uopšte "moći prediktori ljudskog ponašanja" (Rokeach, 1973).

Prirodni vrednosti bavili smo se u drugim radovima (Pantić, 1977; 1990a; 1994; itd.), pa ovde djelimo samo nekoliko napomena važnih za njihovo definisanje. Pre svega, prihvatomo gledište da su vrednosti **relaciona kategorija**, što znači da su one istovremeno i subjektivne i objektivne. Njihova **etiologija je kompleksna** i to zato što su posledica delovanja i **egzogenih** (socijalnih faktora u najširem smislu), i **endogenih činilaca**, kao i **autokreacije**. Ovde se vredi podsetiti Sartrovih reči da "Svaki čovek jedan projekt" ili Geteovih tvrdnji da je čovek "biće koje vrednuje". Vrednosti su **mešavina i iracionalnih (emotivističkih) i racionalnih elemenata** koji dolaze do izražaja kao svesni izbor, opredeljenja i intencije. Njihova funkcija je takođe složena i na socijalnom i na individualnom planu, jer su one istovremeno i **izraz racionalizacije postojeće prakse i pokušaj njene transcendencije**. Pre četvrt veka predložili smo sledeću definiciju vrednosti: "Vrednosti su relativno stabilne, opšte i hijerarhijski organizovane karakteristike pojedinca (dispozicije) i grupa (elementi društvene svesti), formirane interakcijom aktuelnih socijalnih i individualnih faktora, koji zahvaljujući tako pripisanoj poželjnosti usmeravaju ponašanje svojih nosilaca ka određenim ciljevima" (Pantić, 1977). Pored rečenog o prirodi vrednosti, ova definicija ukazuje na **hijerarhiju** vrednosti kao jednu od njihovih najvažnijih karakteristika. Hijerarhijska organizacija vrednosti se uspostavlja prema mnogim kriterijumima, a posebno na osnovu značaja, poželjnosti, intenziteta, trajnosti, sadržaja i čvrstine vrednosti.

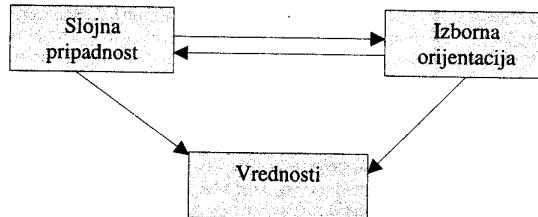
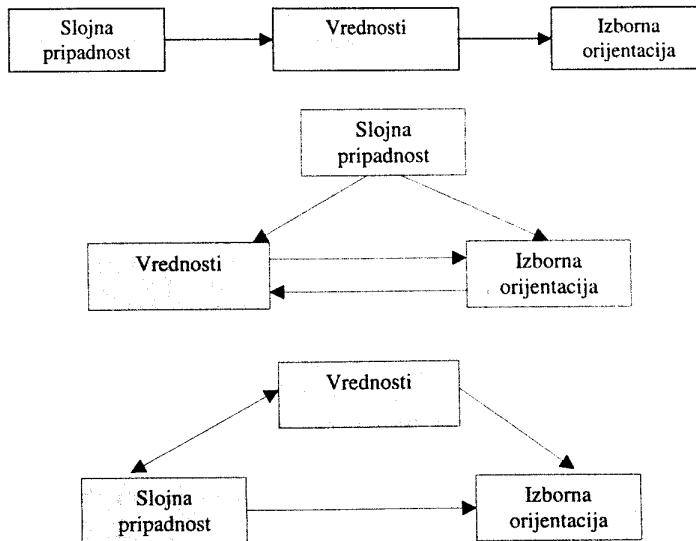
2. Vrednosti kao faktor diferenciranja partijskih pristalica

Mogući su različiti modeli relevantnih varijabli u nastojanju da se izraze **kompleksne međuzavisnosti vrednosti glasača**, s jedne strane, **njihovih partijskih preferencija**, s druge strane i **pripadnosti slojevima i klasama** partijskih pristalica, s treće strane. Ovde eksplisiramo samo nekoliko modela tih odnosa, koji su najviše zasnovani na nalazi-

ma dosadašnjih empirijskih istraživanja pomenutih grupa varijabli. U formalizovanju tih odnosa bile su nužne simplifikacije i **apstrahuванje uloge četvrtih činilaca** kao što su politička kultura, prelomni društveni događaji, dominantni životni stilovi, itd.

Vrednosti mogu biti **prethodeći faktori** ili **kulturalna pozadina** partijskih preferencija građana zato što one u društvu pretežno postoje znatno ranije nego određene partije. Ovo se može ilustrovati upravo na slučajevima zemalja Istočne Europe gde je politički pluralizam tek nedavno zaživeo. Dakle, u ovom tipu modela bi partijska orientacija građana bila zavisna varijabla, a vrednosti, posebno one najopštije (kulturne) mogle bi se smatrati nezavisnim varijablama. Međutim, za određenu teorijsku razmatranja i istraživanja odgovarajući može biti model u kome su **vrednosti prepostavljene kao intervenirajuće variable** između, na primer, klasne pripadnosti i izbornih orientacija građana. Takođe, sasvim je legitiman model u kome bi vrednosti bile razmatrane kao **rezultat pripadnosti političkim partijama**, odnosno kao ishod relativno trajnih izbornih orientacija. U ovom slučaju partijska identifikacija, članstvo građana u političkim partijama i ukupne partijske aktivnosti mogu se tretirati kao **specijalan agens političke socijalizacije**. Vrednosti, klasna pripadnost i izborne orientacije mogu biti međusobno uslovjene u nekom **kružnom modelu** uticaja ili pač sve one mogu biti pod primarnim uticajem neke četvrti, najdublje determinante.

Neki mogući modeli odnosa između vrednosti, izbornih orientacija i slojne pripadnosti

Distinkтивне vrednosne profile birača je važno utvrditi čak i nezavisno od modela interpretacije koji su ovde skicirani ili nekih drugih koji se mogu još osmislitи. Naime, takve karakteristike pristalica političkih partija upućuju na postojanje ideoleskih i drugih rascepa u jednom društvu, pa čak, posredno i na prirodu socijalne strukture.

3. Glavni zaključci odabranih istraživanja vrednosti birača u drugim zemljama

Mada su prva empirijska istraživanja vrednosti birača političkih partija u svetu sprovedena još tridesetih godina XX veka, ovaj predmet istraživanja ipak je relativno zanemaren u poređenju sa mnogim drugim oblastima proučavanja vrednosti i sa ostalim aspektima orientacije i ponašanja birača. Prve dve decenije istraživanja birača u Velikoj Britaniji sumirao je Eysenck (1954). Na osnovu sopstvenih nalaza on je predložio **heurističke tipologije pristalica političkih partija**, na primer, onu koja u koordinacionom sistemu kombinuje radikalizam i konzervativizam (R-C) kao jednom osom sa autoritarnošću spram demokratske orientacije kao drugom osom. Još je poznatija i podsticajnija za interdisciplinarnu istraživanja njegova tipologija koja dimenziju R-C ukršta sa dimenzijom "grub naspram nežnog" temperamento (engl. "Tough-mindedness vs. tendermindedness"). U jednom od prvih pregleda istraživanja birača (Lipset et al. 1954) ukazano je na **značaj psiholoških dispozicija kao determinanti glasanja u SAD** i identifikovani su neki činioци koji objašnjavaju varijacije u glasanju za levičarske partije unutar grupa nižih materijalnih primanja. Međutim, empirijska istraživanja vrednosti kao determinanti i korelata glasanja i partijskih preferencija učestala su tek krajem šezdesetih godina XX veka, jer je i **sam koncept vrednosti trebalo da se u međuvremenu teorijski i empirijski bolje utemelji**. Iz razloga ekonomičnosti, ovde je moguće pomenuti samo nekoliko najvažnijih zaključaka najpoznatijih pregleda takvih istraživanja vrednosti birača, bez ikakvih pretencija na reprezentativnost. Inače, čitav ovaj odjeljak, kao i sledeća dva, gotovo kompletно su preuzeti iz jednog ranijeg rada (Pantić, 1997).

Autori nekih od prvih istraživačkih pregleda ove vrste u SAD (Campbell et al., 1960; Converse, 1964) došli su do zaključka da je uloga političkih vrednosti i ideologije u partijskim opredeljenjima ondašnjih građana, odnosno birača bila mala. Međutim, u sedamdesetim godinama XX veka nađeno je da u SAD značaj ideologije za glasanje ipak raste (Nie et al. 1976).¹

Diskusija na ovu temu nastavljena je u najpoznatijim naučnim časopisima i u sledećoj dekadi. Dalton (1988) navodi podatke iz jednog obuhvatnijeg komparativnog istraživanja (Political Action Survey 1974/75) iz kojih proizlazi da je u sedam razvijenih zapad-

nih zemalja kod građana "aktivno korišćenje ideologije" manje rašireno nego **razumevanje dimenzije levo-desno**. Naime, ovo drugo bilo je u formi samoidentifikacije moguće za ogromnu većinu građana. Isti autor je ukazao da u tri razvijene zapadne zemlje manjina građana političke partije percipira u ideološkim terminima, ali ako se uzmu u obzir i tzv. intrinističke vrednosti, **procenjivanje partija na osnovu vrednostim ipak je znatno rašireno**. Nemački politički komparativista *Klingemann* (1979) zaključio je na osnovu istraživanja "ideološke образованosti" u pet zapadnih zemalja da **ideološki kompetenti građani predstavljaju manjinu**. Ujedno, on je demonstrirao i da postoje "stolženosti i nivoi ideološke konceptualizacije" građana, kao i **znatne kulturne razlike** u tom pogledu. Ako tako stoe stvari u razvijenim zemljama duge demokratije, može se pretpostaviti kakve su tek razlike unutar zemalja tranzicije, kao i između njih i grupacija razvijenih zapadnih zemalja.

Inglehart (1990) nastojao je da, na osnovu podataka iz prva tri talasa Svetske studije vrednosti koja je obuhvatila nekoliko desetina zemalja poveže materijalističke i postmaterijalističke vrednosti sa partijskom identifikacijom. Pored ostalog, zaključio je da se "politika na Zapadu sve manje polarizuje prema društvenoj klasi, a sve više prema vrednostima" (p.280) i, takođe, da je "**rastuća tendencija za biračku tela na Zapadu da se polarizuju prema materijalističkim nasuprot postmaterijalističkim vrednostima**" (p. 286).

U svom pregledu, koji se bazira na mnoštvu empirijskih istraživanja od 1950 do 1990. godine, *Dogan* (1995) zaključuje da je u tom periodu došlo do "redukcije u ideološkom prostoru" i da postoji **rastuća individualizacija glasačkog ponašanja** kao "rezultat paralelnog opadanja klasnog i religioznog glasanja i takođe opadanja u partijskoj vezanosti građana".

Smatrajući da je *Inglehart* "neeksplicitno uveo tezu o materijalističkim vrednostima kao desnoj partijskoj orientaciji", *Therborn* (1995) dokazuje da bi u zapadnim demokratijama "levi materijalizam" obuhvatio svakako borbu protiv nezaspoljenosti i bede, obezbeđivanje ekonomske jednakosti i socijalne sigurnosti, dok su *Inglehart-ovi* pokazatelji "desnih prioriteta" održanje reda u društvu, borba protiv inflacije i kriminala, zašagivanje za snažnu odbranu i stabilan rast ekonomije. Po *Therborn-u*, dihotomija materijalističkih spram postmaterijalističkih vrednosti ne može biti alternativa klasi u predviđanju političke pripadnosti i orijentacije građana "zato što je ona sama u velikoj meri tradicionalna levo-desna opozicija". Koristeći izvesne modifikacije u indeksu materijalnog statusa, on nalazi da je "**klasno uslovljeno glasanje još distinkтивna karakteristika Evrope u osamdesetim**".

Istraživanja vrednosti birača u zemljama tranzicije u **Istočnoj Evropi** obavljana su poslednjih desetak godina, kako u okviru velikih komparativnih projekata, tako i kroz mnogobrojne nacionalne projekte. Sakupljen je veliki broj podataka ove vrste koji je pohranjen u specijalizovane baze. Krupnija uopštavanja i širi komparativni zaključci još se čekaju. U tome postoje ozbiljne prepreke, a posebne teškoće proističu iz nestabilnosti i razudenosti partijske panorame i brzine društvenih promena u većini ovih zemalja.

4. Vrednosti birača u doba komunističkog monizma

Komunistička politička elita posle Drugog svetskog rata nastojala je da nedostatak slobodnih izbora kompenzuje čestim izmenama izbornog sistema, stvarajući utisak o sopstvenoj legitimnosti. Osim toga, naglašena demokratija u procesu rada (samouprav-

nih i kasnije delegatski sistem) trebalo je takode da obezbedi privid o razvijenoj, a faktički nepostojećoj, političkoj demokratičnosti. Zapadni kritičari su s pravom tadašnje izbore u Jugoslaviji klasificirali kao "trku jednog konja" ili kao svojevrstan "teatar" (na primer, *Lipset*, 1981) uočavajući da su takvi izbori primarno imali mobilizacijsku i manifestacionu funkciju. Unutar-partijski izbori (u KPJ, kasnije u SKJ) bili su larpluralistički u bazi, a na višem nivou su praktično bili nazimenovanja.

Empirijska istraživanja tadašnjih izbora započeli su saradnici Instituta društvenih nauka, ali vrednosti birača nisu bile predmet tih proučavanja. (*Matić i drugi*, 1968; 1970). U jednom takođe ranom empirijskom istraživanju na sva tri nivoa lokalnom, republičkom (u Hrvatskoj) i saveznom (*Šiber*, 1971) utvrđeno je da su ondašnji glasači izborima prisupali komformistički, da je polovina pasivna i nezainteresovana za politiku uopšte i da nema povezanost između socijalno-psiholoških karakteristika birača i njihovog opažanja i predstava o izbornom procesu.

S obzirom da je oficijelno odziv glasača na tadašnjim izborima bio veoma visok (oko 95%), **istraživanja vrednosti građana iz tog perioda približno ukazuju i na vrednosti samih birača**. O važnijim zaključcima istraživanja vrednosti u periodu 1950-1990 pisali smo na drugom mestu (*Pantić*, 1994), pa čemo ovde izneti tek nekoliko najopštijih zaključaka. Sve do sredine šezdesetih godina jugoslovensko društvo je, u svetu ranih istraživanja vrednosti građana, bilo relativno nekonfliktno, barem na jednom spoljašnjem i deklarativnom planu. Vrednosne razlike koje prirodno moraju da postoje svuda, prvo su uočene zavisno od obrazovnog statusa i slojne pripadnosti građana. Tek od osamdesetih, sa pojmom otvorene društvene krize, na vrednosnu diferencijaciju očigledno počinju da utiču teritorijalna (republičko/pokrajinska), nacionalna i verska pripadnost, čak i unutar SKJ tada formalno jedinstvene političke organizacije.

U jednom od prvih relevantnih istraživanja iz sredine šezdesetih godina (*Zaninovich*, 1970; 1973) nađeno je **pet vrednosnih skupova** - faktora identifikovanih faktorskoanalitičkim metodama i to: anksiozno-pesimistički, parohijalno-tradicionalni, egalitarno-alokativni, socijalističko-patriotski i državno-racionalistički. **Kod društveno elitnih grupa** u koje je ovaj autor svrstao rukovođice i stručnjake (u više radova *V. Goati* je pokazao da je "gustina" članstva u SK upravo u ovim grupama najveća), **bila je najveća homogenost i dominacija određenih vrednosti** kao što su etizam, modernizam, preferiranje decentralizacije, dok su kod radništva i seljaštva, sa najmanjom "gustum" članstva u SK, ali i najslabijim materijalnim i obrazovnim statusom, najviše bile raširene vrednosti kao što su tradicionalizam, egalitarizam i etizam.

Dominantne vrednosne orientacije građana sedamdesetih godina bile su: nereligijsnost, humanizam, otvorenost prema svetu, modernizam, kolektivizam, samoupravna orientacija, kao i široko preferiranje društvene svojine. **Što je položaj društvenog sloja u socijalnoj hijerarhiji bio povoljniji, to su navedene vrednosti bile prihvaćenije kod pripadnika tih slojeva** (*Pantić*, 1977). Ponudili smo desetak mogućih objašnjenja ove zakonomernosti od kojih je ono **instrumentalističko** imalo najveću težinu. Naime, što je veća korist od sistema bila za pojedinca, to je on više i čvrše usvajao pomenute pro-sistemske vrednosti. Faktorska analiza je pokazala da je tada glavni ideološki faktor u svesti građana Srbije bio "samoupravljanje nasuprot tradicionalizmu", drugi faktor ortogonalan u odnosu na prethodni, bio je "liberalizam spram etatizma", dok je treći identifikovan kao sindrom ličnosti "tolerantnost - netolerantnost" (*Pantić*, 1977). Na opštem uzorku građana *Šiber* (1974) identifikovan je **vrednosni faktor "pro-sistem - antisistem"** na čijem prvom polu su najviše skorove imali pripadnici državnih

službi, dok su na drugom polu odsakali od ostalih - privatnici. U oba istraživanja članovi SK su imali natprosečne rezultate na pro-sistem faktorima ocigledno jer su zauzimali relativno povoljan status u društvu, mada ne treba isključiti ni svojevrsnu "političku mimikriju", kao i efekte političke indoctrinacije. U Srbiji su članovi SK bili prosečno liberalniji i tolerantniji (čak i kad je kontrolisan obrazovni nivo ispitanika) i naravno, mnogo revnjosniji u izbornom aktivizmu.

Još su rana empirijska istraživanja vrednosti ustanovila znatne razlike između članova SK i većine građana koji nisu bili članovi te organizacije, a ove razlike su bile najizrazitije kada su vrednosna opredeljenja definisana i merena kao evidentno ideološka, tj. izvedena iz Programa SKJ. Tako su u jednom istraživanju članovi SK u Srbiji manifestovali široko prihvatanje strateških ciljeva SK: ravноправnost naroda u 91%, samoupravljanje u 85%, delegatski sistem u 75% slučajeva, ekonomsku konцепцију samoupravnog socijalizma u 71% i internacionalizam u 68% slučajeva (Goati, 1981).

U istraživanju političke kulture radnika Vojvodine (Pantić, 1987) našli smo da oni manje prihvataju ciljeve vladajuće ideologije (36%) nego inženjeri (63%) i pogonski rukovodioci (65%). Prihvatanje ideologije, mereno indeksom sa preko sto indikatora **zavisilo je najviše od toga da li su radnici članovi SK** (48%) ili nisu članovi SK (29%). Kao i pripadnici mlade generacije (Pantić, 1990a), radnici su ispoljili **zname anomije**, kolebajući se između suprotnih vrednosti.

One naznake o bitnim tendencijama vrednosnog diferenciranja zavisno od članstva u SK uoči perioda tranzicije su važne jer ukazuju **sa kakvom vrednosnom konfiguracijom su novi birači** (doskorašnji glasači, naviknuti na aklamaciju) **ušli u demokratske promene**.

5. Vrednosti birača na početku političkog pluralizma

U periodu 1990-1992. istraživanja vrednosti birača su malobrojna (o tome videti kod: Mihailović, 1991; 1994), a u nekim inače relevantnim istraživanjima vrednosti građana partijska identifikacija uopšte nije bila obuhvaćena. **Već su prva empirijska istraživanja ustanovila razlike u vrednostima građana naklonjenim određenim političkim partijama**, na primer, u razmerama autoritarnosti ili religioznosti. U pomenutom periodu održana su dva izbora za parlament i **partijska scena bila je veoma dinamična** (osnivanje novih partija, podešta postojeci partija, promene stranačkih lidera, promene stranačkih tabora među istaknutim članovima pojedinih partija, stvaranje ad hoc koalicija, izmene važnih programskih dokumenata, uključujući i međusobne zamene izbornih platformi, fluktuaciju članstva, itd.). Stoga nalazi o vrednosti birača važe samo u određenom preseku vremena. Sledeće važno ograničenje zaključaka empirijskih istraživanja iz ranog perioda političkog pluralizma proizlazi iz činjenice da **vrednosti nisu isključivo izraz partijskih preferencija građana**, već su **često prethodile osnivanju partija**. Zato vrednosno diferenciranje birača toga perioda može biti **pre uzrok nego posledica partijskih naklonosti građana**, mada je nesporno da i partije, odmah po formiraju počinju da modeluju u izvesnoj meri vrednosti svojih pristalica. Poznato je da sekundarni agensi političke socijalizacije, kao što su to političke partije, **često samo pojačavaju postojeće vrednosti svojih pristalica**, naročito onih **starijih**, tokom izbornih kampanja, ali i u međuizbornim periodima uopšte.

Za neke birače političke partije su i svojevrsne **socijalne zajednice** slične crkvi ili čak (kod partijskih fanatika) sektama, u koje oni projektuju svoja očekivanja, želje, boja-

zni, i dr. Naime, stalno treba imati u vidu da su tadašnji birači praktično oni isti građani koji su do 1990. godine nekritički izražavali podršku jednoj partiji. To znači da su se kod mnogih tek tada počele da formiraju izborne preferencije, motivacija za izbore i čak diferencirano opažanje partija. Dalje, prethodna lojalnost samoupravnom sistemu i SK u promjenjenim okolnostima može kod nekih birača da ipak ostvara po inerciji ili čak može da se transformiše i da se različito manifestuje: u obliku **nostalgije** za starim sistemom, novih **razočarenja** u partijsku ponudu, **nerealnih očekivanja** od partija, **konfuzije**, obrnute reakcije ili **konvertitstva** (antikomunizma), itd.

Tabela 1. Neke vrednosti birača 1990. godine (%)

Vrednosne orientacije	SPS	DS	SPO
Nacionalizam	66	70	92
Autoritarnost	60	20	42
Religioznost	36	36	63

Napomena: Podaci o nacionalizmu i autoritarnosti su iz istraživanja sprovedenog 1990. (Mihailović i drugi, 1991), a o religioznosti iz neobjavljenog istraživanja Centra za politikološka istraživanja i javno mnjenje Instituta društvenih nauka.

Istraživanje građana uoči prvih parlamentarnih izbora u Srbiji krajem 1990. (Mihailović i drugi, 1991.) ukazalo je na **zнатне razlike u raširenosti autoritarnosti, nacionalizma** (mereno putem indeksa) i **religioznosti** ispitanika, zavisno od tadašnjih njihovih izbornih orientacija. Pristalice SPS bile su sklene nacionalizmu, većinski autoritarne i manjinski religiozne. Pristalice DS tada su takođe identifikovane kao sklene nacionalizmu, ali su bile značajno manje autoritarne nego socijalisti. Treću tada relevantnu političku partiju, SPO, karakterisali su gotovo uniformno nacionalistički raspoloženi sledbenici, natprosečno religiozni i osrednje autoritarno orijentisani.

Sva kasnija istraživanja pokazala su da pristalice tada vladajuće partije, SPS, sukcesora nekadašnjeg ateističkog SK, izražavaju barem prosečno religioznost (ova je inače bila u porastu u stanovništvu), a ne retko i natprosečno, što je bilo **uslovljeno socijalnim sastavom pristalica SPS** (u proseku stariji, manje obrazovani i siromašniji),² ali i izraz stvarnog okretanja ove partije nekada proskribovanoj religiji, koja je u međuvremenu za njih izgleda postala **supstitut ideologije**. Jedno istraživanje mlađih Beograda (Mihailović, Đžuverović i Vučović, 1993) ukazalo je da su SPS (67%) i upravo formirana Srpska radikalna stranka (65%) privlačile autoritarno nastrojene mlađe, dok su mlađi naklonjeni tada već razdvojenim, DS (10%) i DSS (11%) bili retko autoritarni. Natprosečna autoritarnost privrženika SPS i SRS može se, po našem mišljenju, najpre tumačiti socijalnim karakteristikama članova i simpatizera ovih partija, ali svakako i tako da građani sa autoritarnom strukturu ličnosti tendiraju partijama koje zagovaraju "cvrstu ruku", paternalizam, jaku državu, patriotizam, poslušnost, militantnost i sl.

Tabela 2: Vrednosti birača u 1992. godini (%)

Vrednosne orijentacije	SPS	DS	SPO	DSS	SRS
Nostalgija	72	21	9	15	29
Ksenofobija	85	59	59	54	92
Tolerantnost	3	30	35	58	7
Liberalizam	17	78	70	71	32
Modernizam	13	67	53	73	9
Pripadnost Evropi važna	38	63	61	75	24

Napomena: Svi podaci su iz istraživanja Centra za politikološka istraživanja i javno mnjenje Instituta društvenih nauka.

Nostalgični sindrom nije u Srbiji 1992. godine bio naročito raširen, osim očigledno kod pristalica SPS. Nostalgični sindrom, uglavnom kao manjinska pojava, identifikovan je početkom devedesetih godina prošlog veka u gotovo svim zemljama Istočne Europe i to uglavnom u društvenim slojevima koji su tranziciju doživeli kao ugrozavanje svog socijalnog statusa, često i opravданo jer se radi o kategorijama inače deprivlegovanih i neperspektivnih stanovnika ovih zemalja (istovremeno stari, slabije obrazovani i siromašni). Značajno je primetiti da je nostalgia bila u devet od deset slučajeva neintenzivna (merenje indeksom). Čak i među Nemcima u istočnom delu te zemlje "latentna nostalgia za socijalizmom" bila je znatno raširena o čemu, pored ostalog, svedoči i slaganje tri četvrtine ispitanika sa tvrdnjom: "Socijalizam je bila dobra ideja koja je samo rđavo ostvarivana" (Klingemann i Hofferbert, 1994).

Iste, 1992. godine kod pristalica svih relevantnih partija bila je **apsolutnovečinski raširena ksenofobija**, mada su postojale razlike između SPS i SRS (gotovo maksimalno ksenofobički) s jedne strane, i izbornih pristalica DS, DSS i SPO, s druge strane, koji su svi ostali ispod granice od 60%. Ksenofobija se uobičajeno definiše kao averzija prema grupama koje se opažaju kao strane ("ne-mi" grupe). Ksenofobija više - manje opstaje ili se povremeno obnavlja u gotovo svim društвima, doduše, u nekim odavno nije bila većinska pojava, na primer, u skandinavskim zemljama. Ksenofobija se javlja u dva oblika - u tzv. **aktivnom ili malignom** (po pravilu ograničenim na uže grupe kao što su ekstremni navijači, skinheads, ultradesničari i hiperpatriote), koji podrazumeva doživljavanje stranaca kao neprijatelja i agresivno ponašanje prema njima i **umerenom ili benignom obliku** koji se manifestuje pretežno kroz stavove, izbegavanje kontakta sa strancima i verbalne reakcije. U 1992. godini ksenofobija je bila **situaciona, reaktivna i kod većine ljudi nije bila dubinski ukorenjena**, a javila se kao posledica raspada zemlje, ratova u BiH i Hrvatskoj, izolovanosti usled sankcija i teških ekonomskih frustracija. Pojedine političke partije su u okviru izbornih kampanja koristile i raspirivale ksenofobiju i nacionalnu mržnju.

U istraživanju iz oktobra 1992. godine na osnovu jednog indeksa sa osam pokazateљa koji su se pretežno ticali tada aktuelnih konfliktata i problema u odnosima SRJ sa okruženjem, utvrdili smo da je **netolerantnost bila većinska pojava**. Naime, u celom

uzorku zabeleženo je 53% netolerantnih spram samo 22% tolerantnih, dok je u proseku jedna četvrtina ispitanika pripadala "mešanom tipu", a ovaj je, po prirodi stvari, bliži netolerantnosti nego tolerantnosti. Najviše netolerantnih je registrovano među pristalicama SRS (82%) i SPS (71%), kod pristalica SPO (41%) i DS (37%) netolerantni su imali relativnu većinu, dok je najmanje netolerantnih bilo kod tadašnjih pristalica DSS (19%). Sličnost raširenosti netolerancije i autoritarnosti je očigledna, što govori u prilog onih autora koji poistovjećuju tolerantnost i neautoritarnost kao generalnu osobinu ili sindrom ličnosti.

Takođe na osnovu raspoloživih podataka iz pomenutog istraživanja 1992. godine konstruisan je **indeks liberalizma** sa deset indikatora kao što su favorizovanje privatne svojine, pojedinca u odnosu na interesere države, zaštitu za "meku" granice, protivljenje izolacionizmu, itd. Iako je ovaj indeks zbog ograničenih sadržaja pogodan tek za eksplorativne svrhe, ipak su rezultati zavisno od izborne orientacije ispitanika indikativni. Naime, jasno se odvajaju pristalice tada opozicionih demokratskih partija sa 70% ili više liberalno orijentisanih od pristalica vladajućeg SPS i satelitske partije, SRS, koje su u znatnoj manjini ovako opredeljene, odnosno na pomenutom indeksu je većina ispitanika naklonjenih ovim dvema partijama imala niske skorove (ovde ostavljamo po strani pitanje koja je dispozicija suprotna liberalizmu - etatizam, centralizam ili konzervativnost). Kao i u slučaju nekih drugih vrednosnih orijentacija, razlike u raširenosti liberalizma između pristalica političkih partija mogu se dovesti u vezu sa njihovim obrazovanjem, generacijskim pripadnošću, mestom stanovanja, zanimanjem i sl., ali svakako i sa programskim akcentima i aktivnostima partija.

Iz navedenog istraživanja su i podaci o raširenosti **modernizma**, takođe utvrđenog na osnovu jednog indeksa. Pokazalo se da je modernizam u okviru pada sa apsolutno-većinskog (52%, 1974) na manjinski obim (prosečno 37% u 1992.), čemu su doprineli raspad SFRJ, populistički režim Miloševića, ratovi u BiH i Hrvatskoj, sankcije UN protiv SRJ i frustracije stanovništva zbog ekonomskog sunovratu, nejednakost distribuiran zavisno od izborne orientacije građana. Dok su pristalice dve demokratske partije bile modernistički orijentisane u preko dve trećine slučajeva, a sledbenici SPO manje, ali ipak kao građani Srbije u 1974., pristalice SPS i SRS su retko bile tako opredeljene, što se može protumačiti slično kao i razlike u raširenosti liberalizma.

Da je **pripadnost Evropi** važna, znatno više su prihvatali građani prvrženi DSS, DS i SPO nego, simpatizeri tada vladajuće SPS i njihovog trabanta SRS. I ova razlika je očekivana i posledica kako programskih i praktično akcionih akcenata partija, tako i već više puta pomirjenih socijalno-strukturalnih razlika između birača relevantnih partija.

Dakle, posmatrano u celini, iz raspoloživih podataka o vrednostima pristalica političkih partija u periodu 1990-1992. može se zaključiti da su **birači SPS** tada bili (u smislu modalnog tipa, a ne u svakom pojedinačnom slučaju) izrazito skloni ksenofobiji, netolerantni, nostalgični za prethodnim sistemom, nacionalistički i autoritarno usmereni, dok su relativno malo bili evropski i religiozno opredeljeni, a retko su bili liberalni i modernistički orijentisani. Sve ovo govori da su oni na početku pluralističkog perioda u vrednosnom pogledu **pre bili konzervativno i desno ustrojeni, nego progresivno i levo**, kako su se inače zvanici deklarisali. Njima je sličan vrednosni portret **pristalica SRS**, koga su posebno karakterisali gotovo uniformno ksenofobija i netolerantnost, dok su liberalizam, nostalgia za starim sistemom i evropska orijentacija bile izrazito manjinske pojave u radikalnim redovima, a modernizam izuzetno redak. Stoga su kasnija saradnja i prelivanje pristalica ovih dveju partija imale i svoju vrednosnu utemeljenost.

S druge strane, pristalice **DS** i **DSS**, međusobno vrednosno bliske (osim što su drugi tada identifikovani kao više tolerantni), karakterisale su liberalna opredeljenja, modernizam, otvorenost ka Evropi, neautoritarnost, relativno odsustvo nostalgije. Međutim, i one su absolutnovećinski bile ksenofobične - očigledno pod pritiskom opštih prilika u zemlji. Stoga se one mogu svrstati u **sklone liberalnoj demokratiji**, doduše, sa nekim primesama drugih vrednosnih sistema.

Pristalice **SPO** našle su se tada, posle napuštanja izrazito nacionalističke linije, negde između SPS i SRS, s jedne strane i DS i DSS, s druge strane, ali ipak bliže ovima drugima, posebno u pogledu liberalnosti, modernizma, evropske orientacije, manje ksenofobičnosti i praktičnog odsustva nostalgije. Međutim, simpatizeri SPO su bili znatno religiozniji i autoritarniji nego demokrati, pa je stoga **njihov vrednosni sistem manje koherantan**, uprkos prihvatanju određenih elemenata liberalne demokratije.

6. Vrednosti birača u periodu 1993-1996.

U ovom periodu izvršeno je više istraživanja vrednosti građana, pa i diferenciranja vrednosti zavisno od partijske orientacije ispitanih, a koja su odslikala uticaj različitih situacionih faktora, kao i promene u politici samih partija. Jedno sumiranje rezultata takvih istraživanja dato je u tabeli 3.

U ovom periodu **religioznost je postala izvor znatnih razlika između pristalica političkih partija**. O promenama religioznosti građana Srbije, uključujući i komparacije sa drugim zemljama pisali smo ranije (Pantić, 1993.).

Tabela 3. Razlike u raširenosti odabranih vrednosti pristalica relevantnih političkih partija u 1993. godini (%)

Vrednosti	SPS	SRS	SPO	DS	DSS
Religioznost	41	49	48	37	42
Tradicionalizam*	36	48	6	7	5
Ksenofobija (maj)	88	88	71	71	45
Ksenofobija (novembar)	87	84	60	64	57
Nacionalizam*	53	52	20	10	10
Hiperpatriotizam (maj)	94	96	29	45	26
Hiperpatriotizam (novembar)	62	64	14	15	14
Pripadnost Evropi važna	38	24	61	63	75
Pripadnost Srbiji važna	86	88	70	42	56
Autoritarnost*	64	47	22	12	10
Radikalizam	64	97	24	25	19
Estatizam*	61	42	17	7	10

Napomena: Svi podaci su iz istraživanja Instituta društvenih nauka - Centra za politikološka istraživanja i javno mnenje, osim za označene vrednosti (*), koji su preuzeti iz istraživanja Z. Golubović, M. Vasović i B. Kuzmanovića (1995), sprovedenog takode 1993.

Te, 1993. je utvrđeno da su **religiji najviše sklene pristalice DZVM (71%)**, pa **SSS (62%)**, **SNO (56%)** i **SSJ (55%)**, zatim **SRS (49%)** i **SPO (48%)**. Simpatizeri DSS (42%) i SPS (41%) bili su najbliži proseku za celi uzorak, dok su **najmanje religiozni bili birači naklonjeni DS (37%)**, **GSS (34%)** i **SK-PJ (32%)**. Mada zaključci o raširenosti religioznosti zavise od definicije ovog pojma i načina njegove operacionalizacije, kao i od perioda istraživanja (imajući u vidu rast religioznosti u poslednjoj dekadi XX veka), izvesno je da **ne jednak je ukorenjenost religioznosti kod pristalica političkih partija u Srbiji može imati krupne implikacije**, naročito s obzirom na moguć dalji rast religioznosti. Te implikacije odnose se posebno na **sadržaj stranačkih ponuda u izbornim kampanjama i na mogućnost korišćenja religioznosti u pozicioniranju političkih partija i tumačenju rezultata izbora**. To znači da neke stranke svoj identitet u tom periodu definisu koristeći religioznost kao važnu odrednicu prilagođavajući se strukturi svojih simpatizera (stari, slabije obrazovani, žitelji sela). Na primer, 1996. bilo je religiozno čak 63% pristalica SPS i 72% pristalica SPO. Za ideološki nastrojenu SPS religioznost može biti supstitut kolektivizma i paradoksalno - nekad dominantnog ateizma. Dakle, u periodu od samo pola veka religioznost i atezam su smenjivali jedan drugog u istoj funkciji za stanovništvo veoma brojne niže klase.

U maju 1993. godine **ksenofobija je dostigla najveće razmere**,³ ali je već u novembru iste godine značajno opala kod pristalica DS i SPO (ipak zadržavši absolutnovećinske razmere), dok je kod pristalica DSS imala netipični tok, čak se proširivši krajem 1993., kao što se desilo i kod izbornog neodulžnih. Socijalisti su ostali u toku tih godina dana (oktobar 1992. - novembar 1993.) gotovo homogenizovani u pogledu ksenofobije, dok su čak i radikali u navedenom periodu nešto umanjili razmere svoje inače enormne ksenofobije. **Kasnija istraživanja nalaze dalji pad ksenofobije u odrasloj populaciji Srbije**: na prosečno 55% u novembru 1995. godine, 45% u maju 1996. i 36% u oktobru 1996. godine, očigledno kao posledicu medunarodnih mirovnih inicijativa, političkog zaokretka ka miru i potpisivanja mirovnog sporazuma u Dejtonu i ublažavanja sankcija UN protiv SRJ. (Pantić, 1996b). Međutim, **odnosi u raširenosti ksenofobije zavisno od izborne orientacije građana opstali su i na nižem nivou** ne menjujući opisani redosled. Za prirodu ksenofobije na ovim prostorima važno je da je ona u proseku **retko bila ispoljena u intenzivnom obliku** (kod 6% ispitanih 1992. i samo 2% 1993.), pa čak i kod pristalica ultranacionalističkog SRS. Mada se ksenofobija nije vratile na nivo iz osamdesetih (uobičajenih 10% - 15% kod punoletnog stanovništva), ona se pokazala kao **nestabilna, neintenzivna, situaciono uslovljena i uglavnom konformistički usvojena pojava**, što znači da je mnogo više reaktivna nego izraz "nacionalnog karaktera". Međutim, sve rečeno ne znači da kod nekih pojedinaca ona nije duboko ukorenjena, sa funkcijom "psihičke štake" (Allport, 1954) i kompenzacije ličnih slabosti. Čak je i kod većine socijalista i radikala ksenofobija privremena, rezultat nepovoljnih zbivanja u okruženju i ekonomskih frustracija i svakako barem delom i **politički indukovana** od partijskih elita radi manipulisanja biračima. U Nemačkoj je utvrđeno da je ksenofobija privremen fenomen, da je labilna i retko intenzivna, pa shodno tome i da nije deo "nemачkog karaktera" već da je ograničena na mlade, slabo obrazovane muškarce bez posla i posebno na pristalice malih, ekstremističkih partija. (Klingemann i Hofferbert, 1994).

Gotovo isti zaključci mogu se izvesti i za **hiperpatriotizam** u Srbiji ranih devedesetih, koji je još više nego ksenofobija splasnuo u toku samo pola godine 1993., kao i za restriktivnije meren **nacionalizam**. Razlike između pristalica SPS i SRS, s jedne strane,

i pristalica DS, DSS i SPO, s druge strane, sistematski se održavaju, pa stoga i ovde važe već pominjana objašnjenja, pre svega u vezi sa slojnom i generacijskom pripadnošću.

Slično se može reći i za raširenost **autoritarnosti, radikalizma i etatizma** s obzirom na izbornu orientaciju građana, s tim što su pristalice **SRS homogenizovane na indeksu radikalizma**, dok su **socijalisti najautoritarniji i najviše etatički opredeljeni**.

Sindrom autoritarnosti je izuzetno značajan u proučavanju političkog ponašanja, uključujući i glasanje na izborima, zato što predstavlja istovremeno i sklop ličnosti i vrednosnu dimenziju (spram neautoritarnosti) koji doprinose razlikovanju nedemokratske od demokratske orientacije pojedinaca i grupa, uključujući i birače i čak predviđajući tih orientacija i glasanja za određene partie. Ovo je mnogostruko potvrđeno otakao su Adorno i saradnici (1950) objavili značajnu studiju o autoritarnoj ličnosti, demonstrirajući da u ličnosti postoje obrasci i dispozicije za (ne)demokratsko ponašanje. U Srbiji je utvrđen niz specifičnosti autoritarnosti: velika raširenost, ponegde i rekordna, defanzivna funkcija ne samo na ličnom planu, nego i u smislu grupnih identiteta (izrazito je bila povišena, na primer, kod Srbaca, pa i onih mlađih i obrazovanih na Kosovu), aktuelno reproducovanje u periodu 1980 - 1990. (ne samo zadržavanje po modelu inercije svesti), tendencija da objašnjava polove aktivizma, tj. i one pasivne i one najaktivnije (najmanje su bili autoritarni osrednje angažovani u političkom životu), invarijantnost s obzirom na obrazovanje stanovnika na jugu (inache, gotovo svuda u svetu obrazovani su najmanje autoritarni). Rot i Havelka (1973), Pantić (1977, 1981, 1988b i 1990a, 1990c), Kuzmanović (1994) i drugi autori izvršili su brojna istraživanja autoritarnosti na području Srbije i bivše Jugoslavije koja ukazuju na pomenute specifičnosti.

Još je E. From u jednom članku 1933. godine autoritarnost definisao kao "sadomasohističku tendenciju", tj. potičnjavanje autoritetu uz istovremeno nastojanje da se autoritet osvoji i potičnjavaju drugi. Po našem mišljenju, za taj pojam je bitno glorifikovanje vertikalnih društvenih odnosa iz čega se izvodi i stav prema svakom autoritetu, posebno onom u političkom životu. Izgleda da se komparativno visoka autoritarnost na Balkanu može tumačiti trojako. Prvo, autoritarnost može biti "jedan oblik tradicionalne patrijarhalnosti" (Rot i Havelka, 1973), što znači da je kulturno uslovljena. Drugo, autoritarnost je nesumnjivo i rezultat psihodinamičkih faktora, tj. potiskivanja agresivnih impulsa (Sanford, 1973), mada svakako ne samo prema dominantnoj i punitivnoj figuri oca, kako inače tvrdi psihoanalitičko tumačenje. Treće, zbijanja pre jedne dekade pokazuju da autoritarnost raste i pod uticajem aktualnih političkih događaja, rata u neposrednoj blizini, međunarodne izolacije zemlje, ekonomske katastrofe (hiperinflacija, pada proizvodnje na trećinu one iz 1989. godine). To znači da autoritarnost može biti i reakcija stanovništva na takva zbijanja i da se povećava kao rezultat situacionih faktora.⁴

Kuzmanović (1994) nalazi znatan rast i veoma raširenu autoritarnost u Srbiji i Crnoj Gori (70%) u poređenju sa ranijim istraživanjima, što je upravo posledica nepovoljnih situacionih činilaca. U drugom istraživanju isti autor (Golubović, Kuzmanović i Vasović, 1995, str. 263) utvrđuje da su pristalice **SPS (64%) najautoritarnije, znatno više nego slijedbenici SRS (47%) i posebno nego privrženi SPO (22%), DS (12%) i DSS (10%)**. Razloge ovako krunišnih razlika, po našem mišljenju, treba prvenstveno tražiti u obrazovnoj i starosnoj strukturi pristalica političkih partija. Naime, istraživanja pokazuju da su pristalice SPS u proseku starije i manje obrazovane nego druge, a poznato je da kod nas obrazovanje visoko negativno korelira sa autoritarnošću (generacijska pripadnost

nešto manje). Naravno, to ne znači da stranke ne socijalizuju u izvesnoj meri svoje članstvo i simpatizere. Međutim, kao tipično "idlerske", naročito SPS i SRS, odredene stranke svakako privlače pojedince sa već formiranom autoritarnom strukturom ličnosti.

Inače, u svetskoj literaturi još nije opšteprihvaćena priroda antipoda autoritarnosti. Po jednima, to je jednostavno neautoritarnost kao odsustvo autoritarnosti, drugi tražaju za kvalitativno posebnim konceptom (na primer za "antiautoritarnošću"; Kreml, 1977), a treći izjednačavaju neautoritarnost sa tolerančnošću. Već analizirana distribucija skorova ispitanika na indeksu netolerantnosti upućuje na zaključak da je treća mogućnost najviše podržana, tj. autoritarni i netolerantni se gotovo sasvim podudaraju.

Radikalizam se obično definije kao sistem uverenja i ponašanja koji izražava nastojanje da se iz osnova promeni postojeće stanje. Ponekad se naglašava da se radikalizam više odnosi na primenu intenzivnih, pa i bezobzirnih sredstava radi realizacije političkih ciljeva. Suprotnost radikalizmu najčešće se definije kao konzervativizam (na primer Eysenck, 1954), zatim kao reformizam, liberalizam, itd. Ovde ćemo smatrati da se **suprotnost radikalizmu izražava kroz preferiranje umerenih sredstava promene ili mirnog načina održavanja postojećeg stanja**. U istraživanju javnog mnjenja SRJ u maju 1993. godine radikalizam smo operacionalizovali kroz petnaest indikatora, inače sadržanih u istraživanju za druge svrhe, pa je stoga ovaj indeks zasićen pitanjima u vezi sa ratom u Bosni i Hercegovini, koja omogućavaju utvrđivanje sklonosti ispitanika ka nasilnim sredstvima rešavanja konfliktata.

Radikalizam je u vreme ispitivanja (podnošenje Vens-Ovenovog plana za mir u BiH, koji je tada bio predmet rasprave važan upravo za ispoljavanje radikalizma) bio raširen kod više od jedne trećine stanovnika SRJ, ali su otkrivene izuzetno velike razlike u prisustvu ove orijentacije zavisno od stranačkih preferencija građana. Naš indeks je praktično validiran na pristalicama SRS, jer su one u ovom pogledu homogene (97%), a tačno polovina je radikalizam izražavala u najjačem obliku koji je indeks merio. Međutim, pristalice vladajuće SPS, iako radikalne u dvotrećinskoj većini, relativno retko su to opredeljenje manifestovalo u najjačem obliku (6%, odnosno kao i uzorak u celini). U celom uzorku više je bilo latentno radikalnih (21%), kako smo nazvali one sa slabo izraženim radikalizmom, nego manifestno radikalnih (11%), odnosno onih sa radikalizmom osrednjeg intenziteta. Antiradikalno raspoloženje bilo je većinsko među pristalicama DSS, DS i DEPOS-a, unutar poslednjeg više zbog koalicionih partnera nego zbog vodeće stranke, SPO. Zanimljivo je da je najbolji prediktor cele skale radikalizma bio stav o tome da Srbija u BiH treba da zadrže sve osvojene teritorije ($r = 0.64$). Radikalizam je bio natprosečno raširen u ruralnom stratu, kod starijih i manje obrazovanih, manuelnih radnika i ekonomski frustriranih u najvećoj meri. Međutim, još je više bio raširen kod poštovalača lidera SRS Šešelja (86%).

Estatizam se može tretirati kao deo konzervativne ideologije, mada ga pojedini autori direktno suprotstavljaju liberalizmu. U više puta citiranoj studiji Z. Golubović, B. Kuzmanović i M. Vasović (1995) utvrđeno su **velike razlike u raširenosti etatizma između pristalica SPS (apsolutna većina) i SRS (relativna većina)**, s jedne strane i retkog preferiranja etatizma, prema posebnoj skali koju su konstruisali ovi autori, **kod simpatizera SPO, DSS i DS, s druge strane**.

Evidentno je da su isti obrasci stranačkih rascepova manifestovani 1993. godine i u pogledu isticanja **važnosti pripadnosti Evropi** (preferencija naklonjenih glavnim opozicionim partijama) i važnosti identifikacije sa Srbijom, koja je bila izražena kod velike većine pristalica SPS i SRS.

Tabela 4. Raširenost odabranih vrednosti kod pristalica političkih partija 1996 (%)

Vrednosti	SPS	SRS	JUL	SPO	DS	DSS	GSS	DZVM	SDA
Postmaterijalizam	12	17	30	26	26	28	41	5	18
Poverenje u ljude	29	33	31	41	31	29	35	64	41
Egalitarizam	53	48	43	48	35	29	17	86	32
Privatno vlasništvo	30	46	2	55	60	65	61	36	68
Stare ideje bolje od novih	59	41	53	37	50	29	29	71	76
Sloboda važnija od reda	23	43	25	42	57	58	67	-	56
Primarna lokalna identifikacija	56	62	43	56	41	51	24	79	95
Primarna evropska pripadnost	3	3	8	15	13	11	41	0	0

Iz baze podataka trećeg talasa Svetske studije vrednosti, u Srbiji realizovanog oktobra 1996, odabrali smo **pokazatelje osam teorijski važnih vrednosti koje znatno diferenciraju pristalice devet tada relevantnih partija u širem smislu**. Sledi analiza ovih osam vrednosti zavisno od partijskih inklinacija birača.

Primenom Inglehart-ove (1990, 1997, itd.) baterije sa 12 pitanja nađeno je da **postmaterijalističke vrednosti** prosečno ispoljava 23% građana i u tom pogledu SRJ se među petnaest zemalja u tranziciji nalazila na desetom mestu (prosek za sve zemlje bio je 30%, a prednjačila je Slovenija sa 45%). Inače, pomenuti autor je do ovog pojma došao posle dugogodišnjih empirijskih istraživanja. Po njemu, pojednostavljeno i najkraće rečeno, posle Drugog svetskog rata u zapadnim zemljama pod uticajem rasta životnog standarda pomera se prioritet vrednosti sa težnje za materijalnim blagostanjem i sigurnošću ka kvalitetu života i humanizaciju društva, što vodi do transformacije političke kulture u tim zemljama u pravcu demokratskog, otvorenog i postmodernog društva. Konkretno, sindrom postmaterijalističkih vrednosti obuhvata promene u radnoj motivaciji (dolaze do izražaja više potrebe povezane sa samoaktualizacijom), pomeranje ekoloških vrednosti u prioritetne, ištanjanje estetskih vrednosti, kvalitati života, promenu konvencionalnih shvatanja o braku, porodicu i ulozi žena u društvenom životu, zatim promene koje se tiču morala i religije i naravno, promene u političkim vrednostima koje se manifestuju u većem značaju tolerancije, ljudskih prava, učvršćivanju demokratskih načela, itd. Na indeksu postmaterijalizma izdvajaju se pristalice GSS (41%, to je inače jedan od najviših rezultata u svetu), slede simpatizeri JUL (30%), dok su prema raširenosti ovog sindroma vrednosti najniže plasirane pristalice DZVM (5%), SPS (12%), SRS (17%) i SDA (18%), dakle, dve partie najbrojnijih nacionalnih manjina i dve najkonzervativnije veće parlamentarne stranke.

Prema istom istraživanju, **poverenje u ljude (trust in people)**, karakteristika veoma važna upravo za implementaciju i funkcionisanje demokratije, čak i za širi proces modernizacije društva, prosečno se javlja samo u jednoj trećini slučajeva (32%), što nije mnogo drugačije nego u ostalim zemljama Istočne Evrope. Međutim, **razlike zavisno od vezanosti za političke partije su opet značajne**: 1. DZVM (64%); 2-3. SPO i SDA

(po 41%); 4. GSS (35%); 5. SRS (33%); 6-7. DS i JUL (po 31%); 8-9. DSS i SPS (po 29%). Bez novih istraživanja i podrobnijih analiza teško je objasniti ove razlike između simpatizatora političkih partija. Izvesno je da je **poverenje u ljude kulturno uslovljeno i da je ono kod nas generalno nisko**, barem u poređenju sa zemljama Severne Evrope, posebno skandinavskim. U drugom talasu Svetskog istraživanja vrednosti sa tvrdnjom da se "većini ljudi ne može verovati" saglasilo se 79% ispitanika u Portugaliji, 78% u Slovačkoj, 76% u Francuskoj, po 75% u Mađarskoj i u istočnom delu Nemačke, 74% u Češkoj, 71% u Poljskoj, 70% u Bugarskoj, 67% u Belijski, 66% u Italiji, 64% u Španiji, 62% u zapadnom delu Nemačke, po 56% u Irskoj, Velikoj Britaniji i Islandu, 49% u SAD, 48% u Kanadi, 47% u Holandiji, 42% u Danskoj, 35% u Norveškoj i 34% u Švedskoj (Halman, 1995, p.426). Inglehart (1990) se pita da li je razvoj ekonomije i demokratskih institucija uslov stvaranja bazičnog poverenja u ljude ili je obrnut slučaj, kako su pretpostavili Almond i Verba (1963). Bazично nepoverenje u ljude izgleda da se (u smislu opreznosti) ceni u Srbiji, slično kao i u južnoj Italiji za koju su neki autori skovali pojam "amoralni familizam" žečeći da naglase odsustvo poverenja ili moralne obaveze prema svakom izvan nuklearne porodice. Još su Almond i Verba zaključili da je **interpersonalno poverenje preduslov formiranja sekundarnih asocijacija koje su važne za efektivnu političku participaciju u demokratskom procesu** uopšte.

Pristalice političkih partija veoma se razlikuju i u vezi sa egalitarizmom, odnosno prihvatanjem zahteva da rasponi zarada treba da budu uži: 1. DZVM (86%); 2. SPS (53%); 3-4. SPO i SRS (po 48%); 5. JUL (43%); 6. DS (35%); 7. SDA (32%), 8. DSS (29%) i 9. GSS (17%). Procenti se odnose na ispitanike koji su na skali od 1 do 10 izabrali neki od modaliteta od 1 do 4, koji reprezentuju prihvatanje stava o manjim razlikama u zaradama. Krupne razlike u raširenosti egalitarizma zavisno od partijske orijentacije ispitanika zahtevaju dodatna proučavanja, mada je očigledno da je **socijalna demagogija ugrađena u programe nekih stranaka ili u njihove izborne kampanje**, dok se druge stranke zalažu za manje raspone zarada u okviru obezbeđivanja minimalne egzistencijalne sigurnosti građanima, a treće stranke, pa time i njihovi sledbenici, preferiraju neegalitarizam, čak i antiegalitarizam u steri materijalne raspodele iz razloga poboljšanja efikasnosti i produktivnosti.

Na isti način meren je i stav građana prema državnom i privatnom vlasništvu. Pristalice političkih partija ovako su rangirane u pogledu **favorizovanja privatnog vlasništva**: 1. SDA (68%); 2. DSS (65%); 3. GSS (62%); 4. DS (60%); 5. SPO (55%); 6. SRS (46%); 7. DZVM (36%); 8. SPS (30%) i 9. JUL (24%). Postoji tendencija da su **pristalice stranaka na vlasti tada bile u dnu ranga**, odnosno da samo manjinski prihvataju privatno vlasništvo. S druge strane, **pristalice nekih liberalnih i stranaka demokratske opozicije gotovo dvotrećinsko preferiraju privatno vlasništvo**.

Da su najbolje one ideje koju su izdržale probu vremena, smatra mnogo više ispitanika (52%) nego onih koji misle da su, po pravilu, nove ideje bolje od starih (28%). Ako je kriterijum ovako merena **sklonost konzervativizmu**, pristalice političkih partija su rangovane na sledeći način: 1. SDA (76%); 2. DZVM (71%); 3. SPS (59%); 4. JUL (53%); 5. DS (50%); 6. SRS (41%); 7-8. SPO i LS (po 31%); 9-10. DSS i GSS (po 29%).

Opredeljujući se između dve osnovne funkcije vlade, održavanje reda u društvu i obezbeđivanja slobode svakom pojedinцу, znatna većina građana daje prednost prvom (64% : 36%), ali se pristalice političkih partija ipak s tim u vezi značajno razlikuju. Sledeci rang je uređen na osnovu procenata onih koji daju **prednost vrednosti slobode**: 1. GSS (67%); 2. DSS (59%); 3. DS (57%); 4. SDA (56%), 5. SRS (43%); 6. SPO

(42%); 7. JUL (25%); 8. SPS (23%), dok podaci za DZVM nisu pouzdani, jer su se sve pristalice našle među neodlučnima. Očigledno je da su **sledbenici tadašnjih vladajućih partija najmanje favorizovali slobodu**. Izgleda da je nizak nivo pojedinih sloboda u komunističkim zemljama uslovio da se promene dožive većim, nego što objektivno jesu. Rose (1995) nalazi da građane četrnaest postkomunističkih zemalja Istočne Evrope karakteriše osećanje proširene slobode u poređenju sa stanjem u prethodnom sistemu. U proseku, čak 85% građana ovih zemalja tvrdi da sada može da odluci hoće li i u šta će verovati, 84% izjavljuje da se slobodno odružuje, 81% da može da kaže ono što stvarno misli, 75% tvrdi da se sada slobodno angažuje ili ne u političkom životu, 68% oseća da može da putuje gde želi i 59% tvrdi da ne strahuje od nezakonitog hapšenja.

Opređeljujući se da li im je važnija **pripadnost lokalnoj zajednici ili Evropi**, (ostale pripadnosti "između" najuže i najšire su u svrhu ove analize zanemarene) ispitanci su 1996. manifestovali određene razlike zavisno od njihove izborne orientacije. Naime, pristalice GSS su relativnočeški (41%) primarno proevropski identifikovane, dok su **pristalice ostalih partija u apsolutnoj većini preferirale najuži krug pripadanja**, tj. lokalnoj sredini, naročito to važi za DZVM (79%), zatim za SRS (62%), SPO i SPS (po 56%), pa za DSS (51%), ili su isto izražavale u relativnoj većini (JUL 43%; DS 41%). Čak i u nekim razvijenim zemljama je lokalna pripadnost visoko kotirana, mada su tamo šire pripadnosti - kontinentalna i svetska obično za nešto više gradana prioritete nego kod nas.

Uzimajući u obzir sve iznete podatke o distribuciji vrednosti zavisno od izborne orientacije građana u periodu 1993-1996., mogu se izvesti **specifični vrednosni profili pristalica političkih partija**, apstrahujući jedno ograničenje koje je teško kontrolisati. Naime, pristalice određenih partija i u tako kratkom periodu nisu iste zbog međupartitskog transfera, posebno prelivanja birača između SPS i SRS, kao i u trougu ostale tri relevantne partije SPO, DSS i DS.

Za pristalice tada vladajuće partije, **SPS**, karakteristične su bile vrednosti: naglašavanje pripadnosti SRJ (89%, u ovom delu teksta procenti se navode samo za ona vrednosna obeležja koja nisu analizirana iz razloga ekonomičnosti.), pozitivan odnos prema režimu (88%), radikalizam, poverenje u političke institucije (71%), autoritarnost, hiperpatriotizam, etatizam, konzervativnost, nacionalizam, egalitarizam, nostalgija za starim sistemom, nepoverenje u ljude i ksenofobiju, dok su relativno retko bile tolerantne, liberalne, modernistički i postmaterialistički orijentisane i manje od drugih prihvatale privatno vlasništvo kao društveni cilj.

Pristalice **SRS** su bile homogeno radikalno orijentisane, karakterisali su ih i hiperpatriotizam, isticanje važnosti pripadanja SRJ (78%), nacionalizam (52%), egalitarizam (48%) i autoritarnost (47%). One su bile i izrazito sklene ksenofobiji i netolerantne. Tradicionalno su bile opredeljene, ali nisu ispoljavale nostalgiju za starim sistemom.

Pristalice **SPO** naročito su karakterisali: odsustvo hiperpatriotizma i nostalgije za starim sistemom, liberalizam, naglašavanje važnosti pripadanja Evropi, preferiranje privatne svojine, modernizam i religioznost.

Ssimpatizeri i članovi DS nisu osećali nostalgiju za starim sistemom, bili su liberalni, modernistički orijentisani, isticali su značaj evropske pripadnosti, preferirali su privatnu svojinu i slobodu u odnosu na red. Oni nisu bili autoritarni i nisu bili skloni nacionalizmu i etatizmu.

Pristalice **DSS** karakterisali su: liberalizam, isticanje važnosti pripadanja Evropi, modernizam, naglašavanje privatne svojine i slobode, tolerantnost. Simpatizeri ove stranke

više nego drugi su bili postmaterialistički orijentisani, ali ovaj procenat nije visok. Oni nisu nostalgični za starim sistemom, nisu bili autoritarni, nacionalistički i etatistički opredeljeni i manje od drugih su egalitarno orijentisani.

Pristalice JUL-a bile su slične pristalicama SPS u pogledu konzervativizma, malog poverenja u ljude, relativno retkog cenjenja slobode i ispodprosečnog preferiranja privatnog vlasništva. Dok su pristalice SPS bile natprosečno egalitarne, pristalice JUL-a su tačno na nivou proseka za celi uzorak. Privrženi JUL-u su bili značajno više postmaterialistički orijentisani nego pristalice SPS, što je možda izraz povoljnije obrazovne strukture prvih i izvesnog, uglavnom retoričkog, isticanja moralnog idealizma u programu i aktivnostima njihove partije. Međutim, u uzorcima broj ispitanih orijentisanih ka JUL-u često nije bio dovoljan za pouzdana statistička zaključivanja.

Ista napomena važi i za veličinu poduzorka simpatizera **GSS**, ali su ipak do sada uočene karakteristične tendencije u njihovim vrednosnim orientacijama. Oni su izrazito liberalni (više cene slobodu nego red u 67% slučajeva), skloni su modernizmu, favorizuju privatnu svojinu (61%), najviše su postmaterialistički orijentisani (41%). Oni nisu ksenofobični, nisu egalitarni i radikalno opredeljeni, manje su od drugih konzervativno raspoloženi (29%), retko su religiozni, dok im je poverenje u ljude nešto iznad proseka (35%), a mondijalistička orijentacija znatno iznad proseka.

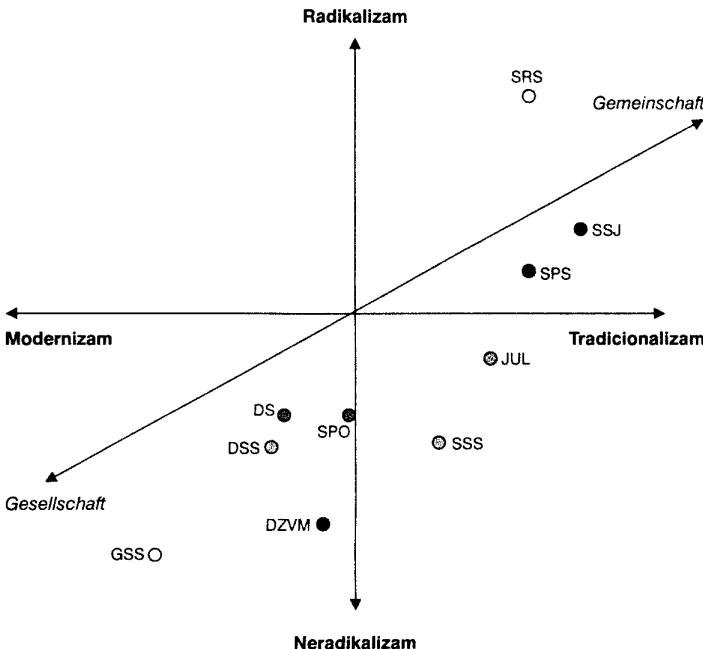
Pristalice **DZVM** u tom periodu bile su izrazito egalitarno usmerene, primarno identifikovane sa lokalnom sredinom, konzervativne i sa velikim poverenjem u ljude, a uopšte nisu ispoljavale hiperpatriotizam i ksenofobiju. Dostupni podaci za **SDA**, uz ogradu da se kao i za JUL, GSS i DZVM, baziraju na relativno malom broju ispitnika pokazuju da su simpatizeri te partije homogeno identifikovani sa lokalnom sredinom, konzervativni, orijentisani ka privatnom vlasništvu, preferiraju slobodu i imaju prilično poverenje u ljude. Dakle, pristalice dve tada glavne partije najbrojnijih manjinskih zajednica međusobno su bile slične po širokoj lokalnoj lojalnosti i konzervativizmu, ali su simpatizeri partije Mađara bili znatno egalitarniji, dok su pristalice pomenuće partie Muslimana ispoljile znatno šire opredeljenje za privatnu svojinu.

Koefficijenti rang korelacije između redosleda vrednosti na osnovu njihove raširenosti kod pristalica pet relevantnih partija u Srbiji pokazuju da postoje **međusobne bliskoštiti i udaljenosti vrednosti birača**. Simpatizeri SPO, DS i DSS bili su 1993. izuzetno vrednosno slični (koefficijenti rang korelacije su bili praktično maksimalni - od 0.93 do 0.96). To znači da su **tadašnje strateške i taktičke razlike između ovih partija dominantno proizvođene iz njihovih rukovodstava**. Vrednosni profili pristalica ovih partija bili su u signifikantno negativnoj korelaciji sa vrednosnim profilom pristalica vladajuće SPS, mada je to bilo manje izraženo kod DS (-0.46) nego kod DSS (-0.64) i SPO (-0.70), dok je sa vrednosnim profilom pristalica SRS povezanost tada bila negativna, ali niska i nesignifikantna (-0.07 do -0.22). **Pristalice SPS i SRS već tada su imale međusobno slične vrednosne profile** (0.67), otporne na stvarne i fingirane sukobe njihovih partiskih vrhuški.

Postupkom faktorske analize na podacima iz 1996. nađeno je da su u **vrednosnom pogledu pristalice DS i DSS i dalje bile međusobno bliške** (0.70). Otada postupno opada vrednosna sličnost simpatizera ove dve stranke o čemu će još biti reči. Faktorska analiza podataka iz 1993. godine ukazala je na postojanje tri faktora (skupina partija), s obzirom na vrednosne razlike između njihovih pristalica. **Prvi faktor** (odgovoran za 27% varijanse) bio je bipolarne prirode i identifikovali smo ga kao "**vladajuća partija (SPS) spram partija demokratske opozicije (SPO, DSS i DS)**". Upravo ove

partije bile su u najvećoj korelaciji sa tim faktorom: SPS +0.74, SPO -0.76, DSS -0.74, DS -0.74. Za pristalice SRS i SSJ ovaj faktor tada nije bio relevantan u vrednosnoj osnovi komparacije. **Drugi faktor** sa 19% varijanse je formalno identifikovan kao "male partie", jer su sa njima bile najviše asociirani DZVM (0.71), SK-PJ (0.76), GSS (0.64), SDS (0.54) i SSS (0.42). Interesantno je da je tada u vrednosnom pogledu GSS više percipiran kao "mala" a manje kao "demokratsko-opoziciona" stranka (0.39), dok se SK-PJ takođe pre doživljava kao "mala" nego kao stranka bliska SPS (0.36). **Treći faktor** sa 15% varijanse identifikovan je kao "nacionalističko-patriotski blok" s obzirom da su njim bili najviše zasićeni SRS (0.82), SSJ (0.73) i SNO (0.64). Prvi i treći faktor bili su u izvesnoj korelaciji, zbog tendencije SPS i SK-PJ da obuhvate i vrednosti desnog ekstremizma, suprotno oficijelnoj partijskoj retorici o levici.

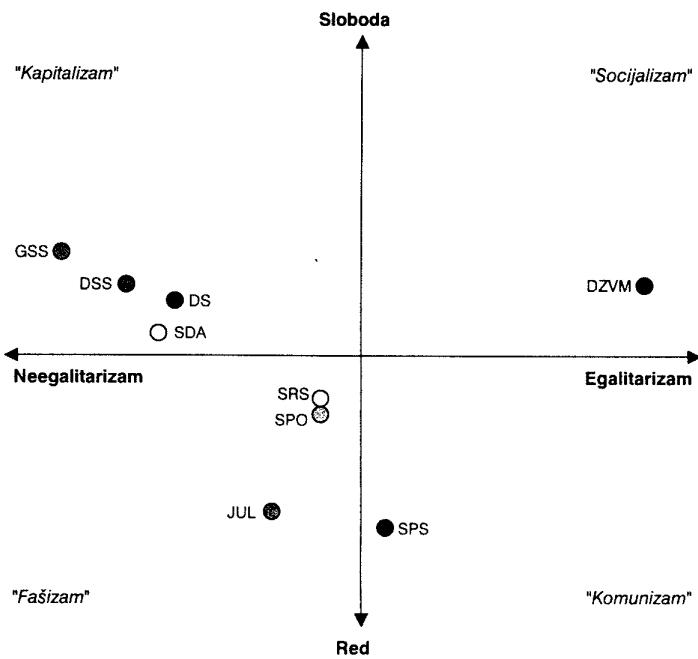
Grafički prikaz 1: Pozicioniranje pristalica političkih partija u koordinatnom sistemu dve vrednosne dimenzije

Dobijeni rezultati o raširenosti vrednosnih orientacija zavisno od partijskih identificacija ispitanika omogućavaju prostorno predstavljanje pristalica pet glavnih, pa i nekih drugih partija polazeći od različitih kriterijuma, odnosno vrednosnih dimenzija. Možda sličnosti i razlike članstva i simpatizera partija najbolje izražava njihovo lociranje u koordinatnom sistemu sa sledeće dve ose: **tradicionalizam vs. modernizam**, koji sumira verovatno nekoliko drugih relevantnih vrednosti kao ciljeva,⁵ i **radikalizam - neradikalizam**, koji je možda projekcija ličnosti na domen političkih vrednosti i ponašanja. Ova dimenzija slična je Eysenck-ovom (1954) distinguiranju između "tough-mindedness" vs. "tender-mindedness" i u krajnjoj liniji tiče se preferiranja "tvrdih" i "mekih" sredstava u rešavanju konflikata - sve do (ne)prihvatanja rata. Ako se dimenzija **modernizam - tradicionalizam** prikaže kao X-osa, a dimenzija **radikalizam - neradikalizam** kao Y-osa u koordinatnom sistemu (vidi grafikon 1.) pokazuje se da se u **tradicionalno-radikalnom kvadrantu nalaze pristalice SRS, SSJ i SPS**. Idealnotipski posmatrano, ovaj kvadrant odražava staru Tenisovu ideju o "Gemeinschaft", koja se u novije vreme obično operacionalizuje kao nedemokratska, represivna i etnocentrička zajednica, sa homogenizovanom populacijom koja je sklona sakralizaciji, organskoj solidarnosti, tradicionalizmu i ekonomiji opstanka. Nasuprot pristalicama ovih partija, u kvadrantu kojeg odlikuju modernizam i neradikalnost locirane su pristalice DZVM, zatim GSS, SPO, DS i DSS. Ovaj kvadrant mogao bi se idealnotipski označiti kao "**Gesellschaft**", jer se u njemu stiže otvorenost prema svetu i orijentacija na promenu kao ciljevi i optiranje za mirna i evolutivna sredstva. To znači da se **vrednosno diferenciranje pristalica političkih partija u Srbiji** (slično i u Crnoj Gori) u periodu 1993 - 1996. dešavalo faktički duž dijagonale koordinatnog modela o kojem je reč, odnosno duž dimenzije **Gemeinschaft - Gesellschaft**.

Rokeach (1973) razvija tipologiju na osnovu dve opšte vrednosne dimenzije: preferiranje slobode spram zavodenja državnog reda (neslobode za pojedinca) i preferiranje jednakosti spram nejednakosti. Na osnovu raspoloživih podataka (oni su nužno ograničeni s obzirom na operacionalizaciju tako opštih teorijskih pojmoveva kao što su sloboda i jednakost) u koordinatnom sistemu su locirane pristalice političkih partija. **Dobijeni nalazi ne protivreče Rokeach-ovom tvrdjenju**, mada bi, možda, trebalo preispitati nazive za donja dva kvadranta.

Grafički prikaz 2: Positioniranje pristalica političkih partija na osnovu Rokeach-eve tipologije

7. Vrednosti birača u periodu 1997 - 2000.

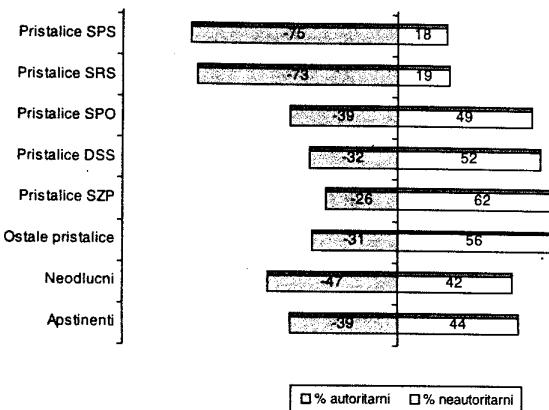
Ovaj period u Srbiji obeležili su takođe važni dogadjaji koji su mogli do neke mere da oblikuju vrednosti i uticju na pregrupisavanje pristalica političkih partija.

U februaru 2000. kada su SPS i SRS vodili izuzetno agresivne izborne kampanje i koristili državna sredstva u obraćunu sa opozicijom (sudstvo, policiju, medije, itd.), urađeno je jedno istraživanje koje je uključilo i nekoliko pokazatelja vrednosti potencijalnih birača. Pored ostalog, tada je utvrđeno da je **najviše religioznih bilo među pristalicama SPO (63%) i SRS (59%)**, a najmanje kod pristalica preteće DOS-a, SZP (47%). Inače, u populaciji punoletnih građana tada je prosečna raširenost religioznosti bila 51%.

Sudeći prema samo jednom indikatoru, dodeše najdiskriminativnijem elementu skale autoritarnosti (tvrdnju: "Poslušnost i poštovanje autoriteta su najvažnije osobine koje

dete treba da nauči" prihvatio je 46% građana), **autoritarnost se vratila na raširenost iz pretkriznog perioda**, tj. na razmere iz sredine osamdesetih godina prošlog veka. Međutim, pristalice SPS i SRS su se u tri četvrtine slučajeva saglasile sa **sadržajem navedene tvrdnje**, dakle, i dalje su ostali da nekrštici prihvataju autoritet, poslušnost i uopšte načelo vertikalne organizacije društva. Kao što se vidi na grafikonu, pristalice SŽP bile su gotovo u dve trećine slučajeva neautoritarno i samo u jednoj četvrtini slučajeva autoritarno orijentisane.

Grafički prikaz 3: (Ne)autoritarnost zavisno od partijskih preferencija birača

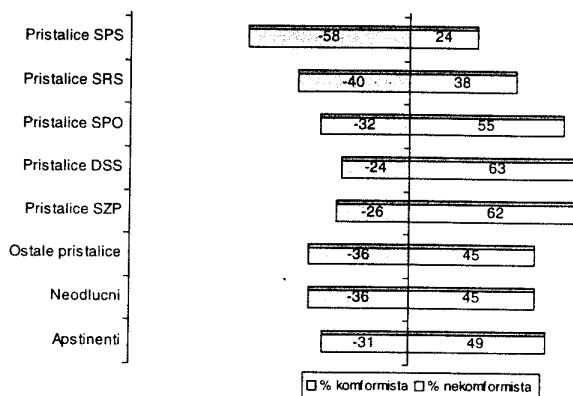

Napomena: Razliku do 100% čini "mešani tip"

Konformizam spram nekonformizma je važna dimenzija ličnosti i društvena vrednost koja omogućava objašnjavanje određenih oblika političkog ponašanja. Sudeći prema reagovanju građana samo na jednu tvrdnju iz skale, **konformizam je u Srbiji u opadajuću**. Naime, samo 36% ispitanika složilo se sa tvrdnjom: "Čovek treba da se što manje razlikuje od drugih", dok je relativna većina građana (46%), odbacila sadržaj tvrdnje, inače jedne od najdiskriminativnijih iz K-skale. Pristalice tri najveće opozicione stranke bile su **apsolutnovećinski nekonformistički** opredeljene.

Grafički prikaz 4: (Ne)konformizam zavisno od partijskih preferencija birača

Napomena: Razliku do 100% čini "mešani tip"

"Posle svake promene stvari postanu gore nego što su bile" - jedna je od tvrdnji koja provereno meri sklonost opiranju promenama, a time indirektno i **tradicionalizam i konzervativnost**. U ovom istraživanju iznenadujuće nizak procenat (22%) prihvatio je navedenu tvrdnju, a absolutna većina je odbacila (51%). Natprosečno su se promenama opirale pristalice SPS (37%, prema samo 27% onih koji prihvataju promene) i SRS (34%), dok su promenama bazično težile prosečno tri četvrtine pristalica partija demokratske opozicije (najviše simpatizeri SZP - 78%).

Građani Srbije su u naznačenom periodu bili **podeljeni u vezi sa značajem materijalnih vrednosti**. Naime, po 43% prihvata i odbacuje sadržaj tvrdnje: "Priznali to ili ne, smisao života je u tome da ste stekne materijalno bogatstvo". Najviše materijalno orijentisanih bilo je među pristalicama SRS (57%, prema 38% naklonjenih duhovnim vrednostima) i SPS (46% : 35%). Među pristalicama partija demokratske opozicije blagu prevagu su imali oni koji preferiraju duhovne vrednosti.

Relativna većina građana (40%) preferira centralizovanu državu smatrajući to garancijom ekonomskog napretka. Samo je nešto manji procenat onih koji se protive centralizaciji (36%). Pristalice SPS (60%) i SRS (64%) apsolutnovečinski bili su za centralizaciju, a pristalice SZP (61%), DSS (58%) i SPO (49%) za decentralizaciju.

O modernističkoj orientaciji građana zaključivanje je na osnovu prihvatanja tvrdnje: "Nove ideje su po pravilu bolje od starih" (složilo se 43% ispitanika). Najviše modernistički orijentisanih bilo je među pristalicama SPO (60%) i SZP (56%).

Apsolutna većina ispitanika (60%) **izjednačavala je dobrog građanina sa patriotom**, dok je jedna četvrtina (24%) smatrala da su za dobrog građanina važnije druge osobine. Patriotizam su u prvi plan isticali najviše pristalice SPS (92%) i SRS (89%).

Patriotizam kao glavnu odliku dobrog građanina, međutim, dominantno smatraju i drugi, na primer, pristalice DSS (64%) i SPO (56%).

Zadovoljstvo načinom ostvarivanja dotadašnje privatizacije državne svojine tada je istaklo samo 8% građana, dok ih je **dve trećine bilo nezadovoljno** (65%). Još su nezadovoljnije od ovog visokog proseka bile pristalice SZP (86%) i SPO (83%). Čak su i pristalice SPS u vezi sa ovim interesno, ideoološki i partijski delikatnim pitanjem bile sašvativane.

Kao i u nekoliko prethodnih i istraživanja koja su usledila posle zime 2000. godine, građani Srbije su se identifikovali dominantno sa užim teritorijalnim i socijalnim grupama - preferirajući **najviše lokalnu pripadnost** (33%), posebno ako tu ubrojimo i one koji se primarno vezuju za pokrajину Vojvodinu i regione u središnjoj Srbiji (dodataknih 6%). Gotovo jedna trećina ispitanika (31%) prvenstveno se tada vezuje za **Srbiju** kao celinu, a 13% za **Jugoslaviju**. Za osećanje identiteta 13% građana bitna je bila **pripadnost Evropi**. Uže pripadnosti bile su karakteristične za identitet simpatizera malih političkih partija (50%). Identifikacija sa Srbijom najraširenija bila je kod pristalica SPO (52%) i DSS (42%), pa kod pristalica vladajućih partija - SPS i SRS (po 38%) i Srb (37%). Jugoslovenski identitet natprosečno je tada bio izražen kod pristalica SPS (22%) i SRS (17%). Najširu, evropsku lojalnost manifestovale su naročito pristalice SZP (31%).

Od velikih socijalnih grupa tada su se građani gotovo podjednako **primarno identifikovali sa nacijom** (30%) i **generacijom** (29%), zatim sa profesiјom (14%) i verskom zajednicom (12%), a najmanje sa političkom strankom (samo 2%). Sa nacijom su se natprosečno poistovećivale pristalice vladajućih partija SPS (42%) i SRS (44%), ali i dve opozicione partije - SPO (42%) i DSS (48%). Generacijska pripadnost, kao ni verska pripadnost, nisu bile partijski diskriminativne varijable. Profesionalnu pripadnost isticale su u prvi plan pristalice malih partija (26%) i SZP (20%). Politička pripadnost odstupa minimalno naviše od niskog proseka samo kod pristalica SPS (6%).

8. Vrednosti birača posle oktobarskih događaja 2000. godine

Dobijanjem podrške svih osamnaest članova DOS-a, V. Koštunica je kao predsednički protivkandidat S. Miloševiću, obezbedio i snažan tzv. sinergijski efekat, tj. potencijal glasova koji je nadmašio zbir pristalica pojedinačnih partija. Istraživanju su pokazala da njegov reiting od jula 2000. godine naglo raste, da ga podržavaju i mnoge razočarane pristalice SPS, SRS i SPO i onaj deo aptinena koji su čekali momenat jedinstvenog nastupa opozicije protiv S. Miloševića. Stoga su izbori za predsednika SRJ 24. septembra 2000. godine bili faktički referendumski, izbori rekordnog izlaska birača u Srbiji na biračišta i "kritični izbori" (V.O.Key, 1955; navedeno prema Goati, 2001, str. 265). Masovni pritisak građana da se prizna pobeda V. Koštunici već u prvom krugu (prema prvom izveštaju SIK on je osvojio 49.8% a prema drugom 50.2% glasova) urodili su plodom, ali su imali i dodatne efekte: sticanje samopouzdanja birača, priklanjanje onih na "pogrešnoj strani" pobedniku, velike transfere birača prethodno naklonjenih SPS, SRS i SPO ka DOS-u. **Događaji petog oktobra faktički su značili, kako ističu mnogi politički analitičari, delegitimisanje Miloševićevog režima** koji je izgubio i savezne izbore, mada su SPS-JUL, dobivši podršku preko 1.5 miliona birača, premašili osvojeni broj glasova na prethodnim izborima. Na decembarskim izborima za Narodnu skupštini

nu Srbije, uprkos iznenadujuće niskog odaziva birača ("uspanovan" pristalica pobedničkog DOS-a i razočaranost pristalica poraženih stranaka dotadašnjeg režima na septembarskim izborima), učvršćena je pobeda DOS-a iz septembra, što je omogućilo formiranje sigurne većine u Skupštini. Na birače i njihova iznenadna i nerealna očekivanja o krupnom i brzom boljiku naročito su uticali rapidno vraćanje SRJ u međunarodne organizacije, pomoći međunarodne zajednice, početni rezultati u reformama institucija i izvesno podizanje standarda stanovništva, uprkos nepopularnom ispravljanju cenovnih dispariteta.

Transferi birača između partija posle izbora 24. septembra 2000. i oktobarskih zbijanja promenili su korenito i nekoliko godina ustaljenu sliku vrednosnih profila pristalica pojedinih partija. Naime, s jedne strane, ranije gotovo elitički liberalno-demokratsko-nacionalni DSS, je **udesetostručio** procenat pristalica (mnogostruko je uvećano i njegovo članstvo) koje su došle iz redova SPS, SRS, SPO, malih partija i dela izbornih apstinenata i doskora ambivalentnih. Stoga je **ova partija bitno promenila strukturu svojih simpatizera, uključujući i znatno mešanje vrednosti birača različite provenijencije.** Tako se ubrzao DSS suočio sa problemom svog vrednosnog i ideološkog identiteta, jer su ojačali različiti interesi grupa unutar ove partije konglomerata i birača koji ih slede.

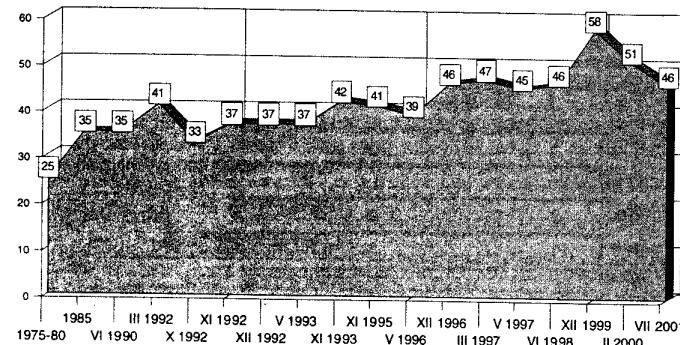
Interesna heterogenost i vrednosno mešanje neminovno su razvodnili vrednosni profili pristalica DSS. S druge strane, pak, u SPS, SRS i SPO uglavnom su ostala jezgra **ortodoksnih pristalica**, mada je i kod njih bilo manjih međusobnih transfera, kao i prema novoj relevantnoj partiji, SSJ-u. Najzad, s treće strane, **pristalice DS i nekoliko manjih saveznika iz DOS-a počele su da se koncentrišu i profilisu ka liberalno-demokratskom delu političkog spektra, takođe izoštravajući svoj identitet i udaljavajući se od vrednosno sve manje prepoznatljivog DSS, koji je u tom pogledu, a između ostalog i zbog brojnosti svojih pristalica, postao podudaran sa vrednosnim profilom celog biračkog tela, dakle, najbolje odražavajući vrednosti svih birača i prosečne vrednosti ispitanika u istraživanjima.**

O vrednostima birača posle oktobarskih zbijanja 2000. godine zaključivali smo na osnovu dva reprezentativna istraživanja. **Provođeno istraživanje je sprovedeno jula 2001. godine na uzorku od preko 1.800 ispitanika** i uključilo je samo neke naznake vrednosti, ali sudeći prema ranijim istraživanjima, te naznake su relativno pouzdane, dijagnostički važne i uspešno diferenciraju vrednosne profile pristalica političkih partija. **Druge istraživanje je Svetska studija vrednosti čiji je četvrti talas u Srbiji sproveden novembar 2001. godine na uzorku od 1.200 ispitanika**, dok je u Crnoj Gori uzorak obuhvatao 1.040 ispitanika. Inače, pomenuto istraživanje uključilo je nekoliko desetina zemalja koje čine preko dve trećine svetske populacije.

Prvo pomenuto istraživanje pokazalo je da se **pristalice relevantnih političkih partija posle oktobarskih zbijanja 2000. godine vrednosno značajno i prepoznatljivo profilisu**. Osim toga, ukazujući na relativno stabilne obrasce svesti društvenih grupa i dispozicije ličnosti, tačnije elemente modalnog tipa ličnosti u odrasloj populaciji, **vrednosne orijentacije su važan činilac izbornih odluka i preferencija birača**.

Prema ovom istraživanju, u Srbiji je sredinom 2001. godine bila religiozna relativna većina punoletnih stanovnika (46%), približno jedna trećina (34%) bila je ambivalentna, tj. tvrdila je i da veruje i da ne veruje, a svaki peti ispitanik bio je nereligiozan. Ateisti su u novije vreme gotovo isčezali, jer unutar poslednje kategorije čine oko 3% (ili samo 0.6% u celom uzorku).

Grafički prikaz 5: Promene religioznosti građana u Srbiji (%)

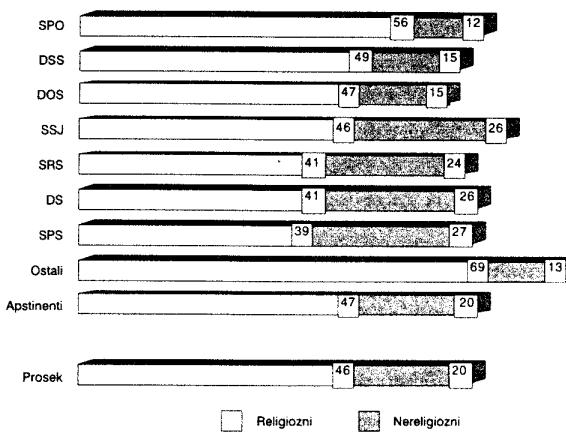

Procenat religioznih u Srbiji tokom 2000-2001. godine stagnira i to posle dugogodišnjeg trenda postepenog rasta uz neke sezonske varijacije. Naime, u lețnjim mesecima beleži se obično manje opadanje, a u zimskim mesecima zbog učestalih verskih praznika dešavaju se skokovi religioznosti. **Ove sezonske fluktuacije ukazuju na izvesnu nestabilnost fenomena religioznosti**, barem u delu populacije. Što se tiče nereligioznosti, ona je posle dugogodišnjeg opadanja (sa nivoa od 60% do 65% iz kraja sedamdesetih prošlog veka) relativno ustaljena - održava se kod približno petine stanovništva. U poređenju sa evropskim zemljama **Srbija se s obzirom na raširenost religioznosti nalazi pri samom dnu**, zajedno sa Češkom, Švedskom, Bugarskom i Rusijom, uprkos znatnom rastu religioznosti u periodu 1990-1999, koji je inače karakterističan za sve istočnoevropske zemlje. Religioznost u Srbiji delimično popunjava ideološki vakuum nastao posle urušavanja komunizma, ali ima i druge socijalne funkcije u vremenu kriza i tranzicije. Nagli rast religioznosti pokazatelj je sklonosti iracionalnom rešavanju problema i traženju sigurnosti u tradicionalnim obrascima i apsolutnom, kao i težnje za moralom i duhovnom obnovom.

Religioznost je i dalje ukorenjenija u socijalno marginalnim društvenim grupama, posebno kod starih, najmanje obrazovanih, materijalno ugroženih (poljoprivrednici, domaćice, penzioneri, nekvalifikovani radnici), mada relativnu većinu religiozni imaju i u socijalno emancipovanim slojevima (stručnjaci, službenici, učenici i studenti, privatničci). Na primer, religiozno je 43% stanovnika urbanih naselja prema 51% žitelja sela, 45% mlađih prema 54% starijih od šezdeset godina, 34% visokoobrazovanih prema 60% onih koji nemaju završenu osmogodišnju školu. **Najviše religioznih ima među poljoprivrednicima** (63% prema samo 6% nereligioznim, dok su ostali pokolebani i nesugurani). **Religioznost je natprosečno raširena kod pripadnika manjinskih naroda koji se konfesionalno razlikuju od većinske nacije**, na primer, kao religiozni deklariše se 65% Slovaka, 61% Mađara i 54% Muslimana. S druge strane su oni koji se deklarišu kao Jugosloveni (samo 29% religioznih i najviše nereligioznih - 38%). Srbi su religiozni tačno u okviru proseka za celu Srbiju, tj. u 46% slučajeva.

U istraživanju iz sredine 2001. nisu utvrđene velike razlike u religioznosti pristalica političkih partija. **Najviše religioznih ima među pristalicama SPO, dok su na drugom mestu pristalice DSS.** Ispodprosečni procenti religioznih nađeni su među pristalicama SPS, DS i SRS.

Grafički prikaz 6: Religioznost ispitanika zavisno od njihove izborne orientacije

Napomene: Na ovom i sledećim grafičkim prikazima razliku do 100% čine "mešani tip" i/ili ambivalentni. Apstinenti obuhvataju i neodlučne. U svim ovim grafikonima pristalice DOS-a su bez DS-a.

Dakle, u poređenju sa stanjem iz 1992. u proseku se **proširio krug religioznih pristalica SPO i DSS**, opao procenat religioznih radikala, procenat religioznih socijalista približno je isti, dok su pristalice DS sada samo za nijansu religioznije nego pre devet godina - u oba slučaja demokrate su za po pet procentnih poena ispod proseka za Srbiju.

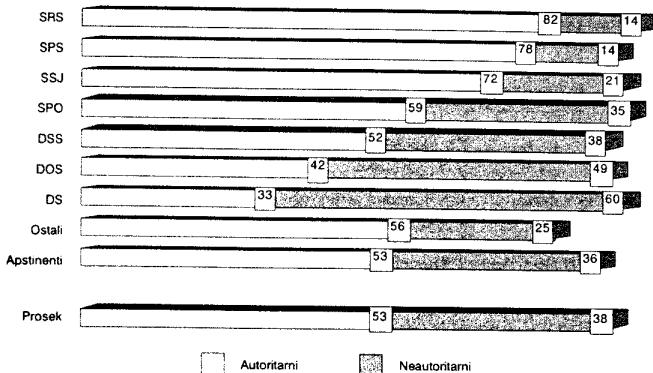
Relativna većina građana Srbije smatra da će **uvodenje veronauke u škole doprineti duhovnom preporedu** (45% spram 32% onih koji u to nisu uvereni). Da će uvođenje veronauke u škole doprineti duhovnom preporedu nacije, sada najmanje smatraju pristalice SPS (27% prema 51% protivnika), pristalice DS i DSS se praktično ne razlikuju od rezultata za celi uzorak, dok pristalice opozicije, osim SPS, apsolutnovećinski održavaju veronauku (SPO 68%, SRS 54%, SSS 53%).

Sudeći samo na osnovu jednog indikatora, doduše najdiskriminativnijeg elementa F-skale autoritarnosti (reagovanja ispitanika na tvrdnju "Poslušnost i poštovanje autoriteta su najvažnije osobine koje dete treba da nauči"), **autoritarnost se gotovo vratila na predašnje razmere** jer se sada 52% ispitanika složilo sa pomenutom indikativnom stav-

kom skale. Interesantno je da su autoritarni u absolutnoj i to ubedljivo većini kod pripadnika manjinskih naroda u Srbiji, na primer, autoritarno je čak 77% Slovaka, 74% Muslimana, 73% Roma, 59% Hrvata, 55% Mađara i to su po pravilu znatno viši procenti nego kod istih naroda u njihovim matičnim zemljama (zamemarujući Rome). Ta zakonomernost se objašnjava jednom od funkcija autoritarnosti na ovim prostorima - nacionalno protективnom, koju smo otkrili i kod Srba i Albanaca tamo gde su u manjini.

Posmatrano prema izbornoj orientaciji, **najautoritarniji su radikali, slijede socijalisti, pa pristalice SSJ, zatim potencijalni birači SPO**. Simpatizeri DSS se ne razlikuju od opšteg proseka. Pristalice DS su najmanje autoritарне, pa građani koji inkliniraju manjim partijama unutar DOS-a.

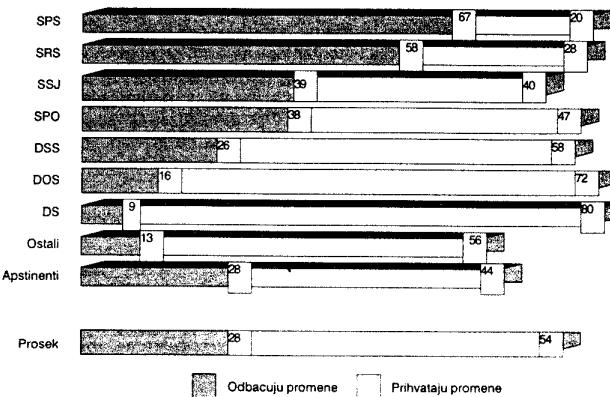
Grafički prikaz 7: (Ne)autoritarnost ispitanika zavisno od izborne orientacije

Orijentacija na promenu sastavni je deo šireg vrednosnog sistema B **modernizma**, ali je autori često i nezavisno razmatraju i empirijski istražuju. Za potrebe ovog istraživanja odabrali smo jednu tvrdnju iz Svetiske studije vrednosti zato što dobro funkcioniše u različitim kulturama, tj. razlikuje tradicionalno i konzervativno opredeljene od onih koji preferiraju promene uopšte i stoga su verovatno modernistički orijentisani. *"Posle svake promene stvari postaju gore nego što su bile"* - formulacija je te diskriminativne tvrdnje koja provereno meri sklonost opiranju promenama (ako se ispitanici saglase sa sadržajem tvrdnje), odnosno sklonost promenama (nesaglašavanje sa tvrdnjom). Neочекivano mnogo ispitanika - **apsolutna većina (54%) nije se složila sa ovom tvrdnjom**, dok je uz tvrdnju pristalo nešto više od jedne četvrtine ispitanika (28%).

Signifikante razlike u reagovanju potencijalnih birača nađene su zavisno od njihove izborne orientacije. **Ovako merenim promenama najviše se protive socijalisti, pa radikali**, pristalice SSJ su podjeljene, dok su **najotvoreni za promene** pristalice DS, pa DOS-a bez DS i DSS, zatim pristalice DSS i SPO.

Grafički prikaz 8: (Ne)sklonost promenama zavisno od stranačkih inklinacija ispitanika

O modernističkoj orijentaciji zaključivali smo i na osnovu reagovanja građana na tvrdnju "Nove ideje su po pravilu bolje od starih", takođe odabrane iz uticnika Svetske studije vrednosti R. Ingleharta. Kada se modernizam ovako meri, pokazuje se da je manje ispitanika modernistički nastrojenog. Naime, sadržaj navedene tvrdnje prihvatio je gotovo isto onoliko ispitanika (37%) koliko ih je bilo i nesaglasnih (40%).

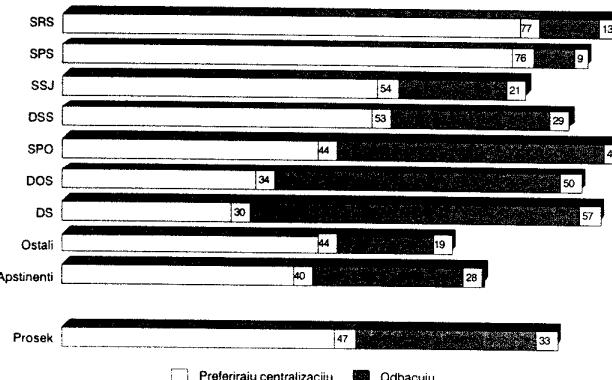
Prefiriranju novih ideja natprosečno su skloni pristalice SPO (59%), zatim DS (52%), pa DOS-a bez DSS i DS (41%), onda DSS (40%), dok su najmanju sklonost prema novim idejama ispoljili socijalisti (19%) i radikali (26%), a pristalice SSJ relativnovećinski odbacuju ovu tvrdnju (47% prema 33% saglasnih).

Gradani Srbije su nešto manje materijalno (40%) nego nematerijalno orientisani (49%) sudeći na osnovi njihovog reagovanja na tvrdnju "Priznati to ili ne, smisao života je u tome da se stekne materijalno bogatstvo". S obzirom na izbornu orijentaciju, najviše materijalno orientisanih ima među pristalicama SPO (53%), a nematerijalno orientisanih kod pristalica DS (59%). Ostali se grupišu oko proseka za celi uzorak, uključujući i pristalice DSS (41% materijalno spram 50% nematerijalno orientisanih). Izgleda da građani Srbije nejednakso shvataju značenje ove tvrdnje, odnosno njen sadržaj procenjuju jedni polazeći od svog niskog materijalnog statusa i nezadovoljenih materijalnih potreba, a drugi upravo suprotno - tražeći smisao u zadovoljenju drugih (nematerijalnih, duhovnih) potreba, pošto su elementarne materijalne potrebe ili već zadovoljili ili ih redukovali do nivoa da se nematerijalni ciljevi javljaju kao svojevrsna kompenzacija.

Relativna većina građana Srbije (47%) preferira centralizovanu državu smatrajući to garancijom ekonomskog napretka. Doduše, jedna trećina ispitanika (tačno 33%) protivi se centralizaciji, odnosno ne slaže se sa tvrdnjom "Nema ekonomskog napretka bez jakе centralne vlasti". Centralizaciju ovako operacionalizovanu i merenu, natprosečno podržavaju radikali i socijalisti, a najmanje pristalice DS. Pristalice DSS

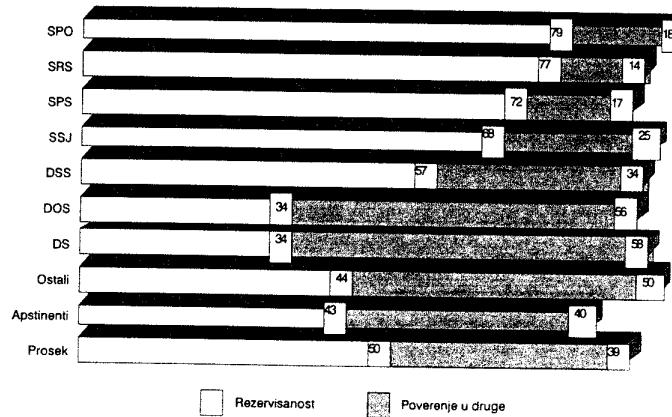
Dragomir Pantić: Vrednosti birača pre i posle demokratskog preokreta 2000. godine apsolutnovećinski preferiraju stav da bez jake centralne vlasti nema ekonomskog napretka.

Grafički prikaz 9: Stav prema centralizaciji zavisno od izborne orijentacije ispitanika

Zaključci o raširenosti i ukorenjenosti **nacionalizma** u stanovništvu u velikoj meri zavise od načina definisanja i operacionalizacije ovog pojma. Stoga sve konstatacije koje ćemo izneti treba uzeti sa izvesnom rezervom, tim pre što se javljaju ne male razlike u ovom ispitivanju i kod istih ispitanika zavisno od izbora skalnih tvrdnji. "Srbiјa je samo za Srbe" - jedna je od oštro formulisanih tvrdnji koja omogućava identifikovanje **bigotnih nacionalista**. Kao i u nekoliko ranijih istraživanja, mali procenat ispitanika saglasio se sa ovom tvrdnjom (12% prema 85% onih koji su iskazali neslaganje sa njenim sadržajem). Sami Srbi prihvataju ovu tvrdnju u 14% slučajeva, a pripadnici većine manjinskih naroda izuzetno retko, po pravilu ispod 5%. Da Srbija treba da bude etnički čista, smatraju više nego drugi najmanje obrazovani, mada i među njima preko tri četvrte intervjuisanih odbacuju ovaku ekstremnu mogućnost. Pristalica ideje da je "Srbiјa samo za Srbe" natprosečno ima kod radikalica (26%, mada 71% ne prihvata tu ideju) i pristalica SSJ (17% spram 86% oponentata). Pomenutu ideju najšire odbacuju pristalice DS (91%) i DOS-a bez DS i DSS (92%), dok je pristalice DSS prihvataju u 14%, a odbacuju u 83% slučajeva. Da će se "ujedinjenje svih Srba sa teritorije bivše SFRJ ostvariti kad-tad" **uvjerenja je jedna četvrtina ispitanika, ali relativna većina (44%) odbacuje ovu tvrdnju**. Radikalno raspolaženih građana u vezi sa ovom temom ima natprosečno kod pristalica SRS (59%), SPS (47%) i SSJ (40%). **Najviše protivnika ove ideje ima među pristalicama DS (60%) i DOS-a bez DSS i DS (58%).**

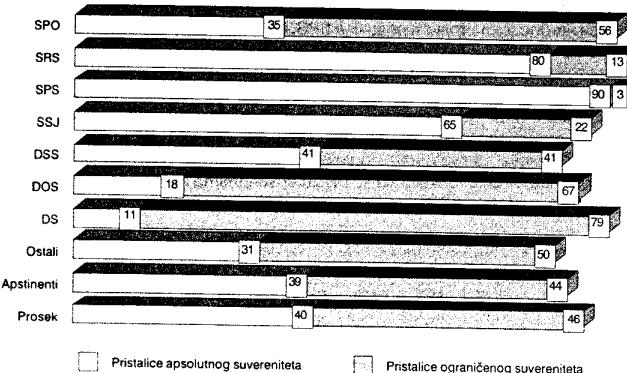
Grafički prikaz 10: Generalno (ne)poverenje u druge narodne zavisno od izborne orientacije

Blaži oblik nacionalizma meri tvrdnja "Prema drugim nacijama treba uvek biti opezan i uzdržan, čak i kada su nam prijatelji". U istraživanju o kome je reč tačno polovina ispitaničica saglasila se sa ovom tvrdnjom, dok je njih 39% imalo suprotno mišljenje. U sedamdesetim i osamdesetim godinama prošlog veka ovu tvrdnju je uobičajeno prihvatalo manje od jedne trećine građana, a među mladima i manje od jedne četvrtine. Poučeni lošim iskustvom u proteklim deset godina, Srbi su više nego drugi skloni da iskažu ovu vrstu rezervisanosti i ksenofobičnosti (55% prema 45% Crnogoraca u Srbiji, 39% Roma, 36% Hrvata, 33% Jugoslovena, 26% Madara, 21% Muslimana, 19% Slovaka (koji čak u 81% slučajeva odbacuju ovu tvrdnju), itd. Znatne razlike postoje i zavisno od izborne orientacije ispitaničica - pristalice DS i DOS bez DSS i DS u **apsolutnoj većini odbacuju, dok pristalice drugih relevantnih stranaka apsolutnovečinski prihvataju stav koji se u tvrdnji zagovara.**

Tesna relativna većina građana (46%) odbacuje načelo **apsolutnog prioriteta suverenosti**, dok ga 40% prihvata, čak i po cenu siromaštva. Postoje velike razlike u /ne/prihvatanju tvrdnje: "Boje je biti siromašan i svoj nego dobro živeti uz stranu pomoći i mešanje" zavisno od izborne orientacije ispitaničica. **Socijalisti i radikali u ogromnoj većini preferiraju suverenost po svaku cenu**, srede pristalice SSJ, dok su demokrati u izrazitoj većini na suprotnom stanovištu, sledo pristalice DOS-a (bez DSS i DS) i SPO. Pristalice DSS sasvim su podeljene u vezi ove dileme.

Grafički prikaz 11: Preferiranje suverenosti po svaku cenu zavisno od izborne orientacije

Apsolutna većina ispitaničica (60%) identificuje dobrog građanina sa patriotom, dok nešto više od jedne četvrtine (27%) smatra da su za dobrog građanina važnije druge osobine. Pre godinu i po dana dobiveni su gotovo isti rezultati (60% i 24%), što znači da je ovo uverenje relativno stabilno u populaciji.

Tvrđnju "Prvi i najvažniji zadatak dobrog građanina jeste da bude patriota" relativno većinski odbacuju samo pristalice DS (49% prema 41% prihvatanja), pristalice DOS-a bez DSS i DS su podeljene (43% prema 42% odbacivanja), dok su svi drugi u ogromnoj većini slučajeva izjednačili dobrog građanina sa patriotom: socijalisti u 91%, radikali u 87%, pristalice SSJ u 79%, SPO u 71% i DSS u 64% slučajeva (prema četvrtini onih koji odbacuju ovu tvrdnju).

Vrednosti pristalica političkih partija se u pogledu njihovog redosleda, utvrđenog na osnovu opisane raširenosti sedam vrednosti, u nekim slučajevima gotovo poklapaju, a u drugima su dijametralno suprotne vrednostima političkih partija sa kojima se porede. Na osnovu **rang korelacije** formirali smo interkorelacionu matricu koja otkriva i neke iznadjuće povezanosti vrednosnih profila simpatizera političkih partija sredinom 2001.

Vrednosni profili pristalica DSS najviše je povezan sa vrednosnim profilom simpatizera SPO (0.67) i apstinenata i izborno neodlučnih (0.88), nisko pozitivno korelira sa vrednosnim profilima parlamentarnih opozicionih stranaka i nije povezan sa vrednosnim profilom pristalica DS. Međutim, **kao najveća i ujedno najheterogenija stranka DSS najbolje reprezentuje vrednosni profil uzorka građana u celini** (čak 0.96). **Vrednosni profil pristalica DS** perfektno se poklapa sa vrednosnim profilom simpatizera DOS-a (bez DSS i DS), ne pokazuje bilo kakvu povezanost sa vrednosnim profilima pristalica DSS i SPO i visoko negativno je povezan sa vrednosnim profilima opozicionih parlamentarnih partija. Poređenje redosleda sedam vrednosti kod simpatizera DS i uzorka u celini pokazuje bezznačajnu povezanost. **Vrednosni profil pristalica DOS-a bez DSS i**

DS gotovo sasvim sledi obrasce povezivanja karakteristične za vrednosni profil DS. **Vrednosni profili tri parlamentarne opozicione stranke** međusobno su maksimalno povezani, što znači da reflektuju vrednosti istog društvenog sloja. **Vrednosni profil pristalica SPO** značajno je povezan sa vrednosnim profilima pristalica DSS, SRS i SSJ, a osrednje sa vrednosnim profilom pristalica SPS. Međutim, ovaj vrednosni profil je posle onog za DSS najviše povezan sa redosledom vrednosti u celom uzorku (čak 0.88), mada ovaj zaključak ima mali praktični značaj, imajući u vidu slabu ukorenjenost SPO u sadašnjem biračkom telu. **Vrednosni profil apstinenata i neodlučnih**, iako je veoma heterogen unutar sebe, značajno korelira sa vrednostima celog uzorka, malo do umereno sa vrednosnim profilima pristalica svih partija (time pokazuje da sadrži barem neki izborni potencijal za sve partie pojedinačno), a visoko je povezan sa vrednosnim profilom pristalica SPO (ovo znači da su među apstinentima i izborni neodlučnim skriveni potencijalni pristalice SPO u ne malom broju).

Tabela 5: Povezanost vrednosnih profila pristalica političkih partija sredinom 2001.

Partije	DSS	DS	DOS	SRS	SPS	SSJ	SPO	Svi
DSS	-	0.07	-0.02	0.39	0.31	0.39	0.67	0.96
DS	0.07	-	0.99	-0.79	-0.88	-0.79	-0.05	0.11
DOS	-0.02	0.99	-	-0.88	-0.96	-0.88	-0.10	0.02
SRS	0.39	-0.79	-0.88	-	0.96	1.00	0.63	0.47
SPS	0.31	-0.88	-0.96	0.96	-	0.96	0.47	0.35
SSJ	0.39	-0.79	-0.88	1.00	0.96	-	0.63	0.47
SPO	0.67	-0.05	-0.10	0.63	0.47	0.63	-	0.80
Apstinenti i neodlučni	0.47	0.32	0.27	0.35	0.14	0.35	0.88	0.63

Napomena: Prikazani su koeficijenti rang-korelacije (ρ) utvrđeni za sedam vrednosti pristalica svih partija redom, odnosno uporeden je redosled para po para svih vrednosti pristalica političkih partija. Što je koeficijent bliži +1 ili -1, to je povezanost veća, a što je bliži nuli, to znači da povezanost izostaje. Statistički su značajni svi koeficijenti veći od +0.714, odnosno manji od -0.714 (nivo pouzdanosti 95%).

Gledano u celini, vrednosni profil pristalica DSS je najmanje istaknut (u smislu prosečne proširenosti dominantnih orientacija koja iznosi samo 50%), što znači da su **vrednosne razlike između samih pristalica DSS veće nego što je to slučaj za druge stranke**. Inače, **vrednosno su najhomogeniji socijalisti i radikali**, odnosno vrednosni profili pristalica ovih partie su najizostreniji (prosečna raširenost dominantnih orientacija 67%).

Tabela 6: Vrednosni profili pristalica relevantnih stranaka (%)

Vrednosne orijentacije	DSS	DS	DOS	SPS	SRS	SSJ	SPO	Proslek
Religioznost	49	41	47	39	41	46	56	46
Nereligioznost	15	26	15	27	24	26	12	20
Promene	58	80	72	20	28	40	47	54
Status quo	26	9	16	67	58	39	38	28
Autoritarnost	52	33	42	78	82	72	59	53
Neautoritarnost	38	60	49	14	14	21	35	38
Centralizam uslov razvoja	53	30	34	76	77	54	44	47
Decentralizacija	29	57	50	9	13	21	47	33
Poverenje u druge narode	24	58	56	17	14	25	18	39
Nepoverenje	57	34	34	72	77	68	79	50
Apsolutni suverenitet	41	11	18	90	80	65	35	40
Ograničeni suverenitet	41	79	67	3	13	22	56	46
Patriotizam na prvom mestu	64	41	43	91	87	79	71	60
Patriotizam manje važan	25	49	42	4	6	11	24	27
Nove ideje bolje	40	52	41	19	26	33	59	37
Stare ideje bolje	39	35	35	61	54	47	32	40
Ujedinjenje svih Srba kad-tad	26	17	17	47	59	40	32	25
Neverovanje u tu ideju	43	60	58	27	24	31	50	44
Veronauka - duhovni preporod	48	46	43	27	54	53	68	45
Veronauka neće tome doprineti	30	32	34	51	32	28	18	32
Prosek dominantnih orientacija	50	57	53	67	67	56	59	49
Prosek suprotnih orientacija	29	27	29	17	19	26	29	32

Napomena: Razliku do 100% čine ambivalentni i/ili "mešani tip".

Gotovo u procenat isto kao i u istraživanju sa početka 2000. godine, **građani Srbije identifikuju se dominantno sa užim teritorijalnim i socijalnim grupama** B preferirajući najviše lokalnu pripadnost (33%), posebno ako tu ubrojimo i one koji se primarno

vezuju za pokrajinu Vojvodinu ili neki od regionala u središnjoj Srbiji (dodatnih 5%). Nešto preko jedne trećine građana prevenstveno se identificuje sa Srbijom (35%), 12% sa današnjom Jugoslavijom, koliko i sa Evropom. Dakle, postoji stabilnost ove vrste identifikacija nezavisno od političkih prilika.

Tabela 7: Primarna teritorijalno/socijalna identifikacija zavisno od izborne orientacije ispitanika

Izborna orientacija	Mesto, region	Srbija	SRJ	Evropa	Neodlučni
SRS	32	55	12	1	0
SPO	35	44	6	12	3
SPS	26	48	21	2	3
SSJ	31	51	14	3	1
DS	33	27	5	32	5
DSS	34	42	15	7	2
DOS (bez DSS i DS)	54	21	7	16	2
Apstinenti	47	28	11	10	4
Prosek	38	35	12	12	3

Birači u Srbiji su se znatno razlikovali sredinom 2001. u širini teritorijalno/socijalne identifikacije zavisno od toga kojoj političkoj opciji inkliniraju. Najširu identifikaciju manifestovale su pristalice DS, mada je i medju njima tri petine preferiralo bilo lokalno/regionalnu, bilo vezanost za Srbiju. Najužu vezanost više od drugih pokazuju pristalice SPO i naročito simpatizeri DOS-a, ne računajući DSS i DS. Primarna identifikacija sa Srbijom posebno je izražena među pristalicama SRS, SSJ, pa SPS i SPO. Sa Jugoslavijom se više nego drugi poistovećuju socijalisti, a najmanje pristalice DS i SPO, pa DOS-a bez DSS i DS. Vezanost za Evropu akcentira gotovo jedna trećina demokrata, a tek izuzetno poneki radikal, socijalista i pristalica SSJ. Pristalice DSS relativnovećinske se identifikuju sa nacionalnom državom, pa sa lokalno/regionalnom sredinom, na trećem mestu sa SRJ (u ovom pogledu oni su ipak natprosečni, odnosno na drugom mestu), a na četvrtom mestu (ispodprosečni) sa Evropom. Ako u obzir uzmemо samo redosled identifikacija, pristalice DSS su sličnije pristalicama SRS i SSJ, pa i SPS nego pristalicama DS.

Od velikih socijalnih grupa sredinom 2001. godine građani Srbije se značajno više identificuju sa nacijom (38%) nego sa generacijom (27%), a posebno nego sa profesijom (12%) i konfesijom (11%). Politička pripadnost primarna je samo za 2% građana. Posmatrano prema izbornoj orientaciji, identifikacije sa velikim socijalnim grupama pokazuju određene razlike. Nacionalna identifikacija je apsolutnovećinska među pristalicama SPS (60%), SSJ (56%) i SRS (52%), a najmanje raširena kod pristalica DS (27%), mada je i kod poslednjih na drugom mestu - odmah iza generacije (28%). Generaciju potenciraju i pristalice DSS (takođe 28%), ali kod njih je ispred ubedljivo nacija (40%). Profesiju natprosečno ističu demokrate (17%), ali je i kod njih ona tek na trećem mestu, a najmanje pristalice SPS i SSJ (po 6%). Versku pripadnost više od drugih pomin-

nju na prvom mestu simpatizeri SPO (24%), ali posle nacije (35%), a najmanje socijalisti (5%). Vera je i simpatizerima SSJ važnija (17%) nego profesija (6%). Kao što je već delom rečeno, pristalice DSS primarno se identificuju sa nacijom (u 40% slučajeva), zatim sa generacijom (29%), pa sa profesijom (13%) i onda sa verom (10%). Političku pripadnost u prvi plan ističe jedan broj pristalica SPO (6%) i DS (5%), a uopšte je ne pomiruju simpatizeri SSJ.

S obzirom na mnoštvo nalaza koji mogu biti relevantni za potrebe ovog rada, u daljem tekstu se ograničavamo na jednu selekciju nalaza iz Svetске studije vrednosti koja je kao tzv. "četvrti talas" u Srbiji realizovana novembra 2001. godine (vidi tabelu 8).

Na značaj tolerancije kao osobine ličnosti koju deca treba da nauče u porodici ukazuju gotovo sve pristalice GSS, a natprosečno prema inače visokom proseku (sada je prosek 65%, u poređenju sa prosečno 51% u 1996.) i pristalice SDA i DS, dok su manje od drugih na važnost tolerancnosti kao cilja porodičnog vaspitanja ukazivali simpatizeri SPS, SRS i SVM (sintetizovana tabela sledi). Nasuprot opštem rastu značaja tolerancije, jedan od tradicionalnih ciljeva porodičnog vaspitanja - učiniti decu poslušnog je u padu, ali i u okviru slabije raširenosti ovog uverenja postoje znatne razlike zavisno od izborne orientacije ispitanika. Najviše na potrebu stvaranja poslušnog podmlatka ukazuju pristalice SPS, jedini u apsolutnoj većini, pa simpatizeri SSJ, dok su ispodprosečno važnost poslušnosti naglašavali (dakle, ovde je reč o antiautoritarnom stavu) pristalice LSDV, GSS, SDA i DS.

Poverenje u ljude je, uprkos tome što nije ni 1996. bilo naročito rašireno, znatno opalo (sa prosečnih 32% na samo 18%), očigledno pod uticajem poznatih, nepovoljnih zbivanja u periodu 1998-2000., osim kod pristalica SDA, koji apsolutnovećinski veruju drugim ljudima u načelu. Simpatizeri drugih stranaka retko manifestuju bazično poverenje u ljude, posebno to važi za naklonjene SSJ-u i SPO. Jedan elemenat sindroma makijavelizma, koji se inače obično definije (u smislu verovanja i dispozicije ličnosti), kao tendencija da se prihvati načelo manipulisanja i varanja u odnosima sa ljudima uopšte, uverenje da ljudi samo jedni druge eksplotišu i da cilj gotovo uvek opravdava sredstva, podelio je naši ispitanike. Naime, gotovo svaki drugi učesnik u istraživanju prihvata tvrdnju da bi većina ljudi pokušala da ga lično iskoristi samo bi im se ukažala prilika (46%), kao što je procenat onih koji smatraju da bi drugi pokušali da budu korektni (43%). Najsumnjičavije su pristalice SSJ i LSDV, pa SRS, dok su najmanje makijavelistički orijentisane, naravno, samo sudeći na osnovu ovog pojedinačnog indikatora, pristalice SDA.

Unutrašnji lokus kontrole, koji se u socijalnopsihološkoj literaturi definiše kao opažanje uzroka zbivanja u sebi (spram moćnih drugih, pre svega, vode ili države, zatim prirode, slučajnosti, Boga - što su različiti oblici tzv. spoljašnjeg lokusa kontrole) relativno je sačuvan u populaciji (43% prema 23% onih koje karakteriše eksterni lokus kontrole) i u odnosu na stanje od pre deceniju i više. Mada je kao i (ne)poverenje u ljude primarno kulturno uslovljen, raširenost unutrašnjeg lokusa kontrole zavisi delimično i od partijskih preferencijskih ispitanika. U sebe kao subjekta zbivanja jedini u apsolutnoj većini veruju pristalice GSS i DS, dok su eksternom lokusu kontrole najviše skione pristalice NS, SPO, SDA, SRS i SVM.

Egalitarizam, definisan kao zalaganje za što uže "raspone" zarada, bio je 2001. godine manje raširen (33%) nego pre pet godina (43%) meren na isti način. Najegalitarnije su pristalice SRS, SPS i SDA, a najmanje egalitarnе, odnosno najviše skione diferencijaciji zarada pristalice DS, SPO, SVM i SSJ.

Preferiranje privatne svojine je u 2001. godini samo za nijansu više rašireno (45%) nego 1996. godine (43%), dakle, u okviru moguće greške uzorka. Međutim, razlike u preferiranju ove vrste svojine zavisno od izborne orientacije građana su 2001. godine izraženije nego pre pet godina. Najšire prihvataju svojinu pristalice DS, LSDV, GSS, SPO, SDA i NS, a najmanje pristalice SPS i SSJ.

Da je politika važna sfera života, odnosno da je vrednost po sebi, smatra prosečno samo jedna četvrtina građana. Više od drugih politiku uopšte cene pristalice SPO, SSJ, DS, SRS i SPS, dok politiku najmanje vrednuju pristalice NS i SDA. Interesovanje za politiku (kao intenzivan i umeren oblik postoji kod ukupno 38% ispitanika) više varira zavisno od partijskih orientacija građana nego stav o značaju politike uopšte. Za politiku se interesuje apsolutna većina pristalica SPO, SSJ, GSS i DS, relativna većina radikalci i socijalisti, a među simpatizerima ostalih partija većinu imaju nezainteresovani za politiku, posebno to važi za one koji podržavaju NS i LSDV.

Iskustvo učešća u odobrenim demonstracijama nije vrednost već forma političkog aktivizma i ovde se navodi samo radi upoređivanja političkih vrednosti i ponašanja. Natprosečno iskustvo ove vrste imaju pristalice SPO, GSS i DS zahvaljujući gotovo tro-mesečnim protestima iz 1996 i 1997. godine u cilju priznavanja izbornih rezultata opozicije.

Suočeni sa dilemom da li dati prednost očuvanju životne sredine ili privrednom razvoju čak i po cenu izvesnog zagadivanja okoline, a u pitanju sa prisilnim izborom između ove dve vrednosti (ekologija spram razvoja), ispitanici su bili gotovo podeljeni. Naime, tek ih je nešto više skloni zaštiti životne sredine (41%) nego ekonomskom razvoju (36%). Ostali - gotovo jedna trećina, nisu mogli da se opredele ili su insistirali da odgovore "i - i", odnosno da se moraju obezbediti oba cilja na neki način. Ekologiju izrazito preferiraju pristalice GSS, zatim pristalice SSJ i LSDV. Privredni razvoj čak i ako bi to značilo određeno ugrožavanje prirodnje sredine ističu više od drugih pristalica SDA, LSDV i NS.

Pripadnost najširim teritorijalnim i socijalnim zajednicama (Evropa i/ili svet u celini), u situaciji kada su ispitanici među pet ponuđenih pripadnosti (lokalna, regionalna i nacionalno-državna, pored dve navedene) trebalo da odaberu dve prioritete, karakteriše prosečno 46% građana, ali postoje veoma velike razlike zavisno od izborne orientacije u tom pogledu. Najšire identifikacije ispoljili su svi ispitanici simpatizeri GSS, apsolutna većina pristalica SPO i polovina pristalica DS, LSDV, SVM i SDA. Ova vrsta identifikacija je relativno retka kao primarna među simpatizerima SSJ, SPS, NS i SRS, a postoji manjinski, ovako merena, i kod prvrženih DSS-u (samo kod svakog trećeg).

Da su muškarci kao političke vođe, gledano u celini, bolji nego žene, apsolutno većinski smatraju pristalice SPO, SDA, SRS, SPS i NS, dok su na tom indikatoru tradicionalizma ispodprosečne, odnosno većinski se protive sadržaju tvrdnje pristalice SVM, GSS i DS, a ostali su podeljenih mišljenja (prosečno je bilo 12% ambivalentnih).

Apsolutna većina ispitanika veruje da se našom državom upravlja tako da to koristi samo interesa nekih uticajnih grupa u društvu a ne za dobro svih građana. Ovo uverenje deli ogromna većina pristalica stranaka koje čine parlamentarnu opoziciju, ali isto misli i apsolutna većina pristalica DSS i SVM. Tek svaki četvrti pristalica DS smatra da su interesi moćnih prioritETNI.

Tabela 8: Raširenost odabranih vrednosti i nekih srodnih dispozicija zavisno od izborne orientacije ispitanika (%)

Vrednosti	SRS	SPO	SPS	SSJ	DS	DSS	GSS	NS	LSDV	SVM	SDA	Prosečno
Tolerancija	57	65	53	69	77	65	91	68	69	56	82	65
Poslušnost	28	39	54	49	23	29	17	36	12	38	18	32
Poverenje u lude	13	9	18	6	19	20	13	23	12	19	73	18
Makijativizam	56	48	42	63	40	44	52	39	62	50	9	46
Unutrašnji okus kontrole	37	35	41	46	51	43	52	30	40	38	36	43
Egalitarizam	52	22	47	26	19	31	30	32	35	25	46	33
Privatna svojina	46	57	25	26	72	48	66	55	68	63	56	45
Religioznost	67	83	61	63	67	74	35	71	68	81	91	68
Bog važan u svakodnevnom životu	50	43	51	59	39	48	22	58	54	62	91	47
Politika važna	35	48	35	40	38	21	25	13	23	21	18	25
Interes za politiku	48	57	45	57	53	37	57	23	27	44	36	38
Participacija u demonstracijama	30	57	7	14	39	24	52	23	31	25	0	23
Ekologija važna od razvoja	39	44	34	51	46	44	70	27	50	25	18	41
Pripadnost Evropi i svetu najvažniji (2 od 5 odgovora)	20	61	14	11	51	33	100	19	51	50	50	46
Muškarci bolje vode	54	58	53	43	37	43	27	52	42	19	55	42
Interesi moćnih presudili	89	61	85	83	26	54	48	50	56	50	56	56

Napomena: Svi podaci su iz četvrtog tala Svešte studije vrednosti koje je u novembru 2001. godine realizovao Centar za političku istraživanja i javno mnenje Institutu društvenih nauka. Značenja pojedinih vrednosti i srodnih dispozicija data su u prethodnom tekstu.

Znatno više građana sebe smatra "religioznom osobom" (prosek 68%) nego što izjavljuju da im je Bog važan u životu (47%).⁶ Ta diskrepancija postoji kod pristalica svih političkih partija osim kod simpatizera SSJ i SDA. Sada su izrazito religiozne pristalice SDA, SPO i SVM, a iznad proseka još i pristalice DSS i NS. Ispodprosečnu religioznost pokazuju privrženi GSS-u i sve kategorije apstinenata (poslednji nisu prikazani u tabeli iz razloga ekonomičnosti). Da je Bog važan u njihovim životima, smatrali su gotovo sve pristalice SDA i absolutna većina pristalica SVM, SSJ, NS, LSDV, na samoj granici te većine su pristalice SPS i SRS. Simpatizeri DSS su na nivou proseka, a DS i naročito GSS ispod proseka za celi uzorak. Poređenja radi, navodimo neke podatke iz trećeg talasa (1996.) Svetske studije vrednosti. Da je Bog važan u njihovim životima, najviše smatraju građani Poljske (87%), Irske (83%), Italije i Kanade (po 62%), a najmanje Danci (18%), Švedjani (19%), Belorusi (22%), Litvanci (26%), Francuzi (27%). U Crnoj Gori je to uverenje 1996. godine delilo 41% (u Srbiji 37%), a 2001. godine 53% punoletnih stanovnika. U Crnoj Gori više od drugih smatraju da je Bog važan u njihovim životima pristalice muslimanskih partija (82%), NS CG (74%), albanskih partija (69%) i SNS (63%), dok do tog uverenja najmanje drže pristalice LS CG (39%) i DPS i SDP (po 45%).

Tabela 9: Raširenost liberalizma i konzervativizma zavisno od izborne orijentacije ispitaniča (%)

Modalitet na indeksu	SPS	SRS	SSJ	SPO	DS	DSS	GSS	NS	LSDV	SVM	SDA	Prosek
Liberalizam	8	13	0	17	22	16	61	10	31	6	9	15
Mješani tip	24	15	29	22	39	28	17	19	34	19	27	29
Umereni konzervativizam	32	41	34	35	37	33	22	42	23	69	37	33
Intenzivan konzervativizam	36	31	37	26	12	23	0	29	12	6	27	23
Ukupno konzervativizam	68	72	71	61	39	56	22	71	35	75	64	56

Napomena: Liberalizam je iskazan jedinstveno jer njegovi modaliteti prema intenzitetu imaju nedovoljnju učestalost za posebno prikazivanje. Zbir 100% ne obuhvata poslednji red.

Indeks liberalizma - konzervativizma konstruisan je na osnovu **dvadeset pokazateљa iz Svetske studije vrednosti** sprovedene u Srbiji i Crnoj Gori u novembru 2001. godine. Indikatori su obuhvatili: religioznost, tradicionalnu ulogu roditelja u vaspitanju, poslušnost kao cilj vaspitanja, nepoverljivost u odnosima sa ljudima, stavove prema braku i statusu žena u društvu (uverenje da je brak stožer institucija društva, neodobravanje rađanja dece van braka), favorizovanje muškaraca kao političkih voda, poštovanje vlasti, samoidentifikaciju levo-desno, idealizovan odnos prema VJ, protivljenje razvoju zarad očuvanja životne sredine, negativan stav o ženskim pokretima, uverenje o apriornim slabostima demokratije, davanje prioriteta moralnom apsolutizmu u odnosu na moralni relativizam i stavove prema nekim ubočajenim kontroverznim pitanjima kao što su abortus, razvod i eutanazija. Jedna trećina ovih pokazatelia pojedinačno je već analizirana zavisno od partijske inklinacije građana. Međutim, **spregnuti u bateriju**, ovih dvadeset indikatora svakako daju reprezentativniju i pouzdanoju sliku o razmerama liberalizma i konzervativizma nego bilo koje, pa i najdiskriminativnije pitanje, uzeto samo za sebe.

Očigledno je da u populaciji birača liberalizam, definisan i meren pre kao **opšti kulturni nego kao čisto politički fenomen, nema značajnije razmere**. Međutim, **pristalice GSS su ipak apsolutnovečinski liberalno orijentisane**. Iznad inače niskog proseka (15%) nalaze se pristalice LSDV i DS, iako i među njima ima više konzervativno opredeljenih nego liberalno. Naime, i kod jednih i kod drugih modalna kategorija su zapravo oni "mešoviti" i ambivalentni.

Najveća je raširenost konzervativizma kod pristalica SVM, SRS, SSJ i NS (u rasponu od 75% do 71%), slede socijalisti i SDA sa oko dve trećine tako opredeljenih, a konzervativna je i apsolutna većina simpatizera SPO i DSS. Najmanje konzervativno opredeljenih ima među pristalicama GSS, pa kod LSDV i DS. No, u celini gledano, **apsolutna većina ispitnika (56%) su prema ovom indeksu svrstani u konzervativne**. Doduše, ukupno uzev, više je umereno nego jako konzervativnih, a to naročito važi za pristalice SVM, NS, LSDV i DS. Kod simpatizera GSS uopšte nema intenzivno konzervativnih, a izrazito konzervativni su relativno retki i kod pristalica DS, LSDV i SVM. Nasuprot tome, intenzivno konzervativni čine oko jedne trećine u redovima birača SSJ, SPS i SRS.

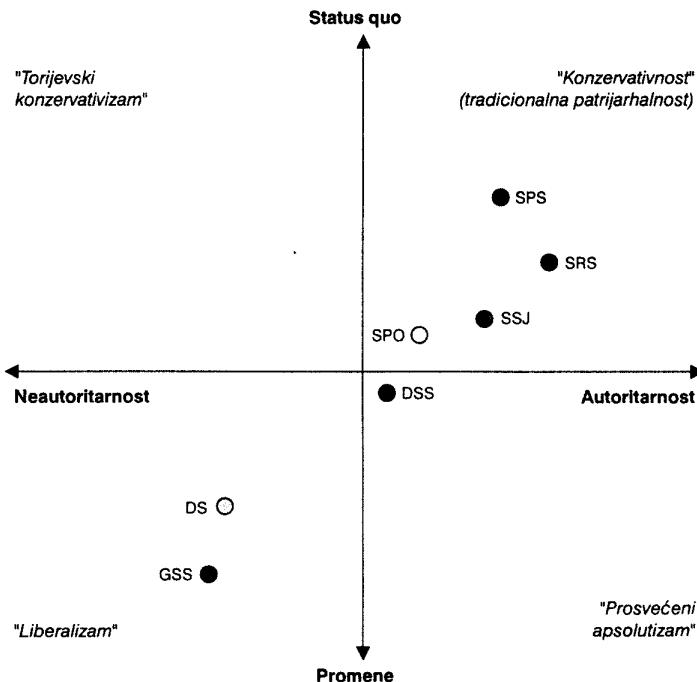
Ipak, u SRJ, tačnije u Crnoj Gori su na ovom indeksu identifikovani kao **najkonzervativniji simpatizeri NSS (83%) i SNP (81%)**, slede pristalice SNS (74%) i opredeljeni za partie Albanaca u Crnoj Gori (72%). Konzervativni su u relativnoj većini i među pristalicama DPS i LSCG (po 46% spram 20% liberalno opredeljenih). Pristalice SDP (56% prema 14%), NS CG (60% prema 23%) i muslimanskih partija (55% prema 18%), apsolutnovečinski su konzervativno orijentisani.

Dakle, **neubičajeno veliki broj birača političkih partija ispoljava konzervativni vrednosni sistem**, što odstupa u odnosu na deklarisanu orientaciju partijskih rukovodstava i njihove programe u nekim slučajevima. To znači da političke partije u svojoj ponudi moraju da pokrivaju centar, desni centar, umerenu desnicu, pa čak i ekstremnu desnicu, znatno više nego što je to slučaj u zemljama stare demokratije. **Političke implikacije nalaza istraživanja o velikoj raširenosti konzervativizma u populaciji birača su dalekosežne**. Konzervativizam kao vrednosni sistem je stabilan, kod pojedinaca i tvrdokoran, i stoga je nerealno očekivati da bi obiljnija socijaldemokratska i osavremenjena levičarska ponuda (reformisani socijalisti i komunisti) mogla kod birača da naide na razumevanje i da ih opredeli da masovnije glasaju za takve opcije. Činjenica da

gotovo jedna četvrtina biračkog tela ispoljava intenzivan konzervativizam ukazuje da će u Srbiji još dugo radikalne desničarske partije nailaziti na dobar prijem.

Iz tipologije grafički iskazane kao ukrštanje dimenzije "zalaganje za promene" spram "odbrane statusa quo-a" i autoritarnosti spram neautoritarnosti proizilazi da se **pristalice većine političkih partija u Srbiji koncentrišu**, prosečno uzevši, u kvadrantu "konzervativizma". Krajem 2001. godine **samo su pristalice GSS i DS**, prema ovoj empirijskoj zasnovanoj tipologiji, bile locirane u kvadrantu "liberalizma", dok je kvadrant "prosvećeni apsolutizam" praktično neispunjeno, a "torijevski konzervativizam" sasvim prazan. Dakle, za aktuelnu političku scenu Srbije, naravno kada je reč o vrednostima samih birača a ne o partijskim ponudama, **karakteristično je diferenciranje po dijagonalni "liberalizam" spram "konzervativizma"** (srpskog tipa, tj. neke vrste tradicionalne patrijarhalnosti) i u okviru intenziteta ovog poslednjeg. Pristalice DSS koji imaju relativnu većinu u uzorku gotovo da se podudaraju sa centrom koordinatnog sistema, tako da kvadrant "prosvećeni apsolutizam" za njih važi kao vrlo slaba tendencija, nastala možda samo kao prosek za pomirjanu veliku vrednosnu heterogenost pristalica DSS.

Grafički prikaz 12: Lokacija pristalica relevantnih političkih partija sredinom 2001. godine na dve vrednosne dimenzije važne za prirodu konzervativizma

Na osnovu samo deset karakterističnih, najdiskriminativnijih vrednosti, odabranih takođe iz četvrtog talasa Svetske studije vrednosti, konstruisani su rangovi za pristalice sedam relevantnih partija, uključujući i koaliciju DOS koju smo tretirali bez DS i DSS. Već na prvi pogled može se uočiti sličan obrazac povezanosti kao u ispitivanju sredinom 2001. godine, dakle, pola godine ranije. Čak i u takoj kratkom periodu, međutim, primetno je vrednosno udaljavanje pristalica DS i DSS, kao i veća sličnost pristalica DSS sa onima koji inkliniraju SPS-u, SRS-u i SSJ-u.

Tabela 10: Koeficijenti rang korelacije pristalica relevantnih partija krajem 2001.

Pristalice partija	DSS	DS	DOS	SPS	SRS	SSJ	SPO
DSS		-0.18	-0.11	0.47	0.57*	0.58	0.41
DS	-0.18		0.93*	-0.88*	0.88*	-0.76*	-0.07
DOS	-0.11	0.93*		-0.73*	-0.72*	-0.71*	-0.12
SPS	0.47	-0.88*	-0.73*		0.94*	0.91*	0.28
SRS	0.57**	-0.88*	-0.72*	0.94*		0.99*	0.48
SSJ	0.58**	-0.76*	-0.71*	0.91*	0.99*		0.51
SPO	0.41	-0.07	-0.12	0.28	0.48	0.51	

Napomena: Signifikantni koeficijenti korelacije rangova vrednosti pristalica političkih partija su označeni zvezdicom.

Očigledno je da se **vrednosni profil pristalica DSS sasvim udaljio od ranga vrednosti pristalica DS**. Podsećamo da je 1993. godine koeficijent bio iznad +0.90, dakle, blizu maksimalnog, ukazujući na podudarnost vrednosnog profila pristalica ove dve, tada opozicione partije. To što su sada vrednosni prioriteti pristalica DSS drugačiji od vrednosnih prioriteta pristalica DS rezultat je **pregrupisavanja birača posle 5. oktobra 2000. godine** u čemu su značajnu ulogu imali i partijska rukovodstva igrajući na kartu razlika, pa i razlikovanja po svaku cenu. Udaljavanjem od birača DS, pristalice DSS su se u vrednosnom pogledu približile pristalicama SPS, mada još ne i statistički značajno, ali to već jesu kada je reč o sličnosti njihovih vrednosnih prioriteta sa prioritetima koje zastupaju pristalice SRS i SSJ.

Vrednosni profil pristalica DS, iskazan na ovaj način, praktično se u novembru 2001. godine podudarao sa profilom pristalica "ostatka" DOS-a, dakle bez DS i DSS. Nasuprot tome, demokrate su u vrednosnom pogledu težile da se maksimalno razlikuju od prioriteta vrednosti koje su zastupale pristalice SPS, SRS i SSJ, dok nikakve veze nije bilo sa vrednosnim profilom pristalica SPO (pre gotovo jedne decenije koeficijent ranga vrednosti njihovih pristalica bio je čak +0.96!).

Vrednosni prioriteti pristalica SPS bili su praktično podudarni sa onima kod pristalica SRS i SSJ, a suprotni vrednosnim prioritetima pristalica DS i oštakata DOS-a. Ovo je rezultat slaganja birača SPS, SRS i SSJ o važnosti patriotizma, klasičnog poimanja državnog suvereniteta, poželjnosti poslušnosti dece, centralizma, a niskog vrednovanja kada je reč o potrebi društvenih promena, poverenju u druge narode, značaju novih ideja, pa čak i kada je reč o važnosti religije u svakodnevnom životu.

Vrednosni prioriteti pristalica SRS potpuno su se poklopili sa rangom vrednosti pristalica SSJ i SPS, umereno su povezani sa prioritetima pristalica DSS i SPO (sa ovim drugima vezu ipak nije signifikantna), dok je koeficijent negativan i blizu maksimalnog u odnosu na pristalice DS i oštakata DOS-a.

Redosled vrednosti pristalica SSJ identičan je sa redosledom kod radikalaca i socijalista, delimično je sličan onima za pristalice DSS i SPO, a značajno se razlikuju u odnosu na vrednosne prioritete demokrata i oštakata DOS-a.

Najzad, **vrednosni profili pristalica SPO je osoben i nezavisan**, jer nijedan koeficijent nije signifikantan. Umesto podudarnosti sa redosledom vrednosti kod pristalica DS i DSS, kao u vreme delovanja DEPOS-a (0.96 i 0.93), godinu dana posle oktobarskog preokreta pristalice SPO sada su neznačajno slične sa vrednosnim prioritetima pristalica DSS (isto važi i za sličnost sa prioritetima vrednosti koje izražavaju pristalice SRS i SSJ), dok sa pristalicama DS u ovom pogledu nemaju više ništa zajedničkog.

9. Zaključci

Na početku pluralističkog perioda pojavile su se značajnije razlike između pristalica tada vladajućeg SPS i pristalica opozicionih partija, a vremenom i između ovih drugih. Kako su vrednosti formativno bile u većini slučajeva znatno starije, tj. vremenski prethodile formiraju političkih partija, logična je hipoteza da su one bile faktor selekcije članstva i pristalica političkih partija, a da su tek kasnije ove kroz svoje programe i aktivnosti, delovanje voda i izborne kampanje (kao i zavisno od uspeha na izborima) počele da do neke mere oblikuju vrednosti svojih sledbenika, pre svega onih mladih, imajući u vidu stabilnost vrednosti kao jednu od njihovih glavnih karakteristika. Već na početku više-stranača u Srbiji pristalice SPS manifestovale su mnoge vrednosti tipične za desno i konzervativno ustrojene birače u drugim zemljama, a ne progresivno i levo, kako se ova partija inače deklarisala. Pristalice SPO na početku su bile izrazito nacionalistički orijentisane, ali su već od 1992. godine bile pretežno demokratski i građanski opredeljene. Naravno, to ne podrazumeva da su u pitanju bili isti ljudi, jer tokom celog perioda od 1990. naovo odvijao se međustrančki transfer birača, pa je sasvim moguće da su iz SPO-a otpali nacionalistički opredeljeni birači, a prišli mu drugi, suprotno orijentisani. Vrednosne oscilacije bile su karakteristika i drugih partija, potencirane i stranačkim raskolima. Uprkos izdvajajuću DSS iz DS, vrednosti pristalica ove dve partie nekoliko godina zatim bile su gotovo identične. Gledano u celini, vrednosni profili pristalica političkih partie u velikoj meri su izražavale njihove bitne socijalne, pa i klasne pripadnosti. Nai-me, privrženi SPS-u su uglavnom ispoljavali vrednosti u skladu sa njihovim dominantnim pripadanjem slabije obrazovanim, starijim i siromašnjim segmentima društva. Slično se može reći i za SPS-u blisku partiju, SRS. Nasuprot tome, pristalice nekih drugih partie izražavale su vrednosti karakteristične za srednje, pa i više društvene slojeve, mlađe i urbano stanovništvo (DS, DSS, GSS) ili pak za manjinske verske i nacionalne zajednice.

Sa zaostavljanjem političkih borbi devedesetih godina, ekonomskim propadanjem, izolacijom zemlje, ratovima u BiH i Hrvatskoj kod pristalica niza partie, pa i onih demokratskih, došlo je do izvesne vrednosne regresije - pojave ksenofobičnosti, hiperpatriotizma, nacionalizma, širenja autoritarnog sindroma ličnosti, jačanja radikalizma, itd. Ipak, neke od ovih vrednosnih devijacija bile su samo reaktivne, konformističke i neintenzivne, pa su ubrzo, kada je usledio mirovni zaokret nakon Dejtonskog sporazuma, te "naduvane" i za demokratski razvoj negativne vrednosti, "splasnule", mada se neko ni 2002. godine još nisu vratile "u normalu", tj. na stanje iz 1980-ih kada je, na primer, registrovano ne više od 15% do 20% nacionalistički orijentisanih građana. U prvoj polovini devedesetih godina prošlog veka religioznost je zahvaljujući postupnom širenju u stanovništvu, postala i vrednosni faktor diferenciranja pristalica političkih partie. Religioznost je posebno bila izražena kod pristalica partie koje su "igrale na kartu" nacionalnog, kao i

kod pristalica partie nacionalnih manjina. Prvobitno nereligiozno nastrojeni SPS (kao suksesor ateističkog SK) ubrzo je bio religiozno obojen i to zato što su se njegove pristalice regrutovale pretežno među pripadnicima niže klase, kod starijih kontingenata stanovništva i žitelja selo, gde je religija inače tradicionalno ukorenjena.

Pošmstrano u celini, pristalice opozicionih, demokratski i građanski orijentisanih partie mogle su se klasifikovati u skladu sa Tenisovim konceptom *Gesellschaft* (društvo) imajući u vidu da su prihvatale vrednosti kao što su modernizam (najšire shvaćen), neradikalnost (optiranje za mirna, evolutivna sredstva rešavanja političkih i drugih sporova) i slično. Suprotno njima, pristalice SPS, SRS, Kasniji i SSJ manifestovale su vrednosti tipične za Tenisov pojam *Gemeinschaft*, koga u novije vreme autori obično operacionalizuju kao nedemokratsku, represivnu i etnocentrčnu zajednicu. Pristalice tih partie pokazale su sklonost tradicionalizmu, zatvorenosti, konzervativizmu i primeni radikalnih (nasilnih) sredstava u rešavanju konflikata. Koristeći vrednosnu tipologiju Rokeach-a, koja u koordinatnom sistemu kombinuje slobodu spram reda i egalitarizam-neegalitarizam, došli smo do zaključka, bez obzira na ograničenja koja proatističu iz načina operacionalizacije tako opštih kategorija, da su u "kapitalističkom" (sloboda i materijalno diferenciranje) kvadrantu locirane pristalice GSS, DSS, DS i SDA, u "socijalističkom" kvadrantu (sloboda i egalitarizam) pristalice DZVM, u "komunističkom" kvadrantu (red i egalitarizam) pristalice SPS i u "fašističkom" kvadrantu (red i neegalitarizam) pristalice JUL-a.

Period 1997-2000. obeležili su mnogi dogadjaji od kojih je sa stanovišta vrednosnih diferencijacija birača najšokantniji bio napad NATO na SRJ. Ovaj dogadjaj je u prvi mah uslovio novu vrednosnu regresiju, ali ona je bila kratkoveka i već u jesen 1999. godine usledili su raspeščavanje građana i masovni politički protesti na koje je režim odgovorio izuzetno agresivnom izbornom kampanjom u 2000. godini. U toj godini religioznost je dostigla dotad najviši nivo, ali je možda upravo zato postala manje diskriminativna za pristalice političkih partie (najreligiozniji su bili simpatizeri SPO). Pristalice SPS i SRS, uprkos opštег pada autoritarnosti i konformizma, bolje rečeno vraćanja na nekadašnji nivo, bile su i dalje izrazito autoritarno orijentisane, a nešto manje su prednjačile i u pogledu konformizma, sklonosti centralizaciji, tradicionalizmu i konzervativnosti.

Mobilizacija građana za izbore 24. septembra 2000. godine, masovni protesti u odbranu izbornih rezultata i sami dogadjaji 5. oktobra kada je faktički delegitimisan Miloševićev režim, što je potvrđeno i na parlamentarnim decembarskim izborima te godine, uticali su delimično na vrednosnu konfiguraciju birača, na pregrupisavanje pristalica političkih partie (veliki priliv pristalica u DSS, pa i DOS u celini iz redova gubitničkih partie i ranijih apstinenata) i ubrzano vrednosno profilisanje i pozicioniranje simpatizera stranaka. DSS je postao najveća, ali i najheterogenija politička partie koja se ubrzo suočila sa problemima u traganju za novim identitetom. Pristalice ove partie u postoktobarskom periodu karakteriše i sve veće vrednosno udaljavanje od nekada u tom pogledu vrlo bliskih im pristalica DS. Upravo zato što je postala najbrojnija partie, pristalice DSS bile su najbliže vrednostima populacije birača, a to su bile većinska raširenost patriotsma, nepoverljivost prema drugim narodima, preferiranje centralizma, autoritarnost, religioznost, itd. Pristalice DS posle 5. oktobra karakteriše jasniji vrednosni profil, izraženije liberalno-demokratske vrednosti, na primer, masovno izjašnjavaњe za promene, prihvatanje načela ograničenog suvereniteta, neautoritarnost, odbacivanje ideje o ujedinjenju svih Srba, modernizam, preferiranje decentralizacije, privatne svojine, poverenje u druge narode, tolerantnost, identifikacija sa Evropom, itd. Međutim, pristalice GSS su u tom pogledu bliže idealnom tipu liberalne demokratije nego pristalice DS.

Izoštrili su se i vrednosni profili pristalica SPS, SRS i SSJ samim tim što su u nekim (naročito u prve dve partije) ostali uglavnom ortodoksnici i ponekad do fanatizma lojalni simpatizeri. Osim toga, pristalice ove tri partie su se u vrednostnim prioritetima gotovo homogenizovale međusobno, najviše zbog gubitničkog sindroma i činjenice da potiču iz iste (niže) društvene klase. Njih sada dominantno karakterišu zalaganje za društveni status kvo, patriotizam po svaku cenu, insistiranje na punom državom suverenitetu, tradicionalizam, konzervativizam, autoritarnost, identifikacija sa užim grupama (lokalna i regionalna pripadnost i pripadnost Srbiji, spram osećanja pripadnosti Evropi i svetu), neverovanje u prednosti privatne svojine.

Sumirajući nalaze o vrednostima pristalica političkih partija posle 5. oktobra 2000. godine, naglašavamo većinsku raširenost konzervativizma koji je gotovo transpartijska konstanta, izuzimajući pristalice GSS i delimično simpatizere DS. Stoga se aktuelne pristalice većine partie (uključujući i DSS) faktički diferenciraju s obzirom na intenzitet konzervativizma čija je priroda lokalna, tj. oslanja se na tradicionalnu patrijarhalnost i stoga pothranjuje autoritarnost i populizam u političkom životu. Doduše, u biračkom telu više je umerenog konzervativnog (jedna trećina) nego intenzivno konzervativnog (jedna četvrtina), ali zajedno ova dva modaliteta čine apsolutnu većinu spram samo 15% liberalno orijentisanih (ostali pripadaju "mešanom tipu"). S obzirom na poznatu inertnost tako opših vrednosnih sistema, ukorenjenih i kulturno i ekonomski, a ne samo politički, može se pretpostaviti da će još dugo konzervativnost birača biti osnova njihovog preferiranja desnih političkih opcija.

Ovakva vrednosna slika karakteristična je za nerazvijena društva koja nemaju demokratsku tradiciju i - u krajnjoj liniji govor o brojnosti ekonomski frustrirane niže klase, čiji su pripadnici često ujedno i najmanje obrazovani i u prosek u starici. Mnoga istraživanja upućuju na to da su upravo pomenute karakteristike najbolji prediktori političkog konzervativizma birača. Doduše, za objašnjenje tzv. krajnje desnice, postoji i niz specifičnih determinanti, posebno u sferi strukture ličnosti birača, izvesnih životnih događaja u periodu političke socijalizacije, funkcija koje konzervativizam može da ima u ponašanju određenih osoba, situacionih faktora (na primer, priliv stranih imigranata, napadi terorista, kriminal itd.), ličnih životnih nepovoljnih događaja (recimo gubitak posla), generacijskih normi i moda.

Empirijska istraživanja ukazuju i na znatnu diskrepanciju između (konzervativnog) vrednosnog sistema apsolute većine birača, inače naklonjenih različitim partijama, i samopredstava i deklaracija partie koje sebe često kroz optiku rukovodstva drugačije percipiraju i zbog toga ne ostvaruju očekivanu podršku birača. Kako će se ovaj začaran krug razrešiti, teško je reći bez longitudinalnih istraživanja. Izvesno je da je konzervativizam ovoga tipa disfunkcionalan brzom ekonomskom razvoju i demokratskoj tranziciji, mada u svetu postoje i drugačija iskustva (sa kvalitativno različitim društvenom konstelacijom). Partije će i kod nas morati da se integrišu, preciznije profilisu i da više rade na unapređivanju političke kulture građana, uporedno sa naporima da se uz pomoć inostranstva ubrzano razvija ekonomija i transformišu institucije, što će uticati i na slabljenje konzervativizma, koji sada predstavlja svojevrsnu vrednosnu blokadu društvenih problema.

Nadene razlike u vrednostima zavisno od partijskih identifikacija i pre i posle 5. oktobra 2000. godine prilično su izoštrene zahvaljujući činjenici da obuhvataju obično samo polovinu biračkog tela. Naime, od 1990. godine naovamo u periodima između izbora, pa čak i na početku izbornih kampanja prosečno oko 20% izbornog tela čine deklarirani

apstinenti (većina to i ostane na samim izborima), a oko 30% izbornog tela su neodlučni - oni koji još nisu sigurni da li će upotrebiti glasati i oni koji će svakako glasati, ali ne mogu da se opredede iz različitih razloga do samih izbora. Dakle, vrednosne razlike tiču se partijski opredeljenih koji čine aktivniju polovinu biračkog tela. Pet vodećih parlamentarnih partie u toj polovini čine oko četiri petine birača, ali na izborima kompenzuju ne samo tu nedostajuću petinu, nego uspevaju i da privuku znatan deo neodlučnih (prosečan izborni odaziv građana je oko 65% izbornog tela). Izoštrenost vrednosnih profila pristalica glavnih političkih partie u Srbiji možda je delimično i posledica načina merenja vrednosnih orientacija - pretežno indeksima. Moguće je da bi merenje vrednosti pomoći skala dalo nešto manje razlike, jer se kod tih instrumenata rigorozno zahteva jednodimensionalnost. Indeksu su u tom pogledu manje precizni, ali generalno velike razlike na korišćenim indeksima ipak sugeriraju zaključak da stvarno postoje karakteristični vrednosni profili pristalica političkih partie, odnosno da pripadanje političkim partijama predstavlja važan osnov vrednosnog razlikovanja u tranzitivnom društvu Srbije.

Komparativno posmatrano, glavni zaključak ovog pregleda vrednosti partijskih pristalica jest da su racionalne determinante vrednosti birača (spoznati interesi) u Srbiji do oktobarskog preokreta 2000. godine, izgleda, bile manje važne nego na Zapadu. Iacionalne determinante vrednosti birača (emocionalna identifikacija, osećanja nesigurnosti i frustriranosti, inat, podložnost manipulacijama) u Srbiji verovatno imaju veću težinu nego u razvijenim zemljama, pa i u nekim doskora socijalističkim zemljama Centralne Evrope. Međutim, ovaj zaključak se prevashodno odnosi na neke pretežno situaciono uslovljene vrednosne orientacije kao što su xenofobija i hiperpatriotizam (pod uticajem rata u Bosni i Hercegovini, sankcija UN protiv SRJ, ekonomskih teškoća). Pod uticajem istih činilaca u Srbiji su bile izražene i tendencije vrednosne inercije i regresije, posebno retradicionalizacija, što ima krupne implikacije upravo u domenu partijskih preferencija i glasanja građana. Vrednosni potencijal za društvene promene ipak je znatan u mlađoj i srednjoj generaciji, kod obrazovаниjih građana, u većim gradovima, u razvijenim opštinama i na severu Srbije. No, zatećeni vrednosni sistemi, kao i dosadašnje promene vrednosti, bilo one primerene tranziciji, bilo one koje koče taj proces, utiču i sami na političke partie i ponašanje birača. Od 5. oktobra 2000. godine naovamo čini se da u Srbiji raste interesna utemeljenost vrednosti birača. Doduše, već od sredine devetdesetih sve je više dokaza i za klasnu determinaciju stranačkih preferencija birača - pripadnici niže klase orijentisani su pretežno ka SPS, SRS i SSJ, a pripadnici srednje klase ka SPO, GSS, DS i DSS. U svetskom istraživanju vrednosti već 1996. godine nadeno je da je klasična podela levo - desno postala operativna, barem na nivou prepoznavanja partijskih deklaracija i na tome zasnovanih identifikacija pristalica partie. Dakle, mnogi birači u Srbiji u poslednje dve godine, bez obzira na razmere konzervativizma, postupno sazrevaju - u smislu izvesnog približavanja modelu racionalnog birača.

Napomene uz tekst:

- ¹ Odeljci 3, 4, i 5 preuzeti su, uz manje izmene i dopune, iz autorovog rada objavljenog 1997. godine radi mogućnosti poređenja novijeg razvoja vrednosti birača sa stanjem pre, na samom početku i sredinom devedesetih godina proteklog veka. Ovo je bilo potrebno i zbog karakteristika vrednosti koje su relativno stabilne i inertne, pa je njihova dijahronijska dimenzija izuzetno važna. Čitalac može na ovaj način i sam da prati trendove da neke vrednosti počev od 1990-1992., kao i da uporedi glavne zaključke iz najpoznatijih svetskih pregleda diferenciranja birača zavisno od njihovih partijskih preferencija sa zaključcima relevantnih istraživanja u Srbiji.
- ² U sadašnjem radu izostavili smo varijacije vrednosti zavisno od obrazovne, socio-profesionalne, generacijske i regionalne pripadnosti ispitanika i to iz razloga ekonomičnosti. Čitalac treba da ima u vidu da su ove razlike uglavnom konzistentne i održive u vremenu. U tekstu više puta naglašavamo da razlike u vrednostima simpatizera partija znatnim delom potiču upravo od dubljih, socio-kulturnih faktora, posebno reflektujući pripadnost ispitanika klasi i društvenom sloju. Time se ne osporava uloga partija kao sekundarnog i tercijernog agensa političke socijalizacije, već se samo relativizira taj uticaj i ukazuje da su partie često stecište birača koji već drže određene vrednosti.
- ³ Ovo je jedan od primera da vrednosti nisu apsolutno stabilne dispozicije svesti i ponašanja građana, kao i da postoje različiti slojevi vrednosti od kojih su neki porozniji i podložniji uticaju situacionih faktora nego oni dubinski i čvršće ukorenjeni, koji su otporniji na egzogene faktore.
- ⁴ Proteklih dvanaest godina donele su građanima obilje stresnih dogadaja koji su od SRJ učinile devijantni slučaj tranzicije u Istočnoj Evropi. Bilo bi zanimljivo istražiti (na sekundarnoj građi kada je reč o vrednostima), koliko su pojedini od ovih dogadaja uticali na promene vrednosti birača. U tom pogledu građani SRJ su, ko zna koji put u istoriji, pravi "zamorci" za eksperimentisanje "*in vivo*".
- ⁵ Da je ova generalizovana vrednosna dimenzija izuzetno značajna za diferenciranje političkih partie pokazuju i Z. Slavujević ("Pojam, uloga i funkcija političkih partie", vidi sajt Konrad Adenauer Stiftung, www.politikas.org; 2001. godine), na osnovu analize sadržaja programa partie, a ne vrednosti pristalica samih partie. Međutim, u nekim slučajevima postoji manja podudarnost, pa čak nesklad između programskih akcenata i drugih partijskih dokumenata i vrednosti koje drže partijski sledbenici. Slavujević iznalaže i niz drugih heurističkih podela partie i sam formira dve značajne tipologije. U prvoj u koordinatnom sistemu ukršta dimenzije levica - desnica i radikalno - umereno, a u drugoj dimenzije levica - desnica i nacionalno-građansko. Pozicioniranje političkih partie u ovako ukrštenim ideološkim osama takođe je izuzetno značajno za teorijske analize i podsticajno za dalja istraživanja i indikativno za buduća pregrupisavanja i moguće integracije partie. Odnos između vrednosti otkrivenih u partijskim dokumentima, kao u navedenom radu Z. Slavujevića, i vrednosti ispitanika nadjenih u terenskim istraživanjima, može zbog svoje kompleksnosti i obima biti tema posebnog rada. Na značaj pomenute vrednosne dimenzije upućuje u svom uvodnom prilogu i V. Goati, ukazujući na slične dimenzije kod drugih autora, a sam se opredeljujući za naziv "proeropsko-tradicionalističko".

⁶ Podaci iz oba talasa, trećeg (1996) i četvrtog (2001) Svetske studije vrednosti znatno odstupaju u pogledu raširenosti religioznosti od uobičajenih. Na primer, iste 2001. godine u julu je registrovano 46% religioznih građana spram čak 68% u Svetoskoj studiji vrednosti (SSV) u novembru. Ova velika razlika može biti posledica nekoliko faktora. Prvo, uobičajeni način ispitivanja (formulacija pitanja: "Da li ste religiozni ili ne?") sistematski daje niži procenat religioznosti (po našem mišljenju i realniji), nego formulacije iz SSV ("Bez obzira na to da li odlaze u crkvu, džamiju ili sinagogu, ili ne, da li biste za sebe rekli da ste religiozna osoba?"). Drugo, oba talasa SSV izvedeni su blizu božićnih praznika kada dolazi do sezonske varijacije - naglog skoka religioznosti u odnosu na prolećne i letnje mesece. Treće, pitanje o religioznosti u SSV postavlja se u specifičnom kontekstu, pošto je ispitanik već govorio o sopstvenim, kulturnim vrednostima, moralnim prioritetima i u okviru posebne baterije pitanja o religioznim vrednostima. Četvrti, iz nepoznatog razloga Inglehart-ova formulacija pitanja (ne samo u Srbiji) provocira doživljaj "religiozne osobe" kao nekog ko je socijalno poželjniji i sa kim se ispitanici identifikuju.

LITERATURA

- Adorno, Theodor et al. (1950). "The Authoritarian Personality", New York, Harper.
- Allport, Gordon (1954). "The Nature of Prejudice", Cambridge, Mass., Addison-Wesley.
- Almond, Gabriel and Sidney Verba (1963). "The Civil Culture", Princeton University Press.
- Baćević, Ljiljana (ed.) (1991). *Jugoslavija na kriznoj prekretnici*, Institut društvenih nauka, Beograd.
- Campbell, Agnus et al. (1991). *The American Voter*. New York: Wiley.
- Converse, Phillip E. (1964). "The Nature of Belief Systems in Mass Publics". In David E. Apter (ed.), *Ideology and Discontent*. New York: Free Press. pp. 206-261.
- Dalton, Russell J. (1988). *Citizens and Politics in Western Democracies*. Chatam, New Jersey: Chatam House.
- Dogan, Mattei (1995). "Erosion of Class Voting and of the Religious Vote in Western Europe". *International Social Science Journal*, No. 146. pp. 525-538.
- Eysenck, Hans J. (1954). *The Psychology of Politics*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Goati, Vladimir (1981). "Ideološka opredeljenja članova SK", u Milić, A. et al. *Svest i angažovanost komunista*, Beograd, Mladost, p.43-73.
- Goati, Vladimir (ed.) (1995). *Challenges of Parliamentarism: The Case of Serbia in the Early NINETIES*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Goati, Vladimir (2001). "Izbori u SRJ: od 1990 do 1998.: volja građana ili izborna manipulacija. sa dodatkom: Izbori u 2000. Beograd, Centar za slobodne izbore i demokratiju.
- Golubović, Zagorka, Bora Kuzmanović i Mirjana Vasović (1995). *Socijalni karakter i društvene promene u svetu nacionalnih sukoba*. Beograd: Institut za filozofiju i socijalnu teoriju.
- Inglehart, Ronald F. (1990). *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, Ronald (1997). *Modernization and Postmodernization - Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
- Klingemann, Hans-Dieter (1979). "Measuring Ideological Conceptualization" In Samuel H. Barnes, Max Kaase et al. *Political Action*. Beverly Hills, California: Sage. pp. 215-254.
- Klingemann, Hans-Dieter and Richard I. Hofferbert (1994). "Democracy, Extremism, and the 'Wall in the Mind': Public Beliefs in Unified Germany. "Journal of Democracy" No.5. pp.30-44.
- Kreml, N. (1977). "Anti-Authoritarian Personality", Oxford, Pergamon Press.
- Kuzmanović, Bora (1994). "Autoritarnost" u Lazić Mladen, et al. "Razaranje društva", Beograd, "Filip Višnjić", str. 151-173
- Lipset, Seymour Martin et al. (1954). "The Psychology of Voting". In Gardner Lindzey. *Handbook of Social Psychology*, Vol. 2. Cambridge, Mass: Addison-Wesley. pp.1124-1175.

Dragomir Pantić: *Vrednosti birača pre i posle demokratskog preokreta 2000. godine*

- Lipset, Seymour Martin (1981). *Political Man*. Baltimore: John Hopkins University Press.
- Matić, Milan i drugi (1968). "Skupštinski izbori 1967" Institut društvenih nauka, Beograd.
- Matić, Milan i drugi (1970). "Skupštinski izbori 1969" Institut društvenih nauka, Beograd.
- Mihailović, Srećko, Vladimir, Goati et al. (1991). *Od izbornih rituala do slobodnih izbora*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Mihailović, Srećko, Borislav Džuverović i Slobodan Vuković (1993): *Interesovanja i vrednosti omladine*. Beograd: Agencija Fokus.
- Mihailović, Srećko (1994). "Ideološki profil stranačkih pristaša". *Sociološki pregled*. No.1. str. 27-36.
- Nie, Norman, H., Sidney Verba, John R. Petrocik (1976). *The Changing American Voter*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Pantić, Dragomir (1977). "Vrednosti i ideološke orientacije društvenih slojeva", u: Mihailo Popović et al. *Društveni slojevi i društvena svest*. Beograd: Institut društvenih nauka, str. 269-406.
- Pantić, Dragomir (1981). "Vrednosne orientacije mladih u Srbiji" Beograd, Istraživačko-izdavački centar SSO i Institut društvenih nauka.
- Pantić, Dragomir (1987). "Politička kultura radnika u Vojvodini". Centar za političke studije, Novi Sad (šapirografisano)
- Pantić, Dragomir (1988a). "Politička kultura mladih u Srbiji" Beograd, Istraživačko-izdavački centar SSO i Institut društvenih nauka (šapirografisano)
- Pantić, Dragomir (1988b). "Klasična i svetovna religioznost" Institut društvenih nauka, Beograd
- Pantić, Dragomir (1990a). "Promene vrednosnih orientacija mladih u Srbiji", Institut društvenih nauka, Beograd
- Pantić, Dragomir (1990b). "Psihološka struktura modernizma kao vrednosne orientacije i karakteristike moderne ličnosti". *Psihologija*. Br.3-4. str. 5-25.
- Pantić, Dragomir (1990c). "Vrednosti mladih u vremenu krize: anomična generacija" u Srećko Mihailović et al. "Deca krize", Institut društvenih nauka, Beograd, str. 173-202.
- Pantić, Dragomir (1993). "Promene religioznosti građana Srbije", *Sociološki pregled*, 1993, 1-4, 177-204.
- Pantić, Dragomir (1994). "A Review of Empirical Studies of Values in Yugoslavia" in Dan Voich and Lee Stepina. *Cross-Cultural Analysis of Values and Political Economy Issues*. Westport, Conn.: Preager. pp. 137-160.
- Pantić, Dragomir (1995a). "Voters' Value Orientations", in Vladimir Goati (ed). *Challenges of Parliamentarism*. Beograd: Institut društvenih nauka. str. 93-140.
- Pantić, Dragomir (1995b). "Dominantne vrednosne orientacije u Srbiji i mogućnosti nastanka civilnog društva" u Vukašin Pavlović (ed). *Potisnuto civilno društvo*: Beograd: Eko-centar. str. 71-103
- Pantić, Dragomir (1996a). "Konflikti vrednosti u zemljama tranzicije" u zborniku grupe autora "Socijalni konflikti u zemljama tranzicije", Institut društvenih nauka, Beograd i Ruska akademija nauka, Moskva, str. 119-147.

- Pantić, Dragomir (1996b): "Changes in Ethnic Stereotypes of Serbs", Sociologija, Vol. 38., No. 4, pp. 561-583, Belgrade.
- Pantić, Dragomir (1997): "Vrednosti birača u Srbiji", u Goati, Vladimir: "Partijski mozaik Srbije 1990-1996", Beogradski krug i Akapit, Beograd, 1997, str. 111-144.
- Pantić, Dragomir (1998a). Value Orientations of the Electorate in: Goati, Vladimir *Electors to the Federal and Republican Parliaments of Yugoslavia (Serbia and Montenegro) 1990-1996*. WZB, Sigma, Berlin, pp. 69-85.
- Pantić, Dragomir (1998b): *Vrednosti i procesi socijalne integracije i dezintegracije*, 227-236, u: Grupa autora: "Integrativni i dezintegrativni procesi u zemljama tranzicije", Institut društvenih nauka, Beograd i Ruska akademija nauka, Moskva.
- Pantić, Dragomir (2000): *Promene vrednosti i razvoj demokratije u zemljama tranzicije*, 93-116, u: Grupa autora: "Procesi demokratizacije u zemljama tranzicije", Institut društvenih nauka, Beograd i Ruska akademija nauka, Moskva.
- Robinson, J. et al. (1968). *Measuring of Political Attitudes*, Survey Research Center, Ann Arbor, Mich.
- Rot, Nikola i Havelka, Nenad (1973). "Nacionalna vezanost i vrednosti kod srednjoškolske omladine", Institut društvenih nauka i Institut za psihologiju, Beograd
- Roakeach, Milton (1973). *The Nature of Human Values*. New York: Free Press.
- Rose, Richard (1995). "Freedom as a Fundamental Value", Int. Social Science Journal, 1995, Sept., 145, 457-471.
- Sanford, Nevitt (1973). "Authoritarian Personality in Contemporary Perspective" in: Knutson, J., ed: "Handbook of Political Psychology", Jossey-Bass, San Francisco, 139-170
- Slavujević, Zoran (2001) "Pojam, uloga i funkcija političkih partija", sajt Konrad Adenauer Stiftung www.politikas.org
- Šiber, Ivan (1971). "Motivaciona struktura aktivnosti birača u izbornim procesima", *Psichologija*, 1971, 1-2, str. 59-68.
- Šiber, Ivan (1974). *Socijalna struktura i politički stavovi*. Zagreb: Centar za aktualni politički studij.
- Therborn, G. (1995). "European Modernity and Beyond", Sage, London.
- Zaninovich, George (1970). "Party and Non-party Attitudes on Societal Change" In Barry Farrell (ed). *Political Leadership in Eastern Europe and the Soviet Union*. Chicago: Aldine. pp. 294-334.
- Zaninovich, George (1973). "Elites and Citizenry in Yugoslav Society: A Study of Value Differentiation", in Beck, C. et al.: "Comparative Communist Political Leadership", David McKay, New York, 226-297.

Ljiljana J. Baćević

Pristalice političkih stranaka o državnom pitanju

U period promena posle smene vlasti u oktobru 2000. godine Srbija je ušla sa nerešenim državnim pitanjem. Konstituisanje federalne države Srbije i Crne Gore posle raspada SFR Jugoslavije izvedeno je tokom oružanih sukoba na teritoriji bivše države i u završnici formiranja novih država - bivših republika na njenoj teritoriji. Izuzimajući Makedoniju (koja će cenu nezavisnosti platiti 2001. godine), osnivanje novih država bilo je propričeno malim i velikim ratovima, a u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj i etničkim čišćenjima. Za razliku od raspada drugih post-komunističkih država, koje su, sigurno ne bezbožno, ali ipak dogovorom rešile odnose novo-formiranih država, jugoslovenski "slučaj" još je pod znakom pitanja, a normalne veze između novih država deset godina nakon osnivanja i sedam godina nakon prestanka oružanih sukoba nisu uspostavljene.

Država koja se raspala na svoje sastavne delove - FNRJ - formirana je kao federalna zajednica 1945. godine, a njen prvi Ustav proglašen je 1946. godine. Ustavnim zakonom iz 1953. godine centralistički sistem upravljanja modifikovan je u pravcu decentralizacije i proširivanja samostalnosti republika. Ustav SFRJ iz 1963. godine i prateći ustavni amandmani dodatno su ojačali samostalnost (i odgovornost) republika i pokrajina, ali u praksi podstičali republički i pokrajinski etatizam i separatizam (Đurđev, 1991). Treći Ustav SFRJ iz 1974. godine predstavlja, po mišljenju mnogih autora (na primer, Stanović, 1986; Nikolić, 1989), napuštanje federalizma i konfederalizaciju društva.

Sadašnja Jugoslavija nastala je 1992. godine voljom vlasti Srbije i Crne Gore, oliceñih u strankama - naslednicama Savezne komunističke - Socijalističkoj partiji Srbije i Demokratskoj partiji socijalista (SPS-a i DPS-a), koje su na prvim višestranačkim republičkim skupštinskim izborima 1990¹, na izborima za predsednike republike 1990. godine², i saveznim skupštinskim izborima u maju 1992³, odnеле veoma ubedljive pobeđe. U aprilu 1992. godine u Saveznoj skupštini donet je Ustav SR Jugoslavije, zajedničke, federalne države Srbije i Crne Gore. Ustav je od proglašenja predmetom kritika kompetentnih stručnjaka, praćen alternativnim, često veoma radikalnim predlozima o preuređenju države (na primer, Jovićić, 1995). Nova država pretendovala je na kontinuitet sa prethodnom - SFR Jugoslavijom, ali će tu prethodnu Jugoslaviju u septembru 1992. godine Savet bezbednosti Ujedinjenih nacija proglašiti nepostojećom, a zatim suspendovati iz članstva u Ujedinjenim nacijama državu - pretendenta na kontinuitet (već u maju te godine bile su joj izglasane sankcije).

Zajedničku državu federalnog ustrojstva prihvatale su, pored SPS-a i DPS-a, i sve ostale iole važnije političke stranke⁴, izuzimajući Liberalni savez Crne Gore (LS)⁵. Naročno, prvo što treba imati u vidu jeste da je od Ustava 1974. godine federacija već imala mnogo konfederalnih elemenata, kako u međusobnim odnosima republika, tako u pogledu statusa pokrajina, i da taj "istočni greh" konfederalizma nije neutralisan Ustavom nove federacije iz 1992. godine. Drugo, da se stranke Albanaca sa Kosova i Metohije, sa Demokratskim savezom Kosova (DSK) kao najvažnijom, nalaze van političkog života

Srbije i Jugoslavije⁸, i da od 1990. godine bojkotuju sve izbore, odnosno organizuju vlastite. U njihovim programima traži se prvo status republike za Pokrajinu, zatim (od 1991. godine) nezavisnost, a u praksi uspostavlja paralelni sistem (politički, kulturni, obrazovni, ekonomski).

S obzirom da stavovi i političkih stranaka i javnosti u odnosu na državno pitanje funkcionišu po principu "spojenih sudova" *svih delova celine* o kojoj je reč, status Kosova i Metohije opterećivaće i dodatno komplikovati rešavanje državnog pitanja sve do danas. Treće šta treba imati u vidu jeste da podrška strankama, bilo merena u istraživanjima, bilo ona iskazana na izborima, ne mora da znači da pojedinci donose odluke rukovodeći se prevenstveno stavovima stranaka prema državnom pitanju. To jest da je hijerarhija razloga birača za podršku i (ili) glasanje za neku stranku različita, i da je kod istog birača podložna promenama.

Volja naroda u pogledu državnog pitanja proverena je u Crnoj Gori i neposredno: referendumom održanim u marta 1992. godine⁹ na kome se za zajedničku državu sa Srbijom opredelilo skoro dve trećine građana¹⁰. Referendum nije održan u Srbiji, ali je neosporno da bi njegov ishod bio isti kao i u Crnoj Gori. Naime, sva istraživanja sprovedena od početka šezdesetih godina proteklog veka pokazivala su da između dva većinska naroda u dve republike postoji izuzetno rašireno osećanje bliskosti, izuzetno slabo etničko distanciranje i veoma slična struktura etničkih stereotipova (na primer: Pantić, 1967, 1987, 1991; Baćević, 1990; CPIJM, 1992), utemeljeni u etničkoj i jezičkoj srodstnosti, istorijskim, ekonomskim, kulturnim, religijskim i ljudskim vezama. Etničko distanciranje Muslimana bilo je uvek slabo, posebno prema Srbinima i Crnogorcima. S obzirom na učešće Srba, Muslimana i Crnogoraca u strukturi populacije Srbije, **većinsko opredeljenje za zajedničku državu** moglo se smatrati zajamčenim.

Premda se referendumu u Crnoj Gori sa formalno-pravne strane nema šta zameriti, suštinski ima. Prvo, Muslimani, Albanci i neke opozicione stranke bojkotovale su referendum. Drugo, njegov rezultat nalikovao je **rezultatu popisa stanovništva** prema nacionalnosti, te time i na ishode svih drugih referenduma o državnom statusu koji su već bili ili će biti sprovedeni na teritoriji bivše Jugoslavije, i na rezultate izbora u tim sredinama. Iako je nacija - poput drugih tradicionalnih kategorija identiteta - u stanju opšte konfuzije posle krize i siloma prethodne Jugoslavije, strahova od budućnosti, vrednosnog vakuum-a i nesnalaženja u novo-uspostavljenim odnosima u svetu, mogla da se čini kolikotoliko sigurnim pribrežištem, nacionalna homogenizacija (osim u nacionalno već homogenoj Sloveniji) neće doneti ništa dobro. U republikama i regionima višenacionalnog sastava ti referendum i izbori, kao što je poznato, nisu garantovali stabilnost, već su predstavljali uvod u, ili propratnu pojavu međunacionalnih trivenja i sukoba.

Tokom prve polovine vremena proteklog od osnivanja SR Jugoslavije do danas, dakle oko pet godina, nije bilo manifestnih sukoba između dveju republika. Vladajuće stranke u Srbiji i Crnoj Gori, ideoološki i politički bliske, organizaciono i strukturalno slične, čvrsto su držale vlast u federalnim jedinicama. Dominacija vlasti Srbije, SPS-a, i posebno Slobodana Miloševića u međusobnim odnosima bila je ocigledna, ali ne i dovodena u pitanje - ni od strane DPS-a, niti od većine građana Crne Gore¹¹. **Rascep u DPS-u** 1997. godine - mada ima i druge osnove - otkrio je da deo političke elite Crne Gore nije više voljan da vlastitu sudbinu vezuje za SPS i Slobodana Miloševića. Premda će upravo DPS dobaciti "pojas za spasavanje" Slobodanu Miloševiću jula 1997. godine u glasanjem u Saveznoj skupštini za njegov izbor za predsednika savezne države, dakle u vreme kada se stranka već cepala upravo na stavovima prema njemu, vreme do kraja

Miloševićevog režima biće obeleženo stalnim sukobima između vladajućih stranaka u Srbiji i Crnoj Gori i, izuzimajući Vojsku Jugoslavije, praktičnim prestankom funkcionisanja saveznih institucija i savezne države.

Činilo da će se nova demokratska vlast u Srbiji brzo sporazumeti sa vlašću Crne Gore o budućim odnosima dveju republika, ali se vrlo brzo pokazalo da se **predloži strana u sukobu** - Demokratske opozicije Srbije (DOS-a) u Srbiji i koalicije DOS-a i Socijalističke narodne partije (SNP-a) u Saveznoj skupštini, s jedne strane, i koalicije "Pobjeda je Crne Gore", sa druge (formulisani kao "minimalna funkcionalna" federacija i nezavisnost) - **međusobno isključuju**, i, što je mnogo važnije, da akterima pregovora manjka prava volja za traženje i nalažeњe kompromisa¹². Pri takvom stanju stvari tri glavna subjekta (savezni, srpski i crnogorski) saglasili su se (prva dva nevoljno) oko procedure tada izglednog razdruživanja održavanjem referendumu o nezavisnosti u Crnoj Gori. Tada **međunarodna zajednica** pojačava posredovanje i primorava strane na **kompromis** čije je oblikovanje upravo u toku. Ovaj proces ima, međutim, svoju (pred)istoriju¹³, kako na programskom i akcionom planu pojedinačnih stranaka, tako i na planu reagovanja i opredeljenja pristalica stranaka.

1. 1992-1998: Od jedinstva do razlika

Javno mnjenje u Srbiji i Crnoj Gori sve do proleća 1998. godine uverljivo većinski percipiralo je **federalnu državu kao najbolje rešenje** za obe republike¹⁴. U Crnoj Gori, dakako, jačali su istovremeni zahtevi za ravnopravnost sa Srbijom. Dakle, javnost Crne Gore većinski je prihvatala **ostanak u federalnoj državi samo pod pretpostavkom da bi ona bila preuređena** na način koji bi Crnoj Gori garantovao ravnopravnost sa Srbijom. Iako je položaj Crne Gore u federaciji postajao sve gorim, u javnom mnjenju Crne Gore (i Srbije) tokom pomenutog perioda nije bilo naglih promena stavova građana po pitanju državnog statusa, a zaključno sa 1997. godinom ni onih koje bi se mogle pripisati bilo čemu drugom do razlikama u formulaciji pitanja i veličini standardne greške uzorka. Međutim, početkom 1998. godine već se može govoriti o **međurepubličkim razlikama**: pobornika nezavisnosti u Crnoj Gori dva puta je više, a pobornika zajedničke države primetno manje nego u Srbiji, odnosno pro-federalna orijentacija unutar Srbije cak jača, a unutar Crne Gore slabija (Grafikon 1).

Opredeljenje stranaka na **programskom planu ostaju neizmenjena** tokom ovog perioda, premda neki konkretni potezi nekih stranaka svedoče o neusaglašenosti sa vlastitim programima¹⁵. Snaženje separatizma u javnom mnjenju Crne Gore ne bi se moglo smatrati neposrednom posledicom delovanja političke elite, odnosno ne bi se moglo tvrditi da je separatizam indukován bez osnove u raspoloženju javnosti. Ipak, s obzirom da je otvoreni **rascsep u DPS-u** pred predsedničke izbore 1997. godine kao jedan od bitnih elemenata sadržao upravo odnose sa Srbijom, i da je Milo Đukanović insistirao na ravnopravnosti, a Momir Bulatović takve zahteve tumačio kao separatizam, pretpostavku o "učitavanju" različitih stavova predsedničkih kandidata o državnom pitanju nikako ne treba zanemariti. Oba dela DPS-a zadržale programski pro-jugoslovensku orijentaciju, ali će se DPS Mila Đukanovića jasno distancirati od Srbije, SPS-a i Slobodana Miloševića, dok će DPS Momira Bulatovića (i on sam, kasnije poražen na predsedničkim izborima) činiti upravo suprotno.

Uprkos tome ne bi se moglo tvrditi ni da se pobeda Mila Đukanovića prevashodno zasnivala na (implicitnoj) anti-jugoslovenskoj orijentaciji. Njegove prednosti u očima bi-

rača bile su takođe i zalažanje za ekonomske reforme i otvaranje prema svetu, i neke lične karakteristike kompatibilne sa pozitivnom predstavom javnosti o političkom vodi u Crnoj Gori, koliko tradicionalne, toliko i savremene prirode¹⁴. Naravno, Đukanovićevu suprotstavljanje Slobodanu Miloševiću obezbedilo mu je podršku Muslimana i Albanačaca, jer su u njemu videli zaštitnika od agresivne politike Miloševića, posebno u vreme savezništva SPS-a i Srpske radikalne stranke (SRS-a), i garanta manjinskih nacionalnih prava.

Svest o neophodnosti preuređenja jugoslovenske federacije širila se i u javnosti Srbije. Međutim, opozicione stranke demokratske orientacije u Srbiji mlako su reagovale na sukob Đukanović - Milošević, bilo stoga što im dojučerašnji Miloševićev saveznik nije delovao odveć autentično demokratski, bilo stoga što su u Đukanovićevoj politici nazirale za njih neprihvatljiv separatizam, bilo pak stoga što su bile preuzelete vlastitim nevoljama i političkim porazima. U izjavama političkih vođa vlasti Crne Gore i opozicije u Srbiji bilo je najava savezništava, saradnje i (nakon pobeđe demokratske opozicije u Srbiji) nalaženja obostrano zadovoljavajućeg rešenja državnog pitanja na demokratični način. S protokom vremena takve izjave sve će više poprimati ritualni karakter.

Pred predsedničke izbore u Crnoj Gori 1997. godine u *nexus jugoslovenskog državnog pitanja* vraća se **međunarodna zajednica**, nikad odveć sklona novoj jugoslovenskoj federaciji¹⁵, i uvek sklona da između Srbije i Crne Gore pravi razliku, e da bi li podstakla ovu potonu na distanciranje od Miloševićevog režima. Ona po svoj prilici podstiče, a sigurno je da ohrabruje, politički i diplomatski podržava i finansijski servisira (posebno SAD) suprotstavljanje Mila Đukanovića i vlasti Crne Gore Slobodanu Miloševiću i njegovom režimu, koristeći prve kao sredstvo unutrašnjih pritisaka na druge, u vreme kada opozicija u Srbiji ne uspeva da se na pravi način organizuje, ujedini i suprotstavi režimu. Pri tome, premda čini sve da pomogne osamostaljivanje Crne Gore, međunarodna zajednica deklarativno ne podržava njenu samostalnost, obrazlažući takav stav opasnostima od destabilizacije regiona. Svesno ili nesvesno, namerno ili nenamerno, ne uvek usaglašeno, posebno kada je reč o politici SAD naspram politike evropskih država, ali i država Evropske unije, delovanje međunarodne zajednice doprineće udaljavanju Srbije i Crne Gore. Istini za pravo, treba reći da je podrška iz inostranstva vlasti u Crnoj Gori obeshrabrilala režim Slobodana Miloševića da protiv Crne Gore povuče neke nasilne poteze¹⁶.

2. 1998-2001: Virtuelna federacija

Posle uverljive pobeđe na skupštinskim izborima 1998. godine koalicije "Da živimo bolje - Milo Đukanović", DPS¹⁷ je - što potezima iznudjenim pod pritiscima Miloševićevog režima, što samoinicijativno - uvodio i **jačao elemente nezavisnosti**. Takva politika sigurno je uživala bezrezervnu podršku jednog člana koalicije - Socijaldemokratske partije (SDP-a), ali ne i drugog - Narodne stranke Crne Gore (NS-a)¹⁸. Pred sam poraz SNP-a na izborima njegov prvi čovek, Momir Bulatović, biće izabran za premijera Savezne vlade. Pošto nakon izbora u Crnoj Gori 1998. godine Savezna skupština nije prihvatala promenu poslanika u Veću republike - ranije zastupljenih proporcionalno sastavu Skupštine Crne Gore, sada izabranih iz vladajuće Koalicije, Koalicija je onemogućena da učestvuje u njenom radu, a u sastavu Savezne skupštine rad su nastavili poslanici SNP-a (Savezni ustavni sud je dao za pravo proporcionalnom principu). Od 1998. Crna Gora

nije uplaćivala sredstva u savezni budžet. Milo Đukanović nije učestvovao u radu Vrhovnog saveta od 1998. do kraja 2000. godine. Samostalnost je jačala i na ekonomskom planu, uspostavljanjem posebne carine i carinskih propisa, uvođenjem nemačke marke kao sredstva plaćanja, formiranjem posebne centralne banke, itd. Formirane su institucije poput Dukljanske akademije nauka i umjetnosti i Crnogorske pravoslavne crkve, a započinje standardizacija crnogorskog jezika i pravopisa, tih insignija državne nezavisnosti.

Crna Gora je postepeno formalizovala i jačala posebnu spoljnju politiku osnivanjem predstavništava u inostranstvu i sve brojnijim samostalnim kontaktima sa državama i međunarodnim organizacijama. Međunarodna zajednica nastaviće svoju **kontradiktornu politiku** u odnosu na državno pitanje sve do pada Miloševićevog režima. S jedne strane, iskazivaće deklarativnu podršku očuvanju zajednice Srbije i Crne Gore (formulisana kao podrška "demokratskoj Crnoj Gori u demokratskoj Jugoslaviji"). Sa druge, pružaće joj istovremeno svakovrsnu pomoć - od diplomatske, preko finansijske, do logističke - što se, s obzirom na veću težinu dela u odnosu na reči, moglo tumačiti kao odluka da se i ovaj slučaj reši prema obrascu što ga je podržala tokom raspada SFR Jugoslavije, to jest formiranjem nezavisnih država u republičkim granicama.

Bombardovanje Jugoslavije od strane NATO pakta u kojem je Crna Gora ipak manje stradala od Srbije, takođe je bio jasan signal međunarodne zajednice da Crnu Goru ne smatra odgovornom za stanje na Kosovu i Metohiji. Za njene građane pak, ma koliko bili solidarni sa građanima Srbije, bombardovanje je predstavljalo još jedan dokaz da bez svoje krivice stradaju zbog politike režima Slobodana Miloševića, na koju, pri tome, nemaju nikakvog uticaja, a većina joj se i protivi.

Ipak, DPS će 1999. godine formulisati **predlog o preuređenju odnosa** Crne Gore i Srbije (koncept federalne države sa snažnim konfederalnim elementima) i u avgustu ga ponuditi Miloševićevom režimu kao osnovu za pregovore. U obe republike već je uveliko vladalo opšte nezadovoljstvo međusobnim odnosima, množila se međusobna optuživanja svih strana u sporu za nezadovoljavajuće stanje, za separatizam, odnosno unitarizam i hegemonizam, a stranke i građani tražili rešenje problema i preuređenje odnosa. Među građanima Crne Gore odmah posle izbora 1998. godine relativna većina (45%) smatrala je najboljim rešenjem preuređenje federacije koje bi njihovoj republici garantovalo ravnopravnost sa Srbijom, ali je trećina smatrala da je postojeće ustavno rešenje zadovoljavajuće i da ga ne treba menjati. Takođe relativna većina građana Crne Gore (46%) percipirala je Platformu o redefinisanju odnosa u federaciji kao dokument **čija primena garantuje ravnopravnost** dveju republika. Javno mnjenje Srbije nije podržavalo Platformu crnogorskog rukovodstva, s tim što joj se 1999. godine jedna trećina suprotstavljala zalažući se za postojeće ustavno rešenje, a druga trećina pak za opstanak federacije samo pod uslovom promene vlasti u Srbiji, što se moglo tumačiti kao razumevanje za otcepljenje Crne Gore, ali manje rezultatom altruirzma, a više rezultatom vlastite bespomoćnosti u odnosu na Miloševićev režim i lekcija naučenih tokom raspada SFR Jugoslavije.

Neuspeli pregovori oko Platforme zbog osionog odnosa vlasti Srbije prema vlasti Crne Gore¹⁹, sve veća faktička nezavisnost Crne Gore (bez loših posledica po međunarodni položaj, bez troškova koji prate osamostaljivanje), usvajanje amandmana na Ustav savezne države u julu 2000. godine bez učešća predstavnika (većine) građana Crne Gore, odluka DPS-a, LS-a, SDP-a i nekih drugih stranaka da ne učestvuju na saveznim predsedničkim i skupštinskim izborima u septembru 2000, mlako pozitivno reagovanje

crnogorske vlasti na pobedu DOS-a, a posebno na pobedu njegovog predsedničkog kandidata Vojislava Koštunice, postizborna koalicija DOS-a i (u Crnoj Gori opozicionog) SNP-a u Saveznoj skupštini i neslaganje između DOS-a i DPS-a već na prvima pregovorima o sudbinu države ispoljiliće se u **raspoloženju javnosti** Crne Gore i Srbije. U oktobru i novembru 2000. godine (dakle, odmah posle promene vlasti u Srbiji) federaciju u Crnoj Gori i dalje podržava većina u odnosu na konfederaliste i pristalice nezavisnosti, a raspoloženje građana u Srbiji veoma je slično. Dakle, u poređenju sa stanjem u periodu posle republičkih izbora u Crnoj Gori 1998. godine, a pre septembarskih saveznih i predsedničkih izbora 2000. godine podrška federalnom rešenju bitno je smanjena, (premda većinska), ali su opredeljenja javnosti dveju republike dosta slična (Grafikon 2).

Nova platforma Vlade Crne Gore (koncept konfederacije koja bi bila formirana nakon prethodnog osamostaljivanja - dakle koncept slabije povezanosti članica od one svojevremeno nudene Miloševićevom režimu) i od DOS-a podržana platforma predsednika savezne države Vojislava Koštunice iz decembra 2000. godine (koncept federacije) izazavajuće **snažnu diferencijaciju** između javnosti Srbije i Crne Gore i unutar potonje republike o državnom pitanju (Grafikon 2)²¹. Prvo, platforma Vlade Crne Gore bila je prihvatljiva za građane Crne Gore, Koštunićina pak za građane Srbije. Drugo, od tri tada aktuelna rešenja - federacija, konfederacija, nezavisnost - na pretpostavljenom referendumu konfederacija je dobila najmanje "glasova" u obe republike. Srbija se opredelila za federaciju, Crna Gora se podešila na (nešto brojnije) pristalice nezavisnosti i na (nešto manje brojne) pristalice federacije. Takođe odnos između opredeljenja javnosti republika održaće se do kraja 2001. godine (Grafikon 2).

Tesna pobjeda na skupštinskim izborima u aprilu 2001. godine²² koalicije DPS-a i SDP-a "Pobjeda je Crne Gore" nad koalicijom "Zajedno za Jugoslaviju" SNP-a, SNS-a i NS-a, čiji već sami nazivi govore da je državno pitanje predstavljalo okosnicu kampanje, pobjeda koju će, doduše, obe proglašiti vlastitom, primoraće DPS i (sklonog riziku) Milu Đukanoviću na postizbornoj saradnji sa LS-om (na formiranje manjinske vlade uz podršku LS-a). Koalicija i Đukanović pristaju na **održavanje referendumu** o nezavisnosti Crne Gore (to je uslov LS-a za saradnju), a DPS će nezavisnost Crne Gore uvrstiti u stranački program na IV kongres stranke održanom u oktobru 2001. godine. Uz odustajanje od pregovora i nevoljno pristajanje srpske strane da se budućnost države reši referendumom u Crnoj Gori (ili i u Crnoj Gori i u Srbiji), krajem 2001. činilo se da nema prepreka formirajući dve nezavisne države.

Mada međunarodni subjekti na neki način pružaju podršku opstanku zajedničke države, rešenju, dakle, koje preferiraju i stranke i javnost u Srbiji, 2000. i 2001. su zapravo godine u kojima javno mnjenje Srbije, do tada "otporno" na separatističke ideje i na takvo raspoloženje u Crnoj Gori, malo **reterira** u odnosu na federalnu opciju. Od oktobra 2000. do oktobra 2001. godine, u situaciji kada biraju između federacije i nezavisnosti broj pristalica zajedničke države opašće sa 72% na 57%, a broj pristalica nezavisnosti porasti od 16% na 30%. U istom periodu građani se sve više opredeljuju za održavanje referendumu o državnom pitanju (i) u Srbiji, tako da referendum već sredinom 2001. traži 74% njenih građana. Ipak, promene u Srbiji u vezi sa državnim pitanjem mogu se ponajviše smatrati reakcijom na tvrdokorno odbijanje vlasti Crne Gore da odstupi od potpune nezavisnosti, i sve veće popularnosti te opcije u javnom mnjenju Crne Gore.

3. 2002: Iznuđivanje kompromisa

Već tokom 2001. godine međunarodna zajednica aktivira svoj (i drugde u svetu) isprobani i omiljeni ("štap i šargarepa") način disciplinovanja političkih aktera u Jugoslaviji. **Smanjivanje pomoći Crnoj Gori** nepovoljno će se odraziti i na funkcionisanje države i na životni standard njenih građana, pa će i podrška vlasti početi da se osipa. Crnogorski režim, od mnogobrojnih inostranih institucija (a i od vlastitih građana) percipiran umešanim u šverc, biće primoran da iskorenuje ovaj profitabilan oblik sive ekonomije, te time da dodatno ugrožava prihode i životni standard nimalo zanemarljivog segmenta stanovništva. Sve to, i svejasnje stavljajuće do znanja crnogorskoj vlasti da će prijem Crne Gore u Evropsku uniju teći mnogo brže ako ona ostane u nekoj vrsti državne zajednice sa Srbijom, odražilo se na stavove građana u Crnoj Gori. Početkom 2002. godine u toj **republici prevagu ponovo zadobija federalno rešenje** u odnosu na nezavisnost, dok se (nešto oslabljena) podrška federaciji stabilizuje u Srbiji (Grafikon 3). Ova promena ne rešava problem **duboke podeljenosti Crne Gore** prema opredeljenjima u pogledu državnog pitanja. Ma koja od dve opcije da bi bila prihvaćena, skoro polovina građana našla bi se u državi u kojoj ne želi da živi.

U proleće 2002. godine **Evropska unija** započinje seriju posredovanja između vlasti Srbije i Crne Gore čiji će rezultat biti **Beogradski sporazum** potpisani u martu na svestrano nezadovoljstvo domaćih učešnika²³. Sporazum će imati za posledicu prvo križu, pa pad vlaste u Crnoj Gori, zatim skupštinski križ, formiranje novog saveza između SNP-a i LS-a u Skupštini i raspisivanje vanrednih skupštinskih izbora. U Srbiji pak posledice su neuporedivo manje dramatične. Izuzimajući jednu članicu DOS-a - Demohrišćansku stranku Srbije (DHSS) - koja nezadovoljstvo sporazumu pretiče u zahtev za nezavisnošću Srbije²⁴, ostale stranke su, doduše bez imalo entuzijazma, podržale sporazum. Iako koliko-tolikoj jedinstvene u poimanju interesa Srbije u sklopu državnog pitanja, stranke će ipak koristiti sporazum za međusobne političke obraćune.

Zahvaljujući visokom stepenu neodređenosti sporazuma i semantičkoj "elastičnosti" korišćene terminologije koje su omogućivale različite, pa i oprečne interpretacije sporazuma, a i taktici predstavnika Evropske unije da domaćim akterima daju maksimalnu slobodu dogovaranja (u čvrsto određenim rokovima i jasno omeđenom prostoru minimuma i maksimuma), formirana je Komisija (a potom i Potkomisija) za pisanje najvišeg pravnog akta - Ustavne povelje buduće državne zajednice. Uz sve nedorečenosti sporazuma, može se reći da je crnogorskoj strani - praktično onom njenom delu koji predstavlja DPS, SDP i albanske stranke - Beogradskim sporazumom garantovao sve od zahteva što ih je postavljala, izuzimajući poseban međunarodni subjektivitet, a srpskoj strani ništa, izuzimajući jedinstven međunarodni subjektivitet. To jest da je sporazumom zapravo legalizovano faktičko (zatećeno) stanje: državu (državnu zajednicu ili zajednicu država) za koju se zna što nije, ali ne i što jeste, odnosno što bi trebalo da postane, niti koliko će potrajati²⁵.

4. Korelati stavova o državnom pitanju

Naravno, treba se upitati o **uzrocima stavova i uzrocima promena stavova** prema državnom pitanju tokom posmatranog perioda. Kao što je pomenuto, odnosi Srbije i Crne Gore imaju dugu predistoriju, i ma koliko međusobni odnosi bili (ili izgledali) idilično u komunističkom periodu i u vreme sukoba na teritoriji prethodne Jugoslavije, neraz-

rešene suprotnosti po državnom pitanju unutar Crne Gore, decenijama praktično nevidljive na površini društvenog života, verovatno su doprinete njegovom "povratku" na političku scenu. Uticaj **sfera događanja** od raspada SFR Jugoslavije je neosporn, ali je nesporno i da je javno mnjenje različito reagovalo na ista događanja, i da su onda te različite reakcije povratno delovale na javnost. Pri tome, reklo bi se da su događaji u Srbiji više uticali na javno mnjenje Crne Gore no što su događaji u Crnoj Gori uticali na javno mnjenje Srbije. Tek pred sam kraj posmatranog perioda mogu se zapaziti učinci separatističke politike vlasti Crne Gore i jačanja separatističkih stavova javnosti Crne Gore na opredeljenja javnosti u Srbiji. **Meduzavisnost** oprečnih reagovanja bila je, dakako, očekivana, budući da se ona odnose na stavove o državnom pitanju, pitanju, dakle, gde nametanje rešenja jedne strane (to jest volje jedne federalne jedinice) neizbežno određuje sudbinu druge federalne jedinice.

Diferencijacija stavova o državnom pitanju u zavisnosti od obeležja građana

Na samom početku analiziranog perioda **diferencijacije između** javnog mnjenja Srbije i Crne Gore nije bilo. Diferencijacija **unutar** dveju republika u pogledu odnosa prema državnom pitanju pak nije bila utemeljena u kontrolišanim obeležjima prevashodno socijalne prirode: starost, obrazovanje i profesija, tri obeležja koja gotovo bez izuzetka snažno utiču na političke stavove, nisu imala uticaja na preferencije u pogledu državnog statusa. Nije bilo moguće utvrditi ni "marker" varijablu²⁵ odgovarajućih opredeljenja. Obeležje koje je u obe republike izazivalo varijacije bila su **stranačka opredeljenja**, što je, budući da je reč o *par excellence* političkom stavu, cirkularno objašnjenje varijacija. U Crnoj Gori, pa i u Srbiji, ali u potonjoj u znatno manjoj meri, varijacije su bile povezane i sa **nacionalnošću**.

U 1995. godini stepen podudarnosti između programskih stavova stranaka o državnom pitanju i odgovarajućih opredeljenja njihovih pristalica bio je izuzetno visok, što sugeriše zaključak da je državno pitanje **bilo važan element stranačke identifikacije** (Grafikon 4). Međutim, pored pristalica LS-a, uverljivo većinski sklonih nezavisnosti Crne Gore, nezavisnost je imala prednost i među pristalicama DSS-a, a primetnu popularnost među pristalicama SPO-a, pa i SRS-a i DS-a. Premda su četiri potonje stranke programski podržavale jugoslovensku federaciju, a izuzimajući SRS i državu ravnopravnih građana, neki dugi elementi njihovih programa (na primer, monarhizam SPO-a i DSS-a, zahtevi za rehabilitacijom Ravnogorskog pokreta SPO-a, nacionalna isključivost i elementi srpskog hegemonizma SRS-a, tradicionalizam, pa i izolacionizam te tri stranke, pretenzije DS-a na kontinuitet sa istoimenom strankom iz pre-komunističkog perioda) i izjave voda stranaka mogli su od strane pristalica biti "pročitani" kao latentno zalažanje za posebnu srpsku državu.

Kada je reč o varijacijama utemeljenim u **nacionalnosti**, podaci svedoče da su većinsko opredeljenje za saveznu državu 1995. godine u Crnoj Gori delli zapravo Crnogorci, Srbi i nacionalno deklarisani kao Jugosloveni, dok su Muslimani, Albanci i Hrvati bili većinski za nezavisnost Crne Gore. Unutar Srbije pak²⁶, nije bilo bitnijih razlika povezanih sa nacionalnošću, osim što su se Muslimani, Madari i Hrvati u manjem broju no ostali opredeljavali za federalnu državu, a Madari u nešto većem broju i za samostalnost (Grafikon 5). Dakle, već tada stavovi građana prema državnom pitanju u Crnoj Gori bili su primarno utemeljeni u nacionalnosti, dok su građani Srbije po istom pitanju bili u priličnoj meri homogenizovani, nezavisno od nacionalne pripadnosti.

Pred same predsedničke izbore u Crnoj Gori 1997. godine nacionalna-politička diferencijacija dobija ubrzanje. U delu pristalica DPS-a koje su podržavale Momira Bulatovića odnos pristalica federacije i nezavisnosti bio je 96% prema 2%, a među pristalicama dela stranke koje su podržavale Mila Đukanovića odnos je bio 58% prema 32%. Iz toga ne proizlazi da je uzrok rascpa isključivo bio odnos prema jugoslovenskoj federaciji, ali da jeste bio odnos prema Miloševićevoj dominaciji u zajedničkoj državi. Ono što se jeste promenilo tokom rascpa bila je **nacionalna struktura pristalica stranaka**. Naime, 1996. godine nacionalna struktura pristalica (tada jedinstvenog) DPS-a bila je najblža odgovarajućoj strukturi biračkog tela²⁷, dok se u nacionalnim strukturama ostalih stranaka već ogledala reakcija na njihove stavove o državnom pitanju, koja će se sasvim jasno ispoljiti pred predsedničke izbore 1997. i skupštinske izbore 1998. godine (Tabela 1).

I u Srbiji i u Crnoj Gori stavovi prema državnom pitanju ostaće pod snažnim uticajem stranačkih opredeljenja, a u Crnoj Gori i pod uticajem nacionalnosti. U periodu od 1997. do 2001. godine u ovoj republici odvija se (i jača) **proces nacionalne diferencijacije, odnosno homogenizacije** po državnom pitanju. Formirana su dva bloka - jedan sastavljen od Srba i nacionalno deklarisanih kao Jugosloveni koji plebiscitarno podržavaju zajedničku državu federalnog ustrojstva, i drugi sastavljen od Muslimana, Albancara i Hrvata koji se u ništa manjem broju zalažu za nezavisnost. Crnogorci su se podelili na pristalice ovih dveju opcija. U Srbiji pak, pripadnici svih nacija u sve većem broju podržavaju federalnu opciju, te su, dakle, stavovi Muslimana i Hrvata iz Srbije po državnom pitanju potpuno oprečni stavovima pripadnika tih nacija iz Crne Gore (Grafikon 6).

Diferencijacija na političkoj osnovi izražena je u obe republike, no dok je u Srbiji slabila, te se može govoriti o trendu homogenizacije stavova pristalica različitih stranaka u odnosu na državno pitanje, u Crnoj Gori je, poput nacionalne, jačala s protokom vremena. U Srbiji je reč o razlikama između pristalica stranaka, katkad i veoma velikim, koje ne dovode u pitanje pro-federalnu većinu, izuzimajući jedino pristalice LSV, gde federalna opcija ima teško minimalnu prevagu. U Crnoj Gori reč je o potpuno oprečnim (međusobno isključivim) stavovima, čiji je krajnji ishod prevaga opcije nezavisne Crne Gore (Grafikon 7). Uporedi li se stavovi o državnom pitanju pristalica stranaka iz 1995. sa stavovima iz 2001. godine (Grafikoni 4. i 7), zapaža se da su u Srbiji opredeljenja pristalica SPS-a i DS-a ostala nepromenjena, i da je među pristalicama SRS-a, SPO-a, a posebno DSS-a, ojačala popularnost federalističke opcije. U Crnoj Gori nepromenjeni su ostali stavovi pristalica LS-a, dok će se pristalice dva dela DPS-a, formirana posle rascpa pred predsedničke izbore 1997. godine - DPS-a i SNP-a - dijametralno raziči po državnom pitanju. Uz manje varijacije delovanje nacionalnosti i stranačkih opredeljenja održaće se do početka 2002. godine (Grafikoni 8. i 9), izuzimajući pristalice DS-a, među kojima federalno rešenje i nezavisnost zadobijaju podjednaku podršku.

DPS je stranka čije su se pristalice iz pobornika izuzetno snažnog, a potom većinskog federalnog ustrojstva države **preobratile** u pobornike nezavisnosti Crne Gore. Dok se promena iz 1997. godine mogla delom pripisati promjenjenoj nacionalnoj strukturi stanke (trećinu su činili Muslimani, Albanci i Hrvati), porast popularnosti nezavisnosti od tada pa do 2001. godine rezultat je sve veće prihvatljivosti te opcije među Crnogorcima - pristalicama DPS-a. Naravno, nije moguće zaključiti koliko je pojava o kojoj je reč rezultat promene stavova istih pristalica te stranke crnogorske nacionalnosti, a koliko rezultat međustranačkih transfera Crnogoraca. U svakom slučaju, contingent Crnogoraca - pristalica DPS-a na sledeći način se opredeljivao prema državnom pitanju: 1995.

godine - 92% za federaliju, 6% za nezavisnost; posle predsedničkih izbora 1997. godine - 58% prema 32%; pre skupštinskih izbora 1998. godine - 47% prema 40%; 2000. godine - 28% prema 45%; i 2001. godine - 5% prema 78%.

Delovanje percepcija alternativnih rešenja državnog pitanja

Oprečni stavovi javnog mnjenja Crne Gore o državnom pitanju ili se potkrepljuju sadržinski istim argumentima, ali oprečno interpretiranim, ili se negativne posledice ignoraju, ili se percipiraju ali prihvataju kao cena vredna stvaranja posebne države, ili se pak ocenjuju drugorazrednim u odnosu na dobrobiti nezavisnosti²⁸. I u ovom slučaju percepcije su zavisile od nacionalnosti i stranačkih opredeljenja. Muslimani, Albanci i Hrvati sve posledice ocenjivali su povoljnijim po Crnu Goru, Srbi i Jugosloveni nepovoljnim, a Crnogorci se delili na optimiste i pesimiste. Stranačka jednostranost (pa i zaspjelenost) i generalni stavovi o državnom pitanju formirali su oprečne interpretativne maticne posledice nezavisnosti.

Bitna je, međutim, činjenica da je početkom 2001. godine - dakle posle smene vlasti u Srbiji i brzog i spektakularnog povratka Jugoslavije u međunarodnu zajednicu - javno mnjenje Crne Gore bilo uvereno da njihova republika kao nezavisna država ima bolje izglede na međunarodnom planu no u zajedničkoj državi sa Srbijom²⁹. Stavovi međunarodne zajednice ili ostaju i dalje dovoljno neodređeni da dozvoljavaju različita tumačenja, ili su pak kontradiktorni, zavisni od države, organizacije, ličnosti, aspekta ili trenutka³⁰. Ipak, njeni predlozi i sugestije u pogledu prava glasa na referendumu u Crnoj Gori, dovoljnog odziva birača na referendumu i dovoljne većine za uvažavanje odluke na referendumu predstavljaju signale da međunarodni subjekti - bilo iz straha da bi stvaranje novih nezavisnih država izazvalo destabilizaciju regiona, bilo stoga što ocenjuju da je Crna Gora, tako oštro podeljena po državnom pitanju potencijalni problem - preferiraju bilo kakvu zajedničku državu jednog međunarodnog subjektiviteta u odnosu na dve države. Premda je javno mnjenje Crne Gore dobrom delom bilo svesno da te signale treba ozbiljno uzimati u obzir³¹, iz procena posledica nezavisnosti Crne Gore ne bi se moglo reći da ih je i uzimalo u obzir.

Izvesni znaci reagovanja javnog mnjenja Crne Gore na stavove Evropske unije ispoljeće se 2002. godine. Generalni stavovi prema državnom pitanju i dalje su formirani na nacionalnoj i političkoj osnovi, a u međuvremenu nije bilo znatnijih promena nacionalne strukture pristalica pojedinačnih stranaka³². Crnogorci se, međutim, pomeraju ka federalnoj opciji, te iz tog kontingenta potiče najveći broj onih koji čine "jezik na vagi" prevage federacije u odnosu na nezavisnost. Nije, međutim, sasvim jasno odakle su regrutovane ove nove pristalice federacije. S obzirom da je stranačka homogenizacija po državnom pitanju snažnija nego ikad, najverovatnije je da je reč o ranije neopredeljenima, koji se u trenutku izglednog razdvajanja Srbije i Crne Gore odlučuju da mu se suprotstave.

U avgustu 2002. godine **apsolutna većina** građana Srbije i dalje je **za zajedničku državu** sa Crnom Gorom (54%), a za nezavisnost jedna trećina (34%). Premda nalazi nisu sasvim uporedivi, moglo bi se reći da je javnost "slegla" posle prvih negativnih reakcija na donošenje Beogradskog sporazuma, te je sada voljnija da prihvati neku vrstu zajedničke države sa Crnom Gorom koja podrazumeva **manje čvrstu zajednicu** od one što je javno mnjenje smatra optimalnom, a to je federacija. Izvesne razlike pojavljuju se u zavisnosti od **nacionalnosti**: Srbici i Mađari u manjem broju no ostali - Crno-

gorci, Jugosloveni i Muslimani - prihvataju zajedničku državu, ali se i među njima tako opredeljuje apsolutna većina.

Stranačka opredeljenja izazivaju značajne varijacije odgovora. Pristalice SPS-a, SRS-a, SSJ-a, DSS-a i izborni apstinenti i stranački neopredeljeni većinski se opredeljuju za zajedničku državu, pristalice DS-a i DOS-a za nezavisnost, a pristalice NS-a i SPO-a su podeljene na pobornike zajedničke države i pobornike nezavisnosti (Grafikon 10). U poređenju sa opredeljenjima iz februara 2002. godine (a opet uz ogredu u pogledu uporedivosti), promene se ispoljavaju kao slabljenje podrške zajedničkoj državi i porast podrške opciji nezavisnih država. U obe republike državno pitanje i pregovori oko državnog pitanja postaju **sredstvo političke borbe** pred predsedničke izbore u Srbiji, odnosno skupštinske u Crnoj Gori, tako da nije jasno koliko su stavovi javnosti izraz podrške kandidatima i strankama, a koliko se pak radi o stvarnim promenama stavova čiji se trendovi mogu ustaliti.

5. Značenje državnog pitanja u Srbiji i Crnoj Gori

Nalazi istraživanja iznetih u ovom tekstu sugerisu dva tentativna zaključka. Prvi je da je **poimanje državnog pitanja** od strane građana Srbije i Crne Gore i pripadnika pojedinačnih nacionalnosti suštinski različito, te da oni različito vide **posledice** alternativnih rešenja - očuvanja zajedničke države i nezavisnosti, i da se, konsekventno, različito i **opredeljuju** u pogledu rešenja državnog pitanja. Drugi je da je **različito** poimanje državnog pitanja **izvedeno iz istovetnog poimanja države kao nacionalne države**.

U sklopu prvog zaključka mogu se navesti **četiri elementa** koji ga razjašnjavaju. **Prvo**, za građane Srbije zajednička država sa Crnom Gorom predstavlja (prirodno) preferiranje teritorijalno **veće države** u odnosu na manju. Za građane Crne Gore ostanak u toj većoj državi neizbežno znači - uz sve garancije za ravнопravnost članica - partnerstvo sa članicom koja je i veća i jača, te time i potencijalno opasna za manju i slabiju članicu.

Dруго, status praktično nezavisne države što ga je Crna Gora imala od raskida DPS-a sa režimom S. Miloševića, uz pomoći i zaštitu međunarodne zajednice, predstavlja **stečeno pravo**, koje u sedežu svu dobitnicima političko-ekonomske elite i jednog dela građana može da izgleda kao dobro rešenje ne samo pravim dobitnicima, već i ostalim građanima Crne Gore. Naime, sklonost ka manipulisujući javnošću od strane vlasti u Crnoj Gori kada je reč o dobrobitima nezavisne Crne Gore nije za potcenjivanje. Istovremeno, alternativna politička snaga - SNP - ma koliko dobijala podrške među građanima zahvaljujući pro-jugoslovenskoj orientaciji, opaža se kao stranka skromnijih, i u poređenju sa DPS-om manjih mogućnosti za realizaciju svih drugih društvenih ciljeva - ekonomskog boljštika i reformi pre svega.

Treće, naizgled iracionalno reagovanje Muslimana i Hrvata iz Crne Gore (za nezavisnost) u poređenju sa Muslimanima i Hrvatima iz Srbije (za zajedničku državu), predstavlja zapravo rezultat različitog viđenja kakva je država bolji garant njihovih manjinskih prava. Za Muslimane i Hrvate iz Crne Gore to je manja država, to jest Crna Gora, u kojoj se osećaju zaštićenijim od još uvek postojećih pretnji što dolaze od ekstremno desničarskih i nacionalističkih snaga u Srbiji, poput SRS-a. Isto objašnjenje moglo bi se smatrati važećim i za Albance u toj republici. Za Muslimane i Hrvate u Srbiji, uz prednost ostajanja u zajedničkoj državi sa sunarodnicima iz Crne Gore, veća država, to jest zajednička

država Srbije i Crne Gore predstavlja bolje rešenje, jer se Crna Gora opaža kao dodatni garant manjinskih prava i brana koja ih može zaštiti od desničarskih i nacionalističkih snaga unutar Srbije.

Četvrti, status državnog pitanja u Srbiji i Crnoj Gori temeljno je različit. Među građanima Srbije ono ne izaziva dublju polarizaciju. Zajednička država sa Crnom Gorom jeste cilj većine, i jedan od onih ciljeva koji se podrazumevaju - kao što se podrazumevaju mir, razvoj, napredak, demokratija, sloboda, snaga, i sl. Sklonost pristalica nekih stranaka u Srbiji ka nezavisnosti prevashodno je situacione prirode³³, i, kao što je već pomenuto, reakcija na ponašanje vlasti Crne Gore u pregovorima o budućim odnosima, i iskaz podrške i solidarisanja sa političkim strankama po sasvim drugim pitanjima. Ni zajednička država, ni nezavisna država, ni neko treće rešenje neće izazvati podjelenost i, konsekventno, krizu u Srbiji poput one kakva je na delu u Crnoj Gori, s tim što će se, naravno, krajnji ishod budućih odnosa koristiti (i već se koristi) u stranačkim borbama.

Nasuprot statusu državnog pitanja u Srbiji, u Crnoj Gori ono je pitanje nad svim drugim pitanjima, **centralna okosnica podele društva**, i "šifra" kojom se "čita" svaki konkretniji cilj i pojedinačni problem. Dok građani Srbije mogu da budu (i jesu) za ili protiv reformi, modernizacije, regionalizacije, privatizacije, integracije u Evropu i svet itd., i za brže ili sporije odvijanje tih procesa nezavisno od toga da li su za ili protiv zajedničke države sa Crnom Gorom, među građanima Crne Gore dominira interpretativna matica u kojoj su sva ta opredeljenja izvedena iz stavova o državnom pitanju. U sadežtu sa nesrećnom nacionalnom homogenizacijom pripadnika manjina i raspoloženošću većinske nacije u Crnoj Gori, državno pitanje je u "srcu srca" krize celokupnog društva. Ma kakav ishod pregovora o državnom pitanju bio, ta kriza neće biti ni lako ni brzo razrešena, jer će polovina građana Crne Gore rešenjem biti duboko frustrirana. Istorija podela u Crnoj Gori na "bjelaše" i "zelenalaše" strpljivo čeka svoje vreme da se ponovo i ponovo pojavi.

Mada je založila svoj autoritet u posredovanju između Srbije i Crne Gore, **Evropska unija** neće nametati svoje rešenje silom (ona, uostalom, i neme mehanizme koji takav postupak obezbeduju), ali će ga nametati. Ne treba, naime, smetnuti sa umu razmre uticaja međunarodnih činilaca na formiranje i "prve" i "druge" Jugoslavije. Pritisak na domaće političke subjekte u sporu oko državnog pitanja nije, naravno, za potcenjivanje, jer je cena nezavisnosti teži i kasniji ulazak u Evropsku uniju. U tom kontekstu, **zajednička država** bila bi **bolje rešenje** i za Srbiju i za Crnu Goru. Ali kako se ne ostvaruju uvek (naj)bolja rešenja, već ona što ih takvim smatraju političko-ekonomski elite, budućnost Srbije i Crne Gore zavisi od volje elita, to jest od njihove procene koje je rešenje za njih bolje.

Drući tentativni zaključak - da je različito poimanje državnog pitanja **Izvedeno** iz istovetnog poimanja države kao nacionalne države - temelji se na sledećem. **Prvo**, dve države nastale posle raspada SFRJ formirane su kao nacionalno homogene (Slovenija, Hrvatska), kao države odgovarajućih naroda. Isto važi i za Makedoniju, koja će biti primorana da posle krize 2001. godine prihvati nacionalnu heterogenost kao konstitutivni princip. Slučaj Bosne i Hercegovine, specifičan po rešenju, nametnut je voljom međunarodne zajednice, i nije ishod volje njenih građana, koji većinom nacionalnoj državi daju prednost nad građanskom. I u formiranje novih država na tlu nekadašnjeg Sovjetskog Saveza, i podela Čehoslovačke na dve države, i problemi sa kojima su suočene post-komunističke države višenacionalnog sastava svedoče da je u delu sveta kome Jugoslavija pripada koncept nacionalne države dominantan.

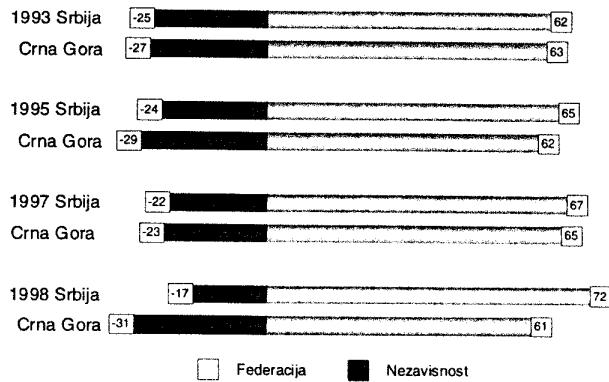
Slučaj Srbije i Crne Gore osoben je po tome što su **obe bile države** pre formiranja prve jugoslovenske države, dok ostale države nastale raspadom Jugoslavije nisu imale sopstvenu državu u novijoj istoriji. Međutim, crnogorska nacija mlada je od crnogorske države, i u vreme kada nacija biva zvanično priznata (1945. godine), ona već dugo (od Podgoričke skupštine 1918. godine) nema posebnu, vlastitu državu. Priznavanje crnogorske nacije i statusa republike za Crnu Goru u "drugoj" Jugoslaviji jeste bilo na neki način priznavanje posebnosti Crne Gore, ali ne veće od one što su je imale nacije bez država (Hrvati, Slovenci), nacije sa državom (Srbij) ili nacije i bez države i bez ranije priznate nacionalne posebnosti (Makedonci, Muslimani - Bošnjaci).

Drugo, crnogorska nacija još uvek je **nacija u nastajanju**. Iako se nacionalno deklarišu kao Crnogorci, manje od jedne desetine Crnogoraca iz Crne Gore smatra da su Crnogorci i Srbi različite nacije, dok ih relativna većina doživljava kao istu naciju (CPJM, 2001)³⁴. Slučajevi dvostrukog nacionalnog identiteta, ili pak srpskog kao nacionalnog, a crnogorskog kao teritorijalnog i (ili) državnog, veoma su česti među Crnogorcima u Crnoj Gori i Srbiji, posebno među pripadnicima starijih generacija. Ova pojava takođe je osobena za stanovništvo regiona Crne Gore koji se graniči sa Srbijom i za stanovništvo "stari Hercegovine", oblasti koja je pripojena Crnoj Gori posle Berlinskog kongresa 1878. godine.

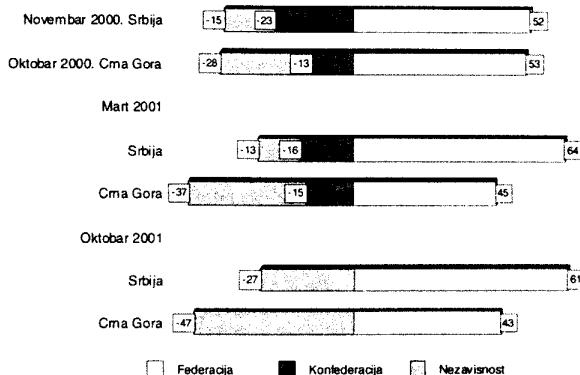
Koncept države kao nacionalne države, povezan sa **različito definisanim nacionalnim identitetom Crnogoraca** (slovenskog stanovništva pravoslavne vere ili proverenjence), "proizvodi" razlike unutar ovog segmenta stanovništva u pogledu rešenja državnog pitanja, to jest **podeljenost** Crnogoraca na pobornike, odnosno protivnike jedne ili dveju država. Pripadnici nacionalnih manjina opredeljuju se u zavisnosti od procene koje će im od dva moguća rešenja garantovati bolju **zaštitu manjinskih nacionalnih prava**, opet u okviru nacionalne države. **Srbi** pak, u skladu sa takođe dominantnim konceptom nacionalne države, prednost daju **jednoj državi**, odnosno državnoj zajednici, bilo stoga što Crnogorce smatraju Srbima (ne dovodeći pri tome u pitanje pravo Crnogoraca na poseban nacionalni identitet), bilo stoga što sadašnju etničku bliskost (ne i identičnost) Srba i Crnogoraca ocenjuju dovoljnom za život u jednoj državi.

Tako se jugoslovensko državno pitanju u svetski građana ispoljava kao veoma **složena rezultanta mnogobrojnih činilaca** - istorijskih, kulturnih, psiholoških, političkih, ekonomskih, unutrašnjih i spoljnih, i **procesa** - često kontradiktornih i nezavršenih. Građanska država, u kojoj nacija nije primarna referentna grupa, ili pak ulazak Srbije i Crne Gore u zajednicu poput Evropske unije, u kojoj nacionalni identitet i nacionalna država nisu ni apsolute, ni primarne osnove ličnog i grupnog identiteta, po svoj prilici su neizbežan pravac kretanja društva, ali je put što njime vodi težak i dug, a vreme kratko.

Grafikon 1: Stavovi prema državnom pitanju*

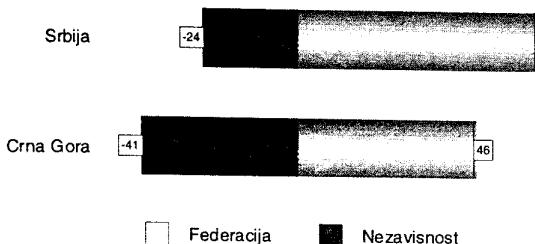

Grafikon 2: Stavovi prema državnom pitanju 2000. i 2001.*

Grafikon 3: Stavovi prema državnom pitanju 2002.*

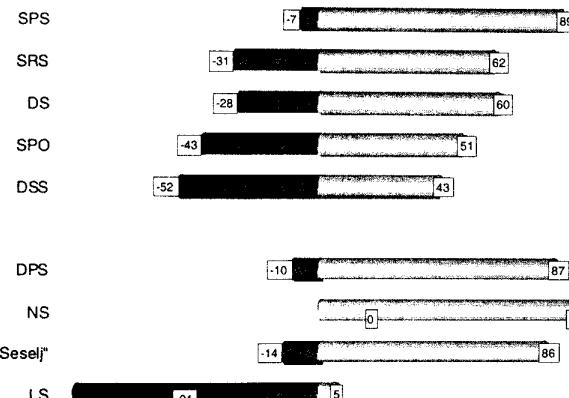
Februar 2002

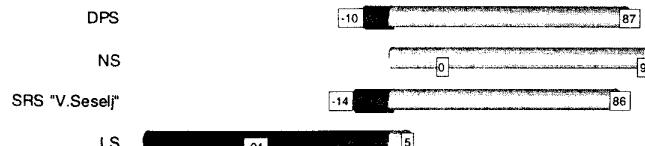
* Razliku do 100% čine neopredeljeni

Grafikon 4: Stavovi prema državnom pitanju i stranačka opredeljenost (1995)*

Srbija

Crna Gora

* Razliku do 100% čine neopredeljeni

Grafikon 5: Stavovi prema državnom pitanju i nacionalnost (1995)*

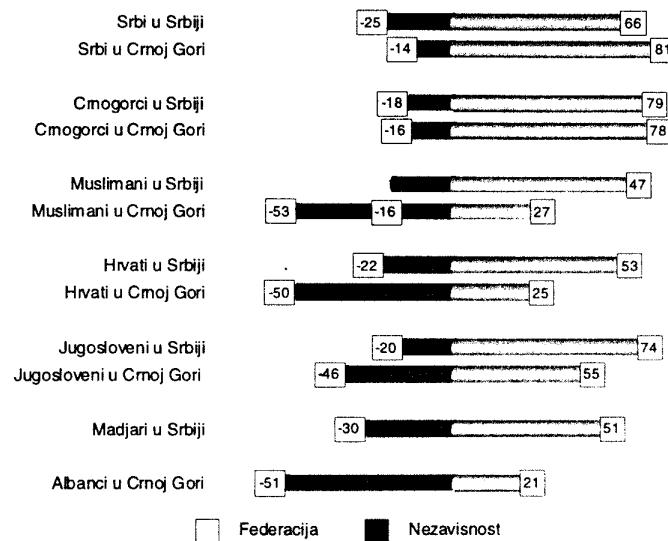

Tabela 1: Nacionalna struktura pristalica stranaka u Crnoj Gori*

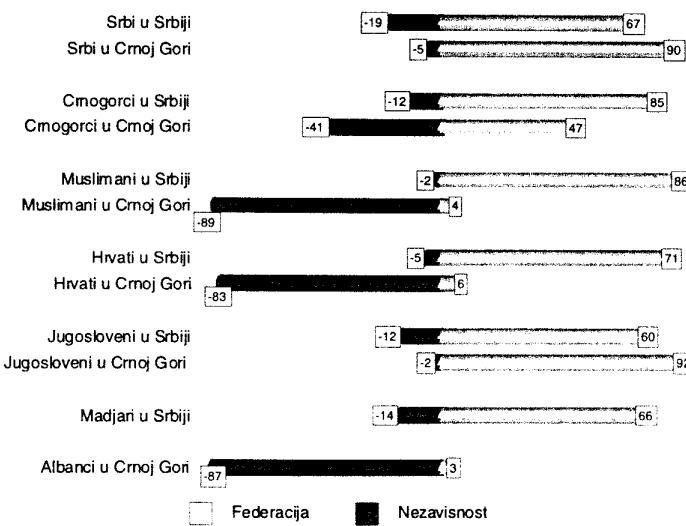
	1997.**										1998.***									
	DPS	LS	NS	SRS	SDP	DPS-MB	DPS-MB	LS	NS-BB	NK	SRS	SDP	"Da živimo bolje" MB*	SNP	LS	SNS	DUA			
Crnogorci	69	32	44	68	43	53	77	69	62	71	56	31	59	72	66	72	2			
Srbi	13	/	52	32	/	7	14	3	34	24	40	2	5	18	1	26	1			
Jugosloveni	3	/	/	17	1	5	2	3	1	4	2	3	8	2	2	2	/			
Hrvati	1	/	3	1	4	9	1	3	/	/	/	/	1	/	9	/	/			
Muslimani	12	41	/	1	30	14	3	18	/	2	/	43	24	/	14	/	/			
Albanci	3	27	/	1	4	27	5	4	/	/	13	7	/	8	/	84				

* Razliku do 100% u strukturi stranaka čine pripadnici drugih nacionalnosti.

** DPS-MB (DPS Mila Đukanovića) i DPS-NB (DPS Mornira Bulatovića) nastali su cepanjem jedinstvenog DPS-a, a NS-BB (NS Božidara Bojovića) i NS-NK (NS Novaka Kilibarde) cepanjem jedinstvenog NS-a.

*** Koaliciju "Da živimo bolje" - Milo Đukanović činili su DPS, NS (bijeli NS-NK) i SDP, a SNS je novo ime za NS-BB.

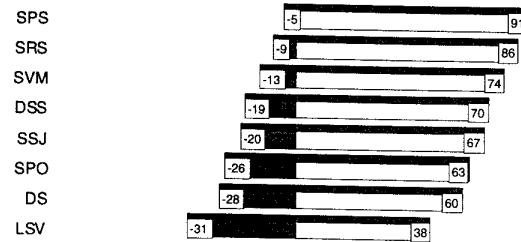
Grafikon 6: Stavovi prema državnom pitanju i nacionalnost (2001)*

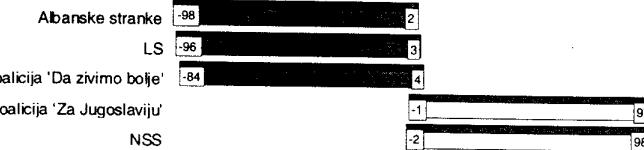
*Razliku do 100% čine neopredeljeni

Grafikon 7: Stavovi prema državnom pitanju i stranačka opredeljenost (2001)*

Srbija

Crna Gora

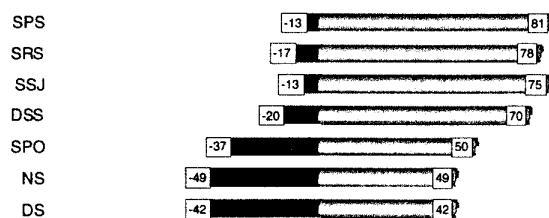

Federacija Nezavisnost

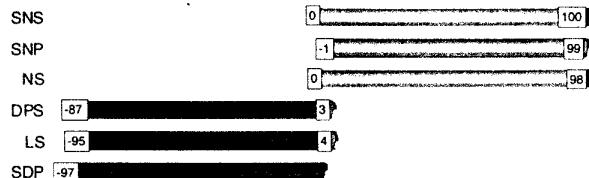
*Razliku do 100% čine neopredeljeni

Grafikon 8: Stavovi prema državnom pitanju i stranačka opredeljenost (februar 2002)*

Srbija

Crna Gora

Federacija Nezavisnost

*Razliku do 100% čine neopredeljeni

Grafikon 9: Stavovi prema državnom pitanju i nacionalnost (februar 2002)*

Srbi u Srbiji

Cmogorci u Srbiji

Muslimani u Srbiji

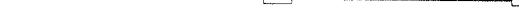
Hrvati u Srbiji

Jugosloveni u Srbiji

Madjari u Srbiji

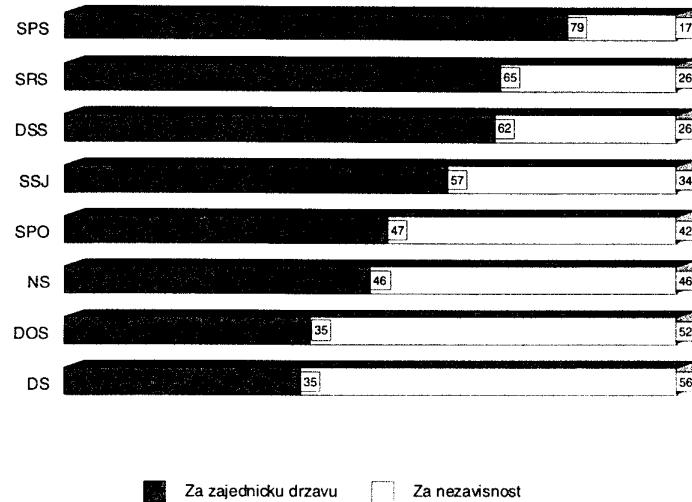
Albanci u Crnoj Gori

Federacija Nezavisnost

*Razliku do 100% čine neopredeljeni

Grafikon 10: Stavovi prema državnom pitanju i stranačka opredeljenost (avgust 2002.)*

* Razliku do 100% čine neopredeljeni

Napomene uz tekst:

- 1 Svi navedeni podaci o rezultatima izbora potiču iz Baze podataka o političkim strankama Polihistor autora Zorana Slavujevića i Stanislava Fajgelja. Potpun pregled rezultata izbora dat je u prilogu ovog zbornika. Na izborima u Srbiji glasalo je 71% birača, a SPS je dobio 46% od glasalih. Na izborima u Crnoj Gori glasalo je 76% birača, a Savez komunista Crne Gore, koji će 1991. promeniti naziv u DPS, dobio je 66% od glasalih.
- 2 Slobodan Milošević je dobio 47% od biračkog tela, odnosno 65% od glasalih. Momir Bulatović dobio je u drugom krugu 51% biračkog tela, odnosno 76% od glasalih.
- 3 Na izborima u Srbiji glasalo je 56% birača. SPS je dobio 43% od glasalih, a SRS 30%. U Crnoj Gori glasalo je 57% birača, a DPS je dobio 68% od glasalih.
- 4 Svi podaci o programima i delovanju stranaka potiču iz Baze podataka o političkim strankama Polihistor autora Zorana Slavujevića i Stanislava Fajgelja.
- 5 U programskoj deklaraciji LS-a iz 1991. godine unet je stav o suverenosti Crne Gore u republičkim granicama, uz monarhizam (dinastije Petrović). Nezavisnost Crne Gore navodi se od 1996. godine kao cilj i u programu SDP-a.
- 6 Albanski nacionalni pokret na Kosovu i Metohiji već krajem šezdesetih godina proteklog veka iskazuje državotvorne aspiracije kroz zahtev da Pokrajina dobije status republike, što će Ustavom iz 1974. biti i ostvareno (osim u nazivu). Zahtev se obnavlja 1981. godine, i može se smatrati aspiracijom na formalno priznavanje faktičkog stanja. Suspendovanje Ustava iz 1974. godine ima za posledicu prerastanje nacionalnog pokreta u ideologizirane političke stranke koje za vrlo kratko vreme traže obnovu autonomije iz 1974., zatim status republike i na kraju jedinstveno status nezavisne države (potpunu analizu političkog delovanja Albanaca sa Kosova i Metohije videti u: Lutovac, 1997).
- 7 Šest meseci pre referendumu tadašnji predsednik Crne Gore Momir Bulatović dao je, pa pod pritiskom Slobodana Miloševića, tadašnjeg predsednika Srbije, odmah i povukao pristanak na deklaraciju Evropske zajednice o formiranju posebnih država u republičkim granicama na teritoriji SFR Jugoslavije.
- 8 Na referendumu je glasalo 66% birača, od čega 96% za zajedničku državu sa Srbijom.
- 9 To je vreme kada je Slobodan Milošević bio popularniji u Crnoj Gori no u Srbiji, a 1995. godine njegova politika uživala je veću podršku u javnom mnjenju Crne Gore no u javnom mnjenju Srbije (CPIJM, 1995).
- 10 Crnogorska strana postavila je seriju zahteva - uslova za pregovore, uključujući i neke sasvim formalne, kao što je, na primer, saglasnost da M. Labus učestvuje u pregovorima, ali ne kao predstnik Savezne vlade, već kao član DOS-a.
- 11 Dugu istoriju odnosa Srbije i Crne Gore, još uvek područje istraživanja, dilema i nesuglasica, ograničimo na vreme od raspada "druge" Jugoslavije. Ovaj tekst pisan je u toku "dopisivanja" istorije odnosa Srbije i Crne Gore, to jest naznačeni period nije završen.
- 12 Svi podaci o stavovima građana o državnom pitanju potiču iz istraživanja Centra za politikološka istraživanja i javno mnjenje Instituta društvenih nauka (CPIJM) smeštenih u Bazu podataka Centra (CPIJM Research Data Base) koja sadrži nalaze 102

istraživanja sprovedena od 1989. do 2002. godine. Korišćene su dve standardizovane verzije pitanja o statusu države. Prvo pitanje glasilo je "Šta mislite o SRJ kao federaciji Srbije i Crne Gore?" sa sledećim ponuđenim odgovorima: "SRJ je najbolje rešenje za obe republike", "Za obe republike je bolje da budu nezavisne države", "Za Srbiju je bolje da bude nezavisna država" i "Za Crnu Goru je bolje da bude nezavisna država". U prikazivanju rezultata sva tri odgovora o nezavisnosti iskazivana su zbirno (pravilnost od koje gotovo da nema odstupanja jeste da se unutar republike njena samostalnost navodi kao najbolje rešenje češće od samostalnosti obeju ili druge republike). Drugo pitanje, koje se koristi od 1998. godine, glasilo je "Kako bi Srbija i Crna Gora trebalo da urede međusobne odnose?", sa odgovorima: "Sadašnje ustavno rešenje je dobro i ne treba ga menjati", "Treba preuređiti Federaciju tako da obe republike budu potpuno ravnopravne", "Treba formirati konfederaciju" i "Srbija i Crna Gora treba da budu nezavisne međunarodno priznate države". Prva dva odgovora tretirana su kao podrška federalnom rešenju, druga dva pak kao podrška nezavisnosti. U istraživanjima sprovedenim u Crnoj Gori korišćeno je i pitanje koje je glasilo "Molim Vas da kažete šta od sledećeg smatraste najboljim za budućnost Crne Gore?" sa odgovorima: "Da ostane deo Jugoslavije u istom položaju u kakvom je sada", "Da ostane deo Jugoslavije, ali da insistira na ravnopravnijem odnosu sa Srbijom" i "Da postane nezavisna država". Prva dva odgovora tretirana su kao podrška federaciji. Od 2000. godine postavlja se pitanje o glasanju na eventualnom referendumu o državnom pitanju sa varijantama federalna - konfederacija - nezavisnost (konfederacija je pribrajana nezavisnosti). Korelacije između odgovora na različita pitanja bile su uvek izuzetno visoke, što je i razumljivo s obzirom na činjenicu da pitanja na različit način mere istu pojavu. Međutim, jedan, doduše uvek mali deo građana nije bio dosledan u izjavama, to jest oklevao je da "glasa" na referendumu u skladu sa vlastitim mišljenjem o optimalnom (pre)uređenju države. Ta pojava je posebno bila raširena među "konfederalistima", što je takođe razumljivo jer je psihološki njihova opcija bila na sredokraći federalnog rešenja i nezavisnosti, bez obzira što konfederacija podrazumeva (prethodnu) samostalnost. U tom smislu pribrajanje pristalica konfederalnog rešenja pristalicama nezavisnosti nije uvek bilo potpuno opravdano, ali je činjenica da se većina "konfederalista" u situaciji prinudnog izbora, bi se opredeljivala, opredeljivala za nezavisnost. Naravno, treba imati u vidu da značenje termina federacija, konfederacija i nezavisnost u javnom mnjenju ne mora biti podudarno sa njihovim teorijskim značenjem.

¹³ Na primer, NS Novaka Kilibarbe čini dvostruki *salto mortale*. Prvo, posle "flerta" sa DSS-om, ulazi u koaliciju "Narodna sloga" sa LS-om na izborima 1996. godine, dokle se strankom čiji je glavni programski cilj nezavisna Crna Gora. Formiranje koalicije obrazloženo je obaranjem DPS-a sa vlasti kao primarnim ciljem političkog delovanja. Ova neprirodna koalicija će se posle izbora 1996. nepovoljno odraziti na podršku građana obema strankama, od čega će se LS oporaviti do sledećih izbora. NS se raspada na novi NS i na Srpsku narodnu stranku (SNS). Drugo, NS ulazi u koaliciju "Da živimo bolje - Milo Đukanović" sa DPS-om i SDP-om za izbore 1998. godine. S obzirom na izrazito pro-federalnu orijentaciju pristalica starog pa i novog NS-a, te koalicije pokazaće se fatalnim po političku sudbinu predsednika stranke Novaka Kilibarbe. NS će napustiti koaliciju "Pobjeda je Crne Gore" upravo stoga što ne prihvata nezavisnost Crne Gore.

¹⁴ Milo Đukanović percipiran je pred predsedničke izbore 1997. kao sposoban, snalažljiv u križarima i odlučan, a Momin Bulatović kao pošten (CPIJM, 1997).

¹⁵ Od nepriznavanja do imenovanja države kao Srbija i Crna Gora.

¹⁶ Branu Miloševićevim ekstremnim potezima predstavljalo je i raspoloženje građana. Na primer, u jeku sukoba vlasti dveju republika 1999. godine protiv eventualne intervencije Vojske Jugoslavije u slučaju jednostranog otcrpjeljenja Crne Gore opredeljivalo se 80% građana Srbije i 73% građana Crne Gore. Saglasnost sa eventualnom intervencijom Vojske Jugoslavije u Crnoj Gori postojala je samo među pristalicama SNP-a, dok su u Srbiji čak i pristalice SRS-a, SPS-a i JUL-a bile većinski protiv intervencije.

¹⁷ Na izbore je izašlo 76% birača. Koalicija "Da živimo bolje - Milo Đukanović" dobila je 54% od izašlih, a SNP 37%.

¹⁸ NS napušta Koaliciju u decembru 2000. godine, upravo zato što ne prihvata separatizam koalicionih partnera.

¹⁹ Neki od primera mogu se naći u Vučetić, 2000.

²⁰ Pre i posle objavljivanja platformi održavani su mnogobrojni srpsko-crngorski skupovi na kojima su stručnjaci - pravnici, ekonomisti, politikolozi i drugi - bezuspešno pokušavali da utiču na političku pat-poziciju. Njihov neuspeh ne iznenaduje, s obzirom da se većini učesnika iz svake rečenice moglo zaključiti iz koje republike dolaze i (ili) kojoj stranci pripadaju (videti, na primer: FES, 2002).

²¹ Na izbore je izašlo 82% birača. Koalicija "Pobjeda je Crne Gore" dobila je 42% od izašlih, koalicija "Zajedno za Jugoslaviju" - 41%, i LS - 8%.

²² Javno mnjenje Srbije ipak je podržalo Beogradski sporazum. Prema nalazima iz aprila 2002. godine 41% građana glasalo bi za, a 30% protiv na referendumu o Beogradskom sporazumu.

²³ Separatizam DHSS-a ima i svoju pragmatičnu stranu. Ocenujući da broj pristalica nezavisnosti u Srbiji raste, ali precenjujući njihov broj i značaj nezavisnosti kao programskog cilja za podršku birača strankama, podržavajući separatizam, DHSS pokušava da poveća broj pristalica.

²⁴ Ostaje takođe nejasno da li međunarodna zajednica, odnosno Evropska unija toleriše nepopustljivost crnogorske strane u pregovorima oko Ustavne povelje stoga što i na taj način pokušava da srpsku stranu primora na potpunu saradnju sa Tribunalom u Hagu. Naime, jasno je da Evropska unija mora biti svesna da popušta strani koja reprezentuje tek polovinu stanovništva Crne Gore. Neizvesno je i kako će Evropska unija reagovati na moguće zahteve DPS-a i DOS-a (bez DSS-a) da se izrada Ustavna povelje odlaže sve dok predsednički izbori u Srbiji i izbori za republičku skupštini u Crnoj Gori ne budu završeni.

²⁵ Stav koji je snažan prediktor drugih stavova. Najači "kandidati" za "marker" varijablu u Crnoj Gori bili su indikatori stavova prema seriji evropskih i svetskih organizacija, odnosno hipoteza da pozitivan odnos prema tim organizacijama pozitivno korelira sa zalaganjem za nezavisnost (budući da je Miloševićev režim već bio prepoznat kao glavni krivac za međunarodnu izolaciju i sankcije). Hipoteza nije potvrđena empirijskom evidencijom, premda će se nakon pobeđe Mila Đukanovića na predsedničkim, i koalicije "Da živimo bolje - Milo Đukanović" na republičkim izborima očekiti.

vana korelacija ispoljiti. Pro-evropska orientacija, dakle, nije bila prediktor, već indikator stavova u prilog nezavisnosti.

²⁶ Praktično bez Albanaca u uzorku.

²⁷ Uz prezentaciju Srba i manju zastupljenost Albanaca u odnosu na njihovo učešće u punoletnoj populaciji.

²⁸ Od četrnaest posledica formiranja nezavisne države - ekonomska situacija, politička situacija, međunarodni položaj, brži ulazak u Evropsku uniju, razvoj demokratije, odbrambeno-bezbednosna situacija, odnosi sa susedima, položaj manjina, kultura i obrazovanje, turizam, rešavanje statusa Kosova i Metohije, borba protiv kriminala, položaj Srba u Crnoj Gori i položaj Crnogoraca u Srbiji - javno mnenje je očekivalo promene na gore u osam slučajeva, a najviše u pogoršanju položaja Srba u Crnoj Gori, turizmu i odbrambeno-bezbednosnom položaju. Pozitivne posledice očekivane su u pet oblasti - ulasku u EU, međunarodnom položaju, razvoju demokratije, odnosima sa susedima i položaju manjina. U pogledu ostalih oblasti optimizam i pesimizam bili su približni (CPIJM, 2001).

²⁹ Ovaj nalaz može biti izraz kašnjenja javnog mnenja za događajima, ali i velike vere u procenu političke elite da će Evropska unija ipak biti tolerantna prema nezavisnoj Crnoj Gori.

³⁰ I dalje se, poput mantere, ponavlja stav o "demokratskoj Crnoj Gori u demokratskoj Jugoslaviji".

³¹ U martu 2001. godine - 48%, prema 33% onih koji su uzdržanost međunarodne zajednice prema formiranju dveju država ocenjivali nebitnom, uz već uobičajene razlike zavisne od nacionalne pripadnosti i stranačkih opredeljenja.

³² U strukturi DPS-a Crnogoraca je 64%, a Muslimana 26%; u SNP-u - 71% Crnogoraca i 20% Srba; u LS-u - 72% Crnogoraca i 18% Muslimana; u SDP-u - 60% Crnogoraca i 33% Muslimana; u NS-u - 62% Crnogoraca i 31% Srba; i u SNS-u - 55% Crnogoraca i 43% Srba.

³³ Treba, međutim, imati u vidu da stabilizovanje situacije vodi stabilizovanju stavova.

³⁴ Podaci o percepcijama srodnosti Srba i Crnogoraca pokazuju da 41% Crnogoraca iz Crne Gore smatra Srbe i Crnogorce jednom istom nacijom, 30% srodnim, 18% sličnim, a 8% različitim nacijama. Cak 81% Srba iz Crne Gore, 77% Crnogoraca iz Srbije i 70% Srba iz Srbije smatra da su Srbi i Crnogorci jedna ista nacija. Muslimani i Albanci iz Crne Gore pre ih vide kao srođne i slične, no kao iste, a Muslimani i Madari iz Srbije gotovo isključivo kao pripadnike jedne nacije.

LITERATURA

Baćević, Ljiljana (1990). "Nacionalna svest omladine", u Srećko Mihailović i saradnici: *Deca krize*. Beograd: Institut društvenih nauka.

CPIJM (1992, 1993, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002). CPIJM Research Data Base. Beograd: Institut društvenih nauka.

Đurđev, Aleksandar (1991). "Razvoj ustavnosti u Jugoslaviji", u Marijana Pajvančić i Aleksandar Đurđev: *Ustavno pravo*. Novi Sad: Pravni fakultet.

FES (2002). *Srbija i Crna Gora - Pogled u budućnost*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Fond za unapređenje demokratije "Ljuba Davidović".

Jovičić, Miodrag (1995). *Kuda ideš, Srbijo?* Beograd: Draganić.

Lutovac, Zoran (1997). "Političko angažovanje kosovskih Albanaca", u Vladimir Goati (priredavač): *Partijski mozaiči Srbije 1990-1996*. Beograd: Beogradski krug i AKAPIT.

Nikolić, Pavle (1989). *Federacija i federalne jedinice*. Beograd: Službeni list.

Pantić, Dragomir (1967). *Etnička distanca u SFRJ*. Beograd: Institut društvenih nauka.

Pantić, Dragomir (1987). *Nacionalna svest mladih u Srbiji*. Beograd: IIC.

Pantić, Dragomir (1991). "Nacionalna distanca građana Jugoslavije", u: Ljiljana Baćević i saradnici: *Jugoslavija na križnoj prekretnici*. Beograd: Institut društvenih nauka.

Slavujević, Zoran i Stanislav Fajgelj (1990-2002). *Polihistor - Baza podataka o političkim strankama*. Beograd.

Stanovičić, Vojislav (1986). *Federalizam - Konfederalizam*. Titograd: Univerzitetska riječ.

Socijalna utemeljenost političkih stranaka pre i posle izbora 2002

O socijalnom utemeljenju političkih stranaka uopšte

Bez obzira na brojne teorijske paradigme o prirodi politike i političkih stranaka, još na tragu Aristotelovih spisa, a posebno na temelju radova mnogih kasnijih autora (K. Marks, R. Mihels, naročito M. Veber), u teoriji je rašireno stanovište o socijalnom utemeljenju politike i političkih partija, odnosno stanovište da političke stranke predstavljaju kanale za izražavanje i realizaciju interesa i vrednosti različitih društvenih grupa, da artikulišu, promovišu, filtriraju i uskladjuju njihove političke interese kao osnovu programa upravljanja društvom.

Stanovište o socijalnom utemeljenju politike i partija nije važno samo za zemlje u procesu tranzicije (Dellenbart, 1993: 148), u kojima su na delu temeljne promene ekonomske i socijalne strukture društva, nego i za razvijene zemlje, kao što je, na primer, slučaj sa SAD. I pored toga što se u ovim zemljama započaje opadanje značaja tzv. *klasnog glasanja*, nezaobilazan je **model socio-demografskih determinanti izbornog ponašanja**, uveden u istraživanja izborne motivacije i izbornog ponašanja krajem četrdesetih i početkom pedesetih godina od strane istraživača sa Kolumbijskog Univerzitet u SAD, P. Lazarsfelda, B. Berelsona i drugih. On se zasniva se na saznanjima da pripadnici određenih klasa i slojeva, profesija, starosnih i polnih grupa, obrazovnih kategorija, etničkih grupa ili kategorija po mestu stanovanja i sl. sa velikom verovatnoćom glasaju za određenu partiju ili kandidata, pa se traži najpogodnija kombinacija tih obeležja za profilisanje izborne strategije partija i kandidata i za predviđanje izbornih rezultata. Na socio-demografskim karakteristikama zasniva se razlikovanje nekoliko tipova glasanja, kao što su tzv. klasno glasanje, porodično ili, pak, generacijsko, grupno glasanje i sl.

Klasno glasanje izražava "tendenciju glasačevih partijskih preferencija da odrazi njegovu društvenu klasu" (Alford, 1966: 40), to jest da glasa za partiju koja deluje kao zaštitnik njegovih interesa kao pripadnika određene klase, sloja ili socio-profesionalne kategorije. Pri tome se pojam klase veoma različito određuje, često prema zanimanjima grupisanim u manuelna ili nemanuelna zanimanja, materijalnom statusu - viša, srednja i niža klasa i sl. Autori čuvene studije *American Voter*, svojevremeno su izračunali *index statusne polarizacije*, koji pokazuje da je korelacija između statusa po zanimanju ispitana i njihovog glasanja za partie u tri nacionalna istraživanja 1948, 1952. i 1956. značajna, ali i da opada (Campbell, Converse, Miller, Stokes, 1960: 347). Ipak, ne spori se da, kada su ekonomske teme značajne, tendencija klasnog glasanja jača, a kada su značajne neekonomske teme, kao na primer spoljna politika, ona slabí.

U literaturi se susreće i širi pojam "**grupno glasanje**" (*bloc voting*), u koji bi mogao da obuhvati i pojam klasno glasanje. Glasanje "u bloku", naime, izražava tendenciju pojedinih grupa birača da velikom većinom glasaju za određenu partiju. Te tendencije su uočene u SAD kod članova sindikata, poljoprivrednika, crnaca, pripadnika različitih

etničkih grupa, katoličkih itd., a značaj ovakvog vida glasanja zavisi od brojnosti grupe koja se jednoobrazno izborno ponaša, snage opredeljenja da se glasa za određenu partiju i obima izlaska pripadnika grupe na izbore (Young, 1987: 180 - 181).

Inače, već od sredine šezdesetih godina ustanovljeno je da se socio-demografski model izbornog ponašanja zasniva na **posrednim determinantama Izborne motivacije** (Key, 1966). Naime, niko ne glasa za određenu partiju samo zato što je radnik ili zato što je mlad, već se većina radnika ili mladih opredeljuje da glasa za određenu partiju zato što su u tim grupama rašireni političke preferencije koje zastupa ta partija, odnosno zato što ih ti birači prepoznavaju u stavovima i postupcima baš te partije. Zbog toga potpunije objašnjenje izbornog ponašanja zahteva uključivanje i dugih posrednih determinanata, na kojima se zasnivaju neki drugi modeli,¹ a posebno uključivanje tzv. neposrednih determinanti,² koje obuhvataju činioce koji direktno utiču na opredeljenja birača da glasa za jednu, a ne za drugu partiju, kao što su *partijska identifikacija, imidž partije, imidž kandidata i teme* koje se pokreću u kampanji. Ipak, uticaj socio-demografskih karakteristika birača na neposredne determinante izbornog ponašanja niko ne spori.

Socijalna utemeljenost stranke, ili njena težnja da se utemelji u određenju socijalnog grupu, dakle, nalazi svoj izraz u jednoj ili više neposrednih determinanti izbornog ponašanja. Zato brojni autori i tvrde da "glašači vide partije kao da su vezane za posebne klasne interese i verovatno mnogo ljudi glasa u saglasnosti sa imidžom partija kao reprezentanta njihovih ekonomskih interesa" (Alford, 1966: 40), a mnoge partije se u svojim nazivima određuju kao partie pojedinih klasa i slojeva ("radnička", "seljačka" i sl.) ili kao takve figuriraju u predstavama birača. Otuda je u SAD najrasprostranjeniji i najtrajniji element imidža Demokratske stranke zastupanje interesa "običnih" građana, odnosno nižih i srednjih društvenih slojeva, a element imidža Republikanske stranke zastupanje interesa viših slojeva (Baumer, 1995), što potvrđuju i socijalne strukture njihovih birača (Lazarsfeld, Berelson, and Gaudet, 1955: 234). Na evropskoj političkoj sceni, pak, zastupanje interesa nižih slojeva jedna je do tradicionalnih odrednica stranaka levice, a zastupanje interesa viših slojeva odrednica partie desnice. Tako, rezultati većeg broja istraživanja u Velikoj Britaniji pedesetih i šezdesetih godina pokazivali su konstantnost percepcija Konzervativne stranke kao partie srednje klase i vlasnika kapitala (uz to još i kao partie individualnih sloboda i jakog vodstva), a Laburističke stranke kao partie radničke klase i siromašnih (kao i partie države blagostanja, nacionalizacije i socijalizma). Naravno, velike nacionalne partie, kao masovne partie, ne mogu biti utemeljene samo u određen socijalni segment, bez obzira koliko on bio brojan i kakav imao značaj u društvu, nego se uglavnom razvijaju kao "catch all peoples" partie. I pored toga, čak i u dvopartijskim sistemima kao u SAD ili Velikoj Britaniji, "naklon" ka nekoj od relevantnih socijalnih grupa jedan je od temelja njihovog pozicioniranja i razlikovanja u ponudi koja se javlja na političkom tržištu, odnosno njihovog imidža.

Ipak, pitanje interesnih orientacija pojedinih socijalnih grupa i stranaka kao njihovih reprezentanta veoma je složeno. Razlog tome nisu samo objektivni konflikti opštih, grupnih i pojedinačnih interesa, konflikti interesa različitih grupa, već i česti objektivni, strukturalni konflikti različitih interesa unutar iste socijalne grupe - dnevnih i dugoročnih interesa, neposrednih materijalnih interesa i temeljnih političkih, vrednosnih i drugih orientacija pripadnika grupe itd., što nalazi izraz i u političkom delovanju stranaka.

Socijalna utemeljenost stranke ukazuje na socijalnu osnovu njenog političkog angažmana. Socijalnu osnovu stranke čine pripadnici onih socijalnih grupa koje u njoj vide artikulatora, promotora i realizatora svojih političkih, ekonomskih i drugih interesa, pa su

spremni da glasaju za nju ili, bar prema stranci imaju određene afinitete. Ukratko, socijalna utemeljenost ukazuje na **atraktivnost stranke za pripadnike pojedinih socijalnih grupa**. Kao indikator socijalne utemeljenosti stranke u određenu socijalnu grupu koristi se *učešće pristalica određene stranke u ukupnom broju pripadnika te socijalne grupe*. Dakle, svaka relevantna socijalna grupa (starosna, obrazovna, socijalno-profesionalna, grupa po materijalnom položaju, nacionalna grupa itd.) posmatra se kao osnovni skup (100%), pa se veća zastupljenost njenih pripadnika među pristalicama stranke od proseka stranke (učešće ukupnog broja pristalica stranke u celokupnom biračkom telu, dakle u svim socijalnim grupama) uzima kao pokazatelj veće, a manja zastupljenost kao pokazatelj manje atraktivnosti stranke za pripadnike odnosne grupe.

Socijalna utemeljenost stranke određuje u osnovi **socijalnu strukturu stranke**, koja iskazuje *učešće pripadnika pojedinih socijalnih grupa u ukupnom broju pristalica određene stranke*. Socijalna utemeljenost stranke pokazuje, dakle, njenu privlačnost za pojedine socijalne grupe, pa se preko strukture stranačkih pristalica, odnosno dominantnih socijalnih grupa, uočava **naznaka osnovne interesne orijentacije stranke** u političkom delovanju.

Ipak, i pored uslovjenosti socijalne strukture pristalica partie njenom socijalnom utemeljenosti, slike socijalne utemeljenosti stranke i njene socijalne strukture nisu identične. Na socijalnu strukturu stranke utiče, pored atraktivnosti stranke za određene socijalne grupe, i brojnost svake socijalne grupe u ukupnom biračkom telu, zainteresovanost za politiku pripadnika grupe, širina identifikacije pripadnika grupe sa političkim strankama uopšte i niz drugih činilaca.

Socijalna utemeljenost i socijalna struktura relevantnih političkih stranaka u Srbiji pre i posle izbora 2000. godine

Analiza empirijskih nalaza o političkim partijama u Srbiji³ ukazuju na **nedovoljnu interesnu profilaciju stranačkih programa i veliku socijalnu heterogenost njihovih izbornih pristalica**, što uslovljava i **nerazvijenu** percepciju stranaka kao zastupnika interesa pojedinih socijalnih grupa. Predstava o strankama u najvećem delu mnjenja Srbije formirana je u vidu **stereotipa** po kojem se partie koja se preferira vidi kao zastupnik interesa svih građana (ostaci percepcije partie iz vremena jednopartijskog sistema), a konkurenčne partie kao "egoističke" partie koje zastupaju samo interes svog rukovodstva (Slavujić, 1998).

Bez pretenzija da se navedu i iscrpne elaboriraju svi faktori koji uslovljavaju nerazvijeno profilisanje političkih partie u Srbiji kao zastupnika interesa određenih socijalnih grupa, mogu se pomenuti neki opšti, kao što su:

- **nerazvijeni procesi socijalnog strukturisanja** u socijalizmu, a zatim i redukcija socijalne strukture u procesu tranzicije izazvana zamiranjem privredne aktivnosti i katastrofalnim osiromašenjem najvećeg dela populacije;
- **fragmentisana i nestabilna partijska scena Srbije**, odnosno postojanje velikog broja partie, česte radikalne promene ili nepričvršćavanje temeljnih programskih stavova, veliki međupartijski transferi pristalica u pojedinim periodima itd.
- **dugogodišnja socijalizacija** u jednopartijskom sistemu u kojem se jedina partie - SK promovisala kao zastupnik interesa svih društvenih slojeva, a njen sucesor SPS nastavila da se pozicionira kao partie svih građana;

- **neravnopravnost uslova za predstavljanje stranaka**, što je imalo za posledicu nedovoljnu, a uz to najčešće i iskrivljenu informisanost o političkim strankama uopšte, a posebno o opozicionim političkim partijama itd.
- **priroda najznačajnijih partija kao liderskih i "catch all peoples" partija**, kao posledica ne samo nerazdijelene socijalne strukture društva, nego i dejstva drugih činilaca, kao što je, na primer, lociranje političke borbe opozicionih partija na plan globalnih ideoleskih suprotstavljanja vladajućoj partiji, odnosno ono što R. Rose (1967: 22) naziva "**homogenizujući**" karakter izbornih kampanja. Dosadašnje izborne kampanje u Srbiji imale su kao tematske oskose imale nacionalni i državni interes, rat na prostorima bivše Jugoslavije, međunarodni položaj zemlje itd, što je primoravalo relevantne stranke da se pozicioniraju na opštim političkim pitanjima i potpuno marginalizovalo partije koje su pokušavale striktijim programskim profilisanjem da se utemelje u određene socijalne slojeve (kao što su seljačke, radničke partije ili partije privatnika).

I pored toga, pojedine partie Šrbije tokom devedesetih godina u Izvesnoj meri profilisu svoje ideološke i programske identitete, što se očituje i u njihovom snažnjem utemeljenju u pojedine socijalne grupe. No, procese socijalnog profilisanja stranaka neposredno pre i posle smene bivšeg režima zaustavljaju, međutim, dva talasa masovnih međupartijskih transfera izbornih pristalica.

Prvi talas, zabeležen početkom 2000. godine, još pre raspisivanja saveznih parlamentarnih i predsedničkih izbora, pre svega je posledica ujedinjenja opozicije i kristalizacije izborne odluke velikog dela biračkog tela u prilog tada opozicione Koalicije DOS. Tako je još pre započinjanja izborne kampanje DOS došao u lidersku poziciju u odnosu na vladajuće stranke. No, s obzirom na programsku heterogenost članica, na sasvim određene, ali programski siromašne izborne ciljeve (promena režima), na snažno dejstvo imidža predsedničkog kandidata Koalicije na formiranje izborne odluke birača i sl., izuzetni sinergijski efekti Koalicije se nisu mogli odmah da efektuiraju u snažniju identifikaciju birača sa pojedinačnim njegovim članicama - veliki broj izbornih pristalica DOS-a bio je identifikovan sa Koalicijom u celini, ali ne i sa pojedinačnim njenim članicama.

Drugi talas međupartijskih transfera pristalica dešava se posle pobeđe opozicije na saveznim predsedničkim i parlamentarnim izborima septembra 2000., a posebno posle republičkih parlamentarnih izbora decembra 2000. godine, kao posledica efekta "prikljanjanja pobedniku".

Opšta konsekvenca ova dva talasa međupartijskih transfera jeste masovno slabljenje izborne podrške ranijim vladajućim strankama - SPS-u, SRS-u i JUJ-u, dok su posebne konsekvence: prikljanjanje DOS-u kao izbornom pobedniku najpre imućnijih i obrazovanijih, ali zatim i pripadnika onih brojnih socijalnih grupa koje su godinama predstavljale socijalnu osnovu bivšeg režima - manje obrazovanih, siromašnijih, starijih birača, radnika, penzionera i domaćica. No, dok su konsekvence po bivše partie na vlasti odmah bilo udiočile, njih je teško jasno uočiti kada je reč o pojedinačnim strankama - članicama DOS-a. Tek će prva razočarenja politikom DOS-a, sve očitije programske i političke razlike i sve oštrijih sukobi unutar nove vladajuće koalicije dovesti do potpunijeg socijalnog profilisavanja njenih najznačajnijih članica. Može se očekivati da će daljem ideoleskom, političkom, interesnom i socijalnom profilisanju političkih stranaka, dakle, doprinositi započeti procesi prestrukturiranja partijske scene Srbije - raspad DOS-a, nastavljanje reformi, temeljno prestrukturiranje odnosa vlasništva i radikalnije uvođenje tržišne privrede, pokretanje privredne aktivnosti, jačanje procesa socijalne stratifikacije i sl.

Socijalna utemeljenost DSS-a i socijalna struktura njegovih pristalica

Demokratska stranka Srbije (DSS), po izbornoj podršci birača posle izbora 2000. godine neuporedivo najjača politička stranka, započinje delovanje sredinom 1992, odvajanjem jednog krila iz Demokratske stranke (DS), nezadovoljnog "mekom" nacionalnom politikom DS, nagoveštajima moguće kratkotrajne kolaboracije DS sa tadašnjim režimom, odbijanjem DS da pristupi opozicionoj koaliciji DEPOS, da uzme učešće na Vidovdanskom saboru itd. Do početka 2000. godine DSS ima nekoliko procenata pristalica u ukupnom biračkom telu, a profilise se kao stranka obrazovanije (Videti: *Grafikon 2 - Promene obrazovne strukture pristalica DSS-a*) i mlađe biračke populacije (Videti: *Grafikon 3 - Promene starosne strukture pristalica DSS-a*), stručnjaka, službenika i tehničara (Videti: *Grafikon 1 - Promene socijalno-profesionalne strukture pristalica DSS*). Sa porastom popularnosti stranke i njenog lidera V. Košturnice, od kraja 2000. godine DSS počinje da se suočava sa naglom "deintelektualizacijom" pristalica - učešće pristalica sa višom i visokom stručnom spremom u ukupnom broju pristalica stranke smanjilo se za više od dva puta, učešće pristalica sa srednjom stručnom spremom se donekle smanjilo, a učešće pristalica bez i sa osnovnom školom se utrostručilo.

Pošte izuzetnog, gotovo desetostrukog povećanja broja izbornih pristalica, 2001. i 2002. godine DSS ima najširu socijalnu osnovu - oko četvrtine ukupnog biračkog tela. Daleko je atraktivniji od drugih stranaka za gotovo sve grupe birača (Videti: *Grafikon 4 - Socijalna utemeljenost DSS u značajnim grupama birača*), pa je utemeljen u celokupnu, a time i heterogenu biračku populaciju. DSS bi se mogao, dakle, odrediti kao "narodna partija", "partija svih građana", odnosno kao "partija konglomerata", što odgovara i identitetu i imidžu njegovog lidera - predsednika SRJ, V. Košturnice, kao "predsednika svih građana". DSS je podjednako atraktiv za birače iz urbanih i ruralnih sredina i za sve starosne i obrazovne grupe. Nešto privlačniji je za žene, za privatnike (trećina ukupnog broja pripadnika ove grupe glasala bi za ovu stranku, što bi se pre moglo pripisati njihovom nezadovoljstvu dosadašnjim reformama Vlade Srbije, nego programskom profilisavanju DSS-a prema interesima ovog segmenta biračkog tela), ali istovremeno i za radnike, službenike i tehničare, kao i za birače srednjeg sloja. Ipak, među pristalicama DSS-a najbrojniji su penzioneri i domaćice, radnici, birači srednjeg i nižeg obrazovanja, kao i najstariji birači.

Inače, izborna podrška DSS-u zasniva se na tri grupe pristalica. Prvu čine relativno malobrojne "stare", izvorne pristalice čija se prirvenost u značajnoj meri temelji na programskim stavovima stranke. Drugu grupu čine dosta brojne pristalice ranijih vladajućih stranaka, pre svega SPS, ali i SRS, koje, u izmenjeni uslovima, u delovanju ove stranke i njenog lidera vide mogućnost ostvarivanja nekih ciljeva socijalista i radikalaca. Ova grupa pristalica opterećuje biračko telo DSS kolektivističkim, egalitarističkim, revanšističkim i drugim uverenjima koja se teško mogu ukloniti u niz programskih stavova stranke, ali i pojačavaju opredeljenje za rešavanje državnog pitanja kao politički prioritet stranke, odnosno vrši pritisak na pomeranje u drugi plan zalaganje za radikalne i brze ekonomische reforme itd. Najzad, treću značajnu grupu pristalica DSS čine birači, pred ranije izbore neidentifikovani ni sa jednom strankom i izborni apstinenti, čije se tadašnje izborne preferencije zasnivaju pre svega na imidžu lidera stranke i efektu "prikljanjanja pobedniku", dakle birači bez dubljih i stabilnijih političkih preferencija, razumevanja politike, čak i bez izraženje zainteresovanosti za politiku.

Zbog niza "tvrdih" programskih opredeljenja ograničene su mogućnosti delovanja DSS-a sa pozicije "catch all peoples" partie (između ostalog to bi podrzumevalo daleko snažnije naglašavanje socijaldemokratskih elemenata i napuštanje niza sadašnjih programskih opredeljenja, kao što je, na primer, promonarhistička orientacija i političkih prioriteta - isticanje državnog pitanja u prvi plan kao pretpostavke ekonomskih reformi), pa će ovako brojnu i istovremeno veoma heterogenu strukturu pristalica DSS teško održati. No, bez obzira u kome pravcu išlo potpunije programsko profilisanje i praktično političko delovanje DSS-a, ono će nužno dovesti do kristalizacije partijske identifikacije sadašnjih pristalica DSS-a u tri pravca - delom u pravcu jačanja identifikacije sa strankom, delom u pravcu razočaranja i premeštanja jednog kontigenta sadašnjih pristalica među neopredeljene i apstinentne, a delom u promenu izborne orijentacije i prelazak među pristalicama neke druge stranke. Na to upućuje već uočena tendencija osipanja izborne podrške DSS-u: samo od maja 2001. godine - od maja do oktobra 2001. godine DSS je izgubio oko 30% pristalica. Tokom 2002. godine DSS uspeva da zauzmi osipanje pristalica, ali se to ne bi moglo pripisati preciznijem socijalnom profilisanju stranke, već pre svega oštrim sukobima sa Vladom Srbije u pogledu pravaca, prioriteta i načina ostvarivanja reformi, kao i isticanju kandidature lidera stranke, V. Koštunice, za predsednika Srbije.

Socijalna utemeljenost DS-a i socijalna struktura njegovih pristalica

Demokratska stranka (DS) pojavljuje se na političkoj sceni Srbije već 1990. godine kao jedna od prvih relevantnih opozicionih stranaka. Tada uživa podršku nešto više od 5% ukupnog biračkog tela i predstavlja izrazito stranku intelektualaca antisistemskе orientacije (pred prve višestranačke izbore u Srbiji više od polovine njenih pristalica su birači sa višom i visokom stručnom spremom - Videti: *Grafikon 6 - Promene obrazovne strukture pristalica DS-a*), i to stranku aktivnih intelektualaca - stručnjaka (gotovo polovina pristalica - Videti: *Grafikon 5 - Promene socijalno-profesionalne strukture pristalica DS-a*). Brojni rascepni unutar stranke, iz koje je nastalo nekoliko drugih stranaka (Srpska liberalna stranka, DSS, Demokratski centar), doveli su već početkom devedesetih godina do "seljenja" dela najobrazovanijih pristalica ka novoformiranim strankama. Tendencija "deintelektualizacije" stranke nastavljena je sve do kraja devedesetih, kao posledica rezadovoljstva najobrazovanijih birača političkim delovanjem opozicije u celini, ali i politikom DS-a (odbijanje DS-a da 1992. godine pristupi koaliciji DEPOS, pokušaji koketiranja sa režimom 1992. i 1993. godine). DS je postala atraktivnija za intelektualce krajem 1996., i početkom 1997., u vreme koalicije "Zajedno", ali je neslavan kraj ove koalicije ponovo odbio najobrazovanije birače od DS. Ipak, DS sve vreme opstaje kao stranka sa relativno velikim brojem više i visoko obrazovanih pristalica.

Tokom 2001. i 2002. godine DS ima užu socijalnu osnovu od DSS (od 10 do 15% ukupnog biračkog tela), u kojoj natprosečno učestvuju birači iz urbanih sredina, mlađi birači (Videti: *Grafikon 7 - Promene starosne strukture pristalica DS-a*), srednje i visoko obrazovani i bogatiji birači, stručnjaci, učenici i studenti i privatnici, a znatno ispod prosečno najstariji i najmanje obrazovani i siromašni birači, poljoprivrednici, radnici i penzioneri.

DS se, dakle, profilše kao urbana stranka najobrazovanijih i najdinamičnijih socijalnih grupa. To potvrđuje podatak da DS privlači više od četvrtine ukupnog broja stručnjaka, učenika i studenata, ili visokoobrazovanih birača (Videti: *Grafikon 8 - Utet-*

lenost DS-a u najznačajnijim grupama birača). DS se veoma jasno profilše kao stranka srednjih i viših slojeva. On privlači trećinu ukupnog broja najbogatijih birača, mada oni čine tek nešto više od 3% ukupnog broja pristalica ove stranke. DS je istovremeno i jedina stranka među čijim pristalicama su brojniji pripadnici srednjeg nego najnižeg sloja (45% prema 42%).

Socijalna utemeljenost SPS-a i socijalna struktura njegovih pristalica

I pored konstantnog osipanja broja pristalica od 1990. godine, SPS sve do septembarskih izbora 2000. predstavlja političku stranku sa najširom socijalnom osnovom. Socijalno-profesionalna, obrazovna i starosna struktura pristalicama SPS-a na početku devedesetih godina je relativno uravnotežena - uglavnom odgovara strukturi biračkog tela u celini (Videti: *Grafikon 9 - Promene socijalno-profesionalne strukture pristalica SPS-a*, *Grafikon 10 - Promene obrazovne strukture pristalica SPS-a*, *Grafikon 11 - Promene starosne strukture pristalica SPS-a* i *Grafikon 12 - Utetlenost SPS-a u najznačajnijim grupama birača*). Kasnije među pristalicama SPS-a dominiraju radnici i seljaci, a od sredine devadesetih godina penzioneri i domaćice, snažava se obrazovni nivo, a povećava učešće najstarijih birača.

Promene socijalne utemeljenosti i strukture pristalica SPS idu u pravcu njegove transformacije od izrazite radničke stranke (do 1990. do 1992. godine) u ruralnu partiju, partiju poljoprivrednika (privlači 22% ukupnog broja poljoprivrednika, znatno više nego bilo koja druga stranka) i neaktivnog dela biračkog tela (posle 1995. godine u partiju penzionera i domaćica), stranku najstarijih, najmanje obrazovanih i siromašnih birača.

Socijalna utemeljenost SRS-a i socijalna struktura njegovih pristalica

Sve do izbora septembra 2000. godine SRS predstavlja stranku izrazitih konjunkturnih oscilacija broja izbornih pristalica. Ipak, vešto koristeći pozicioniranje istovremeno i kao antirežimske i kao antipozicione stranke, bojkote izbora od strane opozicionih stranaka, ekstremni nacionalizam i radikalizam, SRS je uspeo krajem devadesetih godina da se po izbornoj snazi približi najsažnijoj stranci - SPS-u. Posle septembarskih i decembarskih izbora 2000. godine SRS uživa podršku oko 4% - 5% ukupnog biračkog tela, ali sa isticanjem predsedničke kandidature lidera stranke V. Šešelja sredinom 2002., podrška SRS-u doseže 8% biračkog tela.

Do izbora 2000. godine SRS se profilao kao stranka pretežno urbanih i muških birača, kao stranka na početku mlađih, a kasnije sve starijih birača, uglavnom nižeg i srednjeg obrazovanja, do kraja 1995. godine kao naglašeno radnička stranka (pre svega nekvalifikovanih i polukvalifikovanih radnika), a kasnije gotovo u podjednakoj meri i penzionera i domaćica, kao stranka nižih slojeva (Videti: *Grafikon 13 - Promene socijalno-profesionalne strukture pristalica SRS-a*, *Grafikon 14 - Promene obrazovne strukture pristalica SRS-a* i *Grafikon 15 - Promene starosne strukture pristalica SRS-a*). Avgusta 2002. godine SRS je naglašenije utemeljen u muški, manje obrazovan, radnički, penzionerski i nezaposlen deo biračke populacije, a istovremeno je natprosečno atraktivniji za najsiromašniju i za najbogatiju grupu birača (Videti: *Grafikon 16 - Utetlenost SRS-a u značajnijim socijalnim grupama*). Ipak, SRS predstavlja stranku sa najvećim učešćem najsiromašnijih birača u strukturi pristalica (65% ukupnog broja pristalica).

Profilisanje SRS-a, dakle, išlo je u pravcu povećanja starosti pristalica, ali i održavanja visokog učešća niže i srednje obrazovanih pristalica, i prirode SRS kao radničke partije. Inače, devedesetih godina očito je preklapanje biračkog tela radikalica i socijalista - ove dve stranke se utemeljuju u gotovo iste socijalne grupe.

Socijalna utemeljenost SPO-a i socijalna struktura njegovih pristalica

Početkom devedesetih godina SPO predstavlja najsnažniju opozicionu stranku. Ipak, radikalne promene programskih stavova, nerealne procene lidera i rukovodstva stranke o vlastitoj snazi, razdor u koaliciji "Zajedno", kompromitacija stranke u nizu lokalnih sredina u kojima je vršila vlast (posebno u Beogradu), povremena koketiranja, pa čak i koalicija sa SPS-om i JU-L-om 1999. godine, a posebno odbijanje da se 2000. podrži zajednički predsednički kandidat koalicije DOS i da se izade na izbore sa jedinstvenom opozicionom izbornom listom, suočile su stranku sa velikim oštećenjem pristalica i gubitkom statusa parlamentarne stranke. Obim podrške od 2% - 3% koju posle izbora 2000. godine uživa SPO, i koji nije povećala ni još jedna predsednička kandidatura lidera stranke, Vuka Draškovića, pokazuju da će ova stranka i dalje imati problem da "preskoči" izborni cenzus.

SPO se dugo vremena mogla okarakterisati kao stranka mlađe biračke populacije, radnika, službenika i tehničara, pa i stručnjaka (Videti: *Grafikon 17 - Promene socijalno-profesionalne strukture pristalica SPO-a*, *Grafikon 18 - Promene obrazovne strukture pristalica SPO-a* i *Grafikon 19 - Promene starosne strukture pristalica SPO-a*).

U odnosu na 1990. godinu u socijalno-profesionalnoj strukturi pristalica SPO značajno je smanjeno učešće radnika, službenika i tehničara, kao i stručnjaka, a povećano učešće učenika i studenata, a posebno penzionera i domaćica. Dalje, dok je obrazovna struktura pristalica SPO-a uglavnom postojana, sa izrazitim dominacijom srednje obrazovanih pristalica, starosna struktura je značajnije promenjena u pravcu smanjivanja učešća najmlađih i povećanja učešća najstarijih pristalica.

Augusta 2002. godine SPO je stranka nešto atraktivnija (Videti: *Grafikon 20 - Utемељенost SPO-a u značajnim socijalnim grupama*) za mušku biračku populaciju, za učenike i studente, kao i za bogatije birače.

Socijalna utemeljenost SSJ-a i socijalna struktura njegovih pristalica

Stranka srpskog jedinstva (SSJ), od početka devedesetih godina je marginalna stranka po broju izbornih pristalica, pa standardna javnopravna istraživanja nisu hvatala dovoljan broj pristalica ove stranke da bi se o njihovoj socijalnoj strukturi mogli izvlačiti stručno utemeljeni zaključci. Na republičkim parlamentarnim izborima decembra 2000. godine SSJ je u koaliciji sa nekoliko manjih stranaka osvojio nešto preko 5% glasova (nešto više od 3% ukupnog biračkog tela), a time i 14 skupštinskih mandata. Tokom 2001. i 2002. godine SSJ se ustalio na podršci od oko 3% do 5% ukupnog biračkog tela.

SSJ se utemeljuje u sve socijalne grupe i ima heterogenu strukturu pristalica. Atraktivniji je od proseka za birače sa sela, mlade birače, poljoprivrednike, radnike, učenike i studente i za nezaposlene (Videti: *Grafikon 24 - Utemeljenost SSJ-a u značajnim socijalnim grupama*).

U pogledu strukture SSJ (Videti: *Grafikon 21 - Promene socijalno-profesionalne strukture pristalica SSJ-a*, *Grafikon 22 - Promene obrazovne strukture pristalica SSJ-a* i *Graf-*

kon 23 - Promene starosne strukture pristalica SSJ-a) učešće pristalica različitih starnih grupa uglavnom je uravnoteženo, ali dominiraju srednje obrazovane pristalice, nezaposleni, penzioneri i domaćice, kao i najsiromašniji birači.

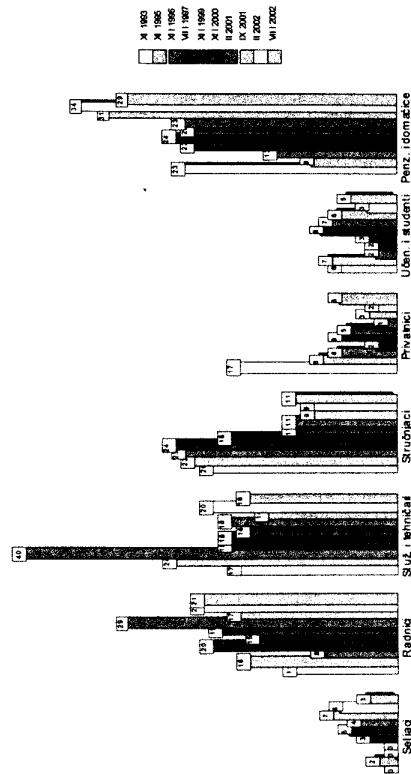
Dok se za analizirane stranke koje u dužem periodu uživaju podršku više od 3% - 4% biračkog tela javnopravnim istraživanjima dobijaju relativno reprezentativni podaci na standardnim uzorcima od 1.500 do 1.800 ispitanika, pa mogu da se izvode i relativno pouzdaniji zaključci o socijalnoj utemeljenosti i strukturi njihovih pristalica, dotele podaci o strankama koje uživaju podršku manjeg obima nisu reprezentativni, već se mogu smatrati tek indikativnim.

• • •

Tako, na primer, *Nova Srbija* (NS) predstavlja stranku sa malim brojem pristalica. Posle izbora 2000. godine popularnost NS-a kao člana DOS-a i njenog lidera, V. Ilića, koji je odigrao spektakularnu ulogu za vreme demonstracija 5. oktobra, porasla je, pa NS u oktobru 2001. godine uživa podršku do oko 4% biračkog tela, ali kasnije obim podrške pada na oko 2%. U vreme najveće popularnosti NS je utemeljena pretežno u **mlađoj muškoj biračkoj populaciji srednjeg obrazovanja, odnosno atraktivnija je za privatnike, radnike i tehničare, kao i za birače višeg sloja**. Ove grupe izrazito dominiraju i u strukturi pristalica NS-a. Tako, na primer, privatnici su činili 8% ukupnog broja pristalica NS-a, čime se u to vreme nije mogla da pohvali ni jedna druga stranka. Ili, NS-u se u to vreme priklanja 7% birača iz viših slojeva, ali su oni činili čak četvrtinu ukupnog broja pristalica ove stranke.

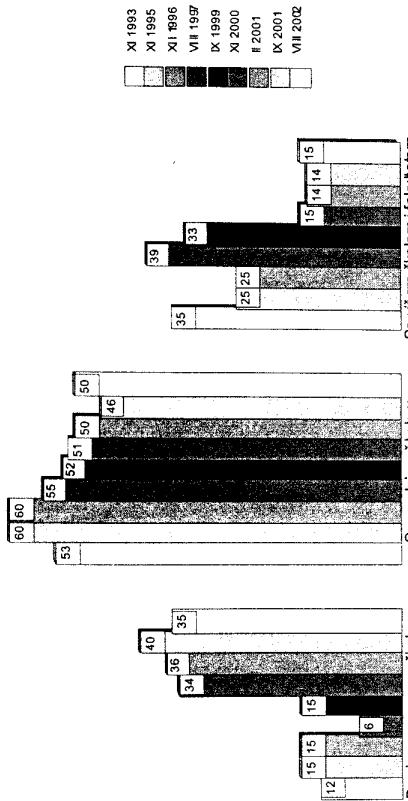
Gradanski savez Srbije (GSS) obezbeđivao je status parlamentarne stranke učešćem u raznim izbornim koalicijama sa snažnijim partnerima, ali i pored dosledne programske orientacije od vremenima razbuktaлиh nacionalističkih, patriotskih i državotvornih strasti do danas dana ne uspeva da obezbedi veću podršku od 1% do 2% biračkog tela. Iako se podaci o socijalnoj strukturi pristalica i ove stranke mogu samo uslovno interpretirati, oni ukazuju da je GSS **urbana stranka u podjednakoj meri i muške i ženske, naglašeno mlađe i visokoobrazovane biračke populacije, odnosno stranka službenika i tehničara i stručnjaka, posebno učenika i studenata, birača srednjeg sloja, kao i jedina nesrbocentrična stranka koja deluje na prostoru cele Srbije**.

Grafikon 1 - Promene socijalno-profesionalne strukture pristalica DSS-a

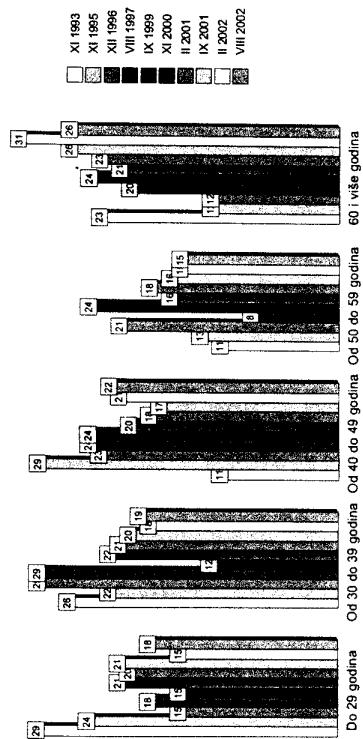

Napomena: Razliku do 100% čine nezaposleni i pripadnici drugih zanimanja među pristalicama DSS-a.

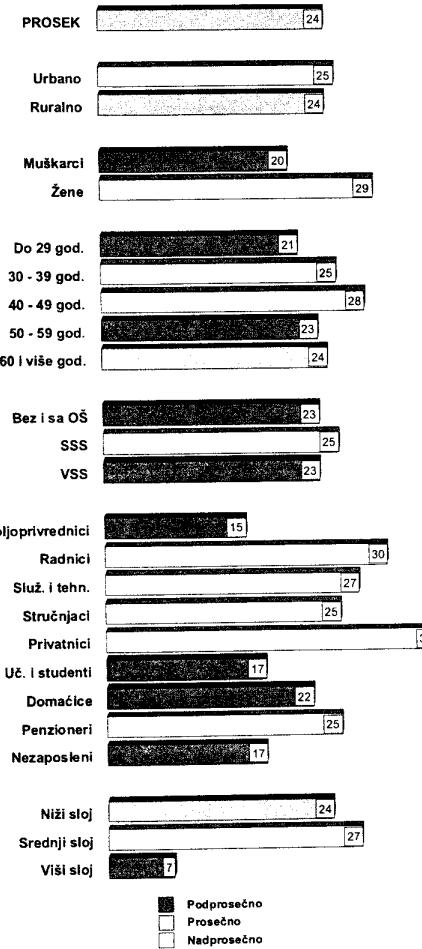
Grafikon 2 - Promene obrazovne strukture pristalica DSS-a

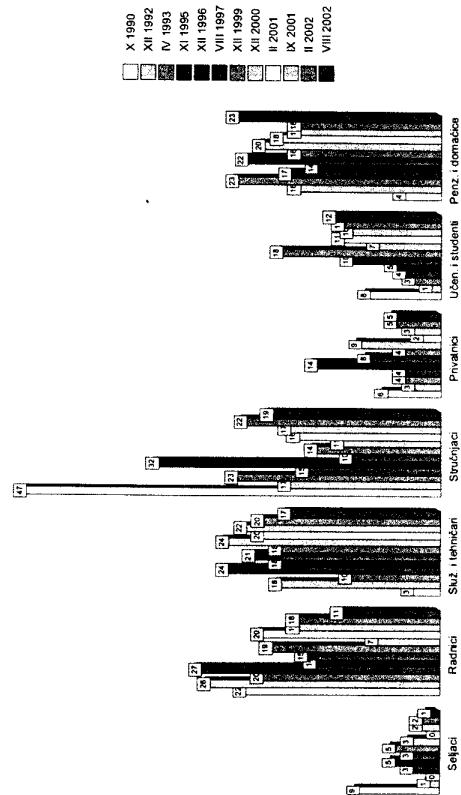
Grafikon 3 - Promene starosne strukture pristalica DSS-a

Grafikon 4 - Utemeljenost DSS-a u značajnijim socijalnim grupama
(avgust 2002. godine)

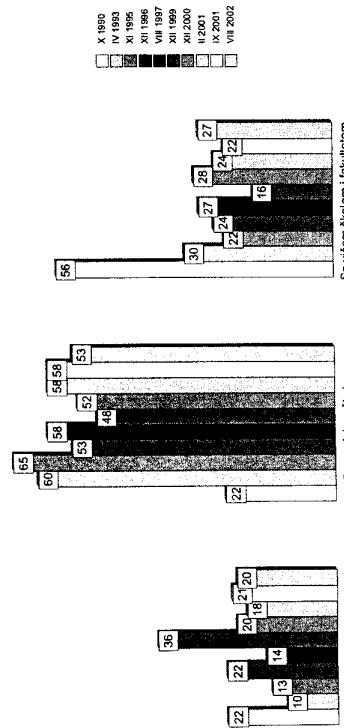

Grafički 5 - Promene socijalno-profesionalne strukture pristalica DS-a

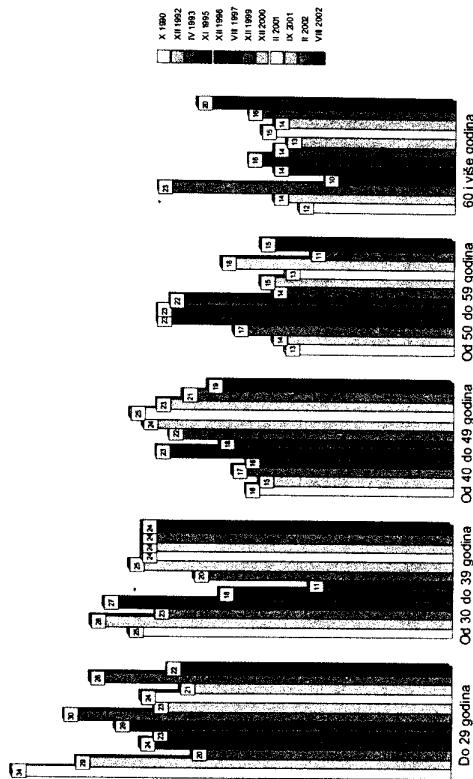

Napomena: Razliku do 100% čine nezaposleni i pripadnici drugih zanimanja među pristalicama DS-a.

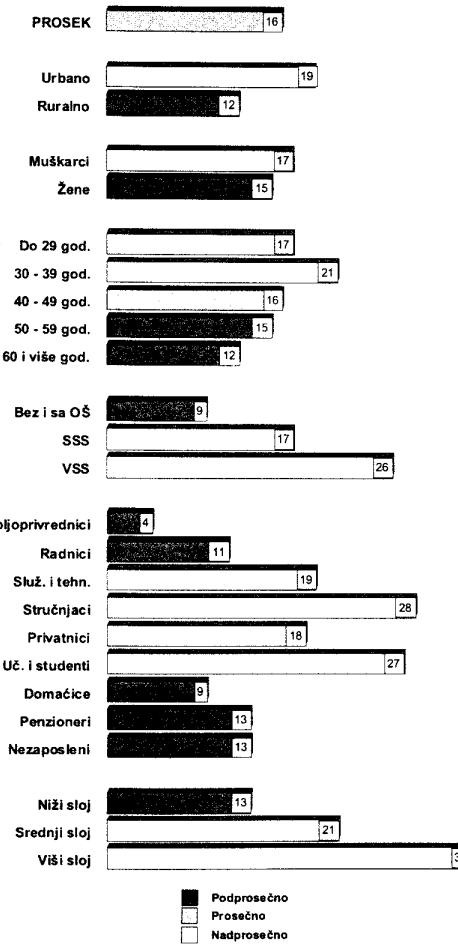
Grafički 6 - Promene obrazovne strukture pristalica DS-a

Grafikon 7 - Promene stansne strukture pripadnika DS-a

Grafikon 8 - Uteteljenost DS-a u značajnijim socijalnim grupama
(avgust 2002. godine)

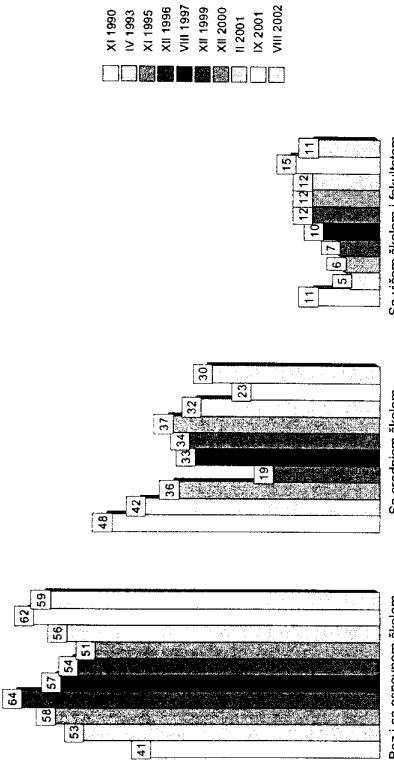

Grafikon 9 - Promene socijalno-profesionalne strukture pristalica SPS-a

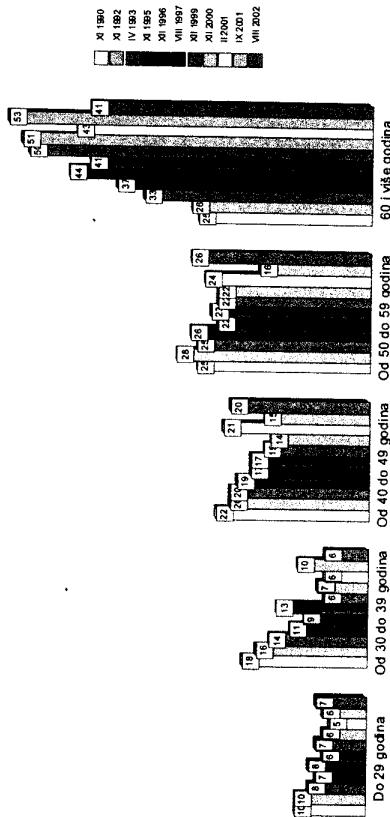

Napomena: Razliku do 100% čine nezaposleni i pripadnici drugih zanimanja među pristalicama SPS-a.

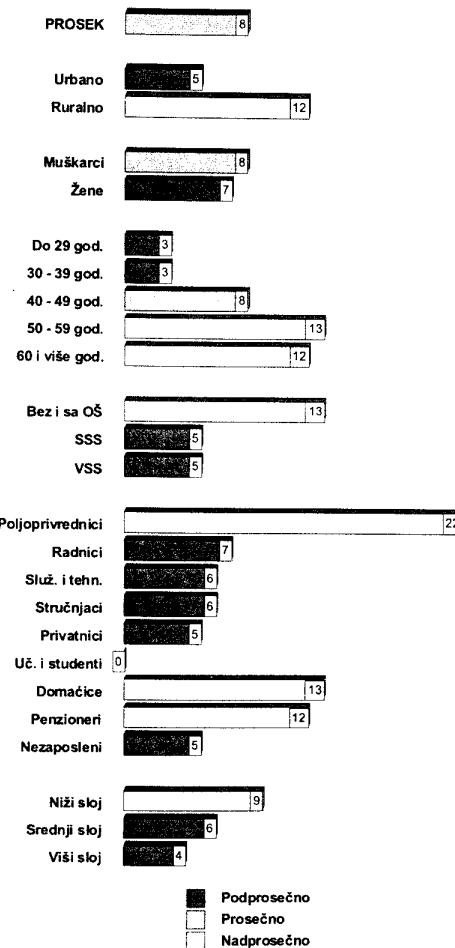
Grafikon 10 - Promene obrazovne strukture pristalica SPS-a

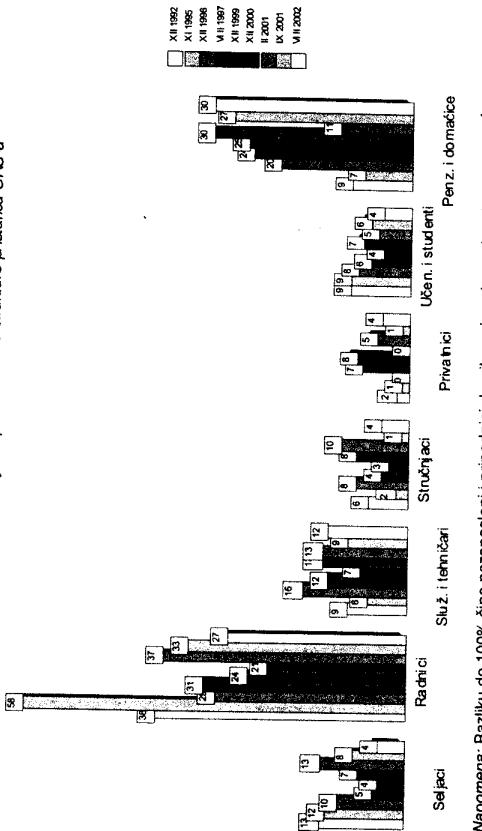
Grafikon 11 - Pronaene starosne strukture pristalica SPS-a

Grafikon 12 - Utemeljenost SPS-a u značajnijim socijalnim grupama
(avgust 2002. godine)

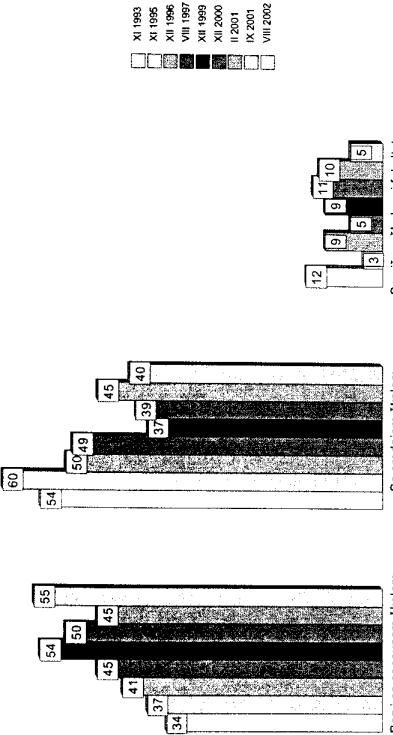

Grafiion 13 - Promene socijalno-profesijske strukture pristalica SRS-a

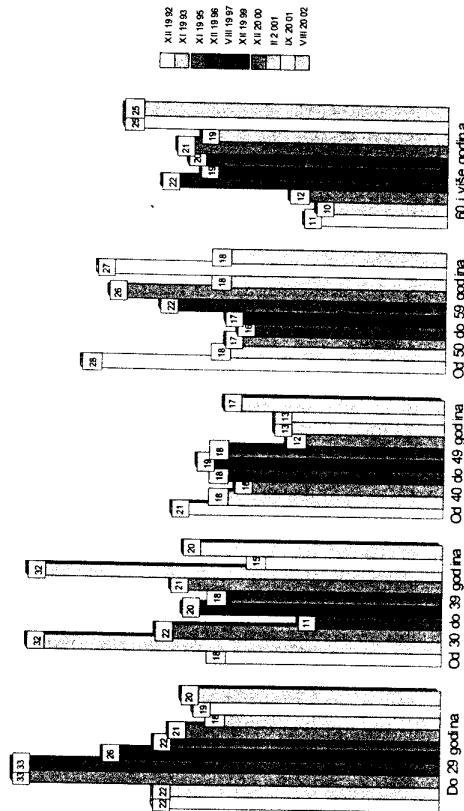

Napomena: Razliku do 100% čine nezaposleni i pripadnici drugih zanimanja među pristalicama SRS-a.

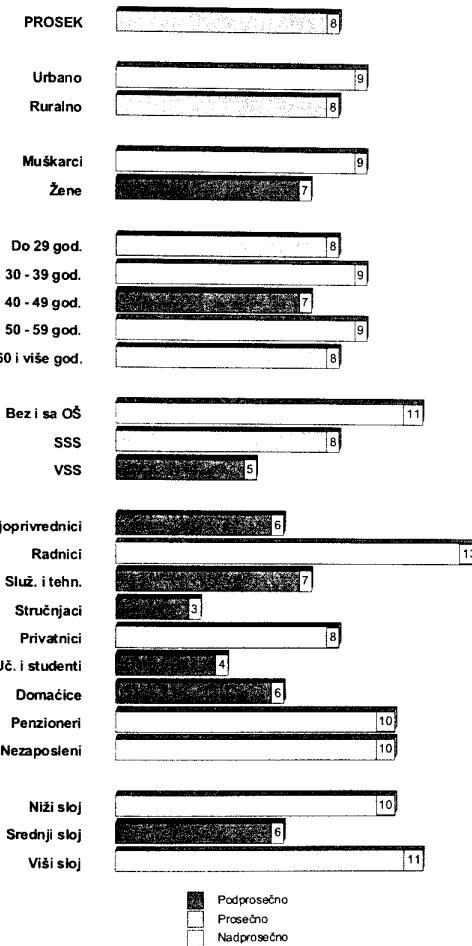
Grafiion 14 - Promene obrazovne strukture pristalica SRS-a

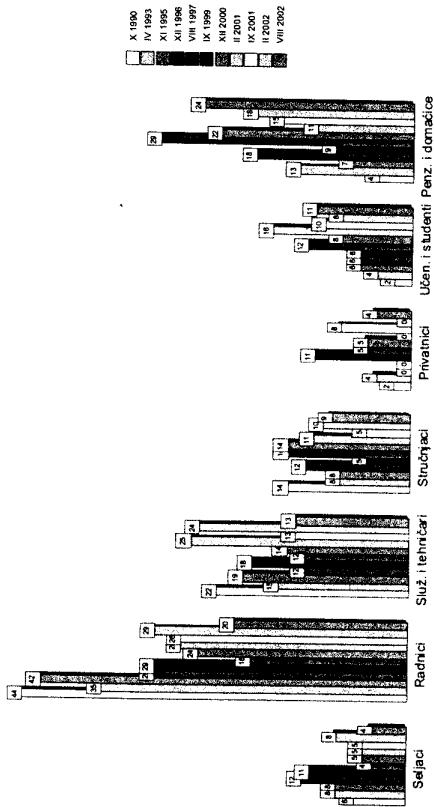
Grafikon 15 - Promene starosne strukture pristalica SRS-a

Grafikon 16 - Uteteljenost SRS-a u značajnijim socijalnim grupama
(avgust 2002. godine)

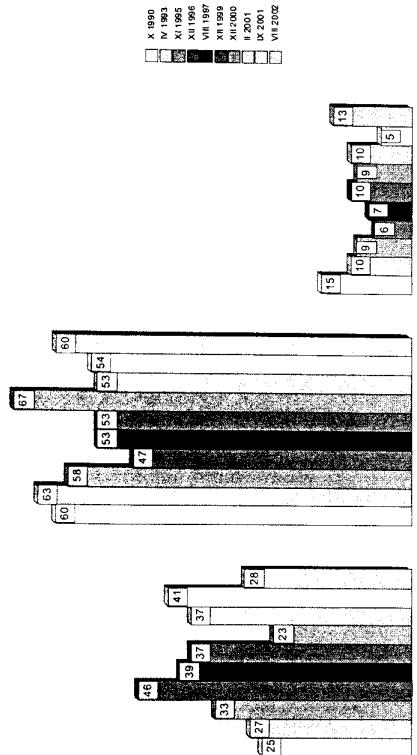

Grafikon 17 - Promene socijalno-profesionalne strukture pristalica SPO-a

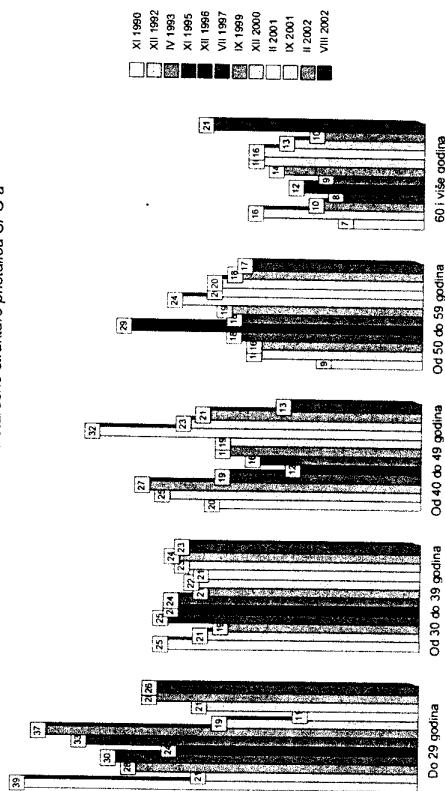

Napomena: Razliku do 100% čine nezaposleni i pripadnici drugih zanimanja među pristalicama SPO-a.

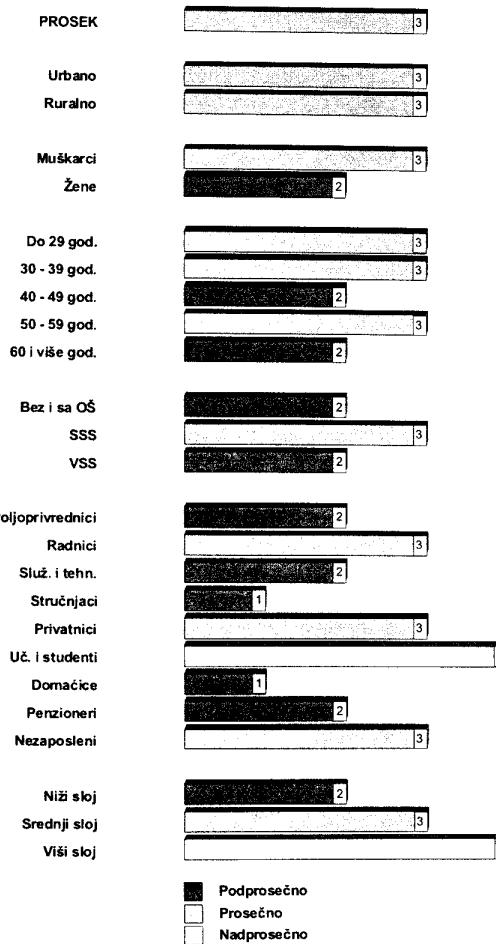
Grafikon 18 - Promene obrazovne strukture pristalica SPO-a

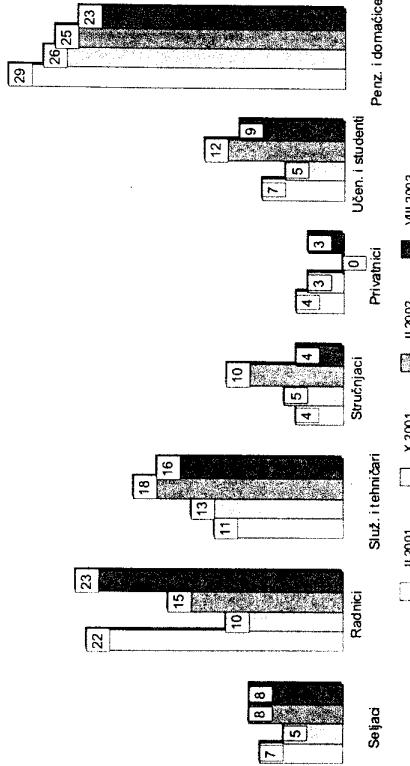
Grafikon 19 - Promene starosne strukture pripadnika SPO-a

Grafikon 20 - Uteviljenost SPO-a u značajnijim socijalnim grupama
(avgust 2002. godine)

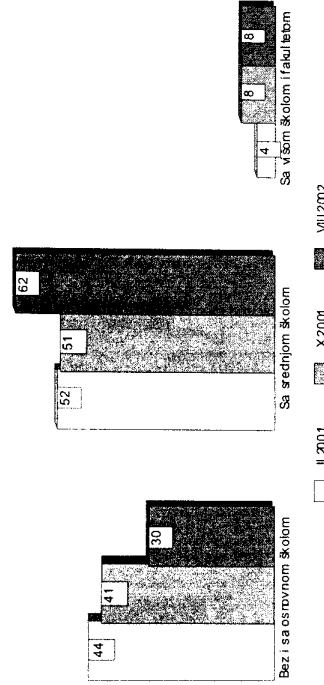

Grafikon 21 - Promene socijalno-profesionalne strukture pristalica SSJ-a

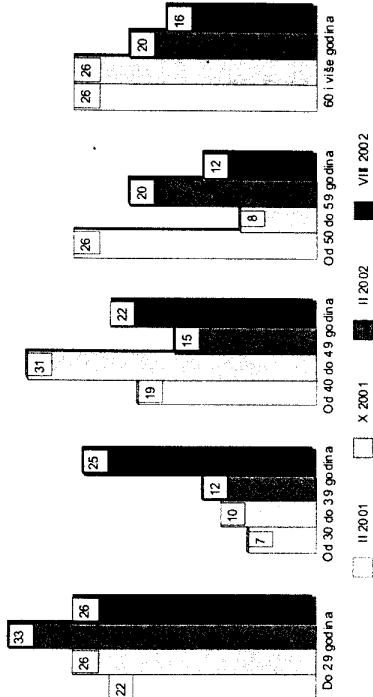

Napomena: Razliku do 100% čine nezaposleni i pripadnici drugih zanimanja među pristalicama SSJ-a.

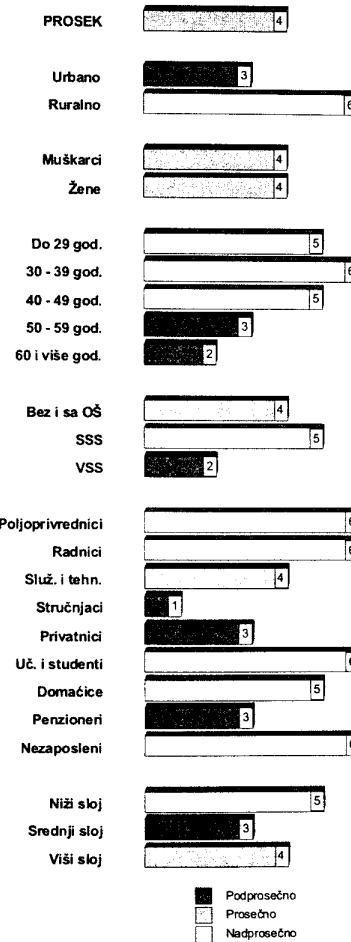
Grafikon 22 - Promene obrazovne strukture pristalica SSJ-a

Grafikon 23 - Promene starosne strukture pripadnika SSJ-a

Grafikon 24 - Utemeljenost SSJ-a u značajnijim socijalnim grupama
(avgust 2002. godine)

Napomene uz tekst:

¹ Jedan od njih je tzv. **ekonomski model**, koji podrazumeva "racionalnog birača" koji svoju izbornu odluku zasniva na procenama stanja ekonomije u društvu u međuizbornom periodu, odnosno svog finansijskog položaja. Izborna motivacija i prognoze rezultata izbora izvode se iz objektiviziranih agregiranih pokazatelja ekonomskog stanja zemlje - rast dohotka po glavi stanovnika, standard građana, stopa nezaposlenosti, inflacija i sl. ili iz ocena birača da li su stanje ekonomije i njegova finansijska situacija bolji ili gori. Po ovom modelu ekonomski prosperitet zemlje i poboljšanje položaja socijalne grupe kojoj pripada birač najbolja su garancija glasanja za partiju na vlasti i obrnuto. Zbog toga se izvodi opšti zaključak da periodi ekonomske nestabilnosti smanjuju izborne šanse partija i kandidata na vlasti, odnosno povećavaju šanse oponicijonih stranaka i njениh kandidata (Quinn, Woolley, 2001).

Drugi je **psihološki model** po komu je birač - pojedinac inspirisan prvenstveno afektivnim, čak i nesvesnim porivima (strah, želja za sigurnošću, potreba za autoritetom ili otpor autoritetu), stepen svesne ili nesvesne identifikacije sa partijom, njenim liderom ili kandidatom, ljubomora i agresivnost prema kandidatu ili pripisivanje očinske, drugarske i sl. slike itd.). Ovakav pristup izbornoj motivaciji i objašnjenju izbornog ponašanja predstavlja pre hipotezu nego eksplikativni model, teško se operacionalizuje u sistem pouzdanih indikatora, mada se ne može sporiti izvestan značaj psiholoških faktora.

² Jedan od ovih modela je **stavovski model**. Pojavljuje se u više varijanti, a najčešći je **model distance**. Pretpostavka je da u svesti svakog glasača postoji predstava o idealnom kandidatu ili partiji, pa što je veća razlika između njegove percepcije idealnog i stvarnog kandidata, manja je verovatnoća da će glasati za njega. Ili, ukoliko je veća razlika između stava birača o određenom društvenom pitanju i stava koji u kampanji zastupa određeni kandidat, smatra se da je manja šansa da taj birač glasa za toga kandidata.

Inače, opšte prihvaćen model neposrednih determinanti izborne motivacije jeste **socio-psihološki model A. Campbelle** (tzv. Mičigenski model). On uzima kao neposredne determinante izbornog ponašanja: *partijsku identifikaciju, imidž partije ili kandidata i teme koje partija ili kandidat pokreću u kampanji*, odnosno rešenja koja nude za najvažnije društvene probleme. Model uspostavlja hijerarhiju ovih faktora po značaju, pa se partijska identifikacija određuje kao najopštiji i najznačajniji faktor izborne odluke, a eventualno "skretanje" od glasanja u skladu sa partijskom identifikacijom objašnjava se kao posledica dejstva druge dve neposredne determinante.

Broj faktora koji opredeljuju izbornu odluku daleko je veći od ovih koji su uključeni u Campbellov model (na primer, tip izbornog sistema, uloga partija u političkom životu, delovanje niza situacionih faktora itd.) i njihov značaj varira u zavisnosti od konkretnih okolnosti. Osim toga, delovanje brojnih faktora je združeno, pa ih je teško striktno odvojiti. Zbog toga postoje i tzv. kombinovani modeli, odnosno modeli izborne motivacije koji uzimaju u obzir veliki broj faktora. Na primer, PIPS (*Precinct information priority system*) sastoji se u: utvrđivanju svih važnih faktora koji utiču na izbornu motivaciju; ponderisanju značaja svakog od njih; izračunavanju PIPS skora za svaki faktor, i njihovom rangiranju po značaju. Ipak, Campbellov model se i dalje veoma često koristi budući da obuhvata one faktoare na koje se neposredno koncentriše marketinško dejstvo učesnika izbora.

³ Analiza koja se prezentira u radu zasniva se na podacima javnomnjenjskih istraživanja Centra za politikološka istraživanja i javno mnjenje Instituta društvenih nauka iz Beograda.

LITERATURA

- Alford, R. Robert (1966): "The Politics of Diversity", u Seasholes, B., *Voting, Interest Groups, and Parties*, Scott, Foresman and Company, Glenview, Illinois.
- Baumer, C. Donald, Howard J. Gold (1995): "Party Images and the American Electorate", *American Politics Quarterly*, Vol. 23, No. 1.
- Campbell, Angus, Philip Converse, Warren Miller, Donald Stokes (1976): *The American Voter*, The University of Chicago Press, Chicago.
- Dellenbart, J. A. (1993): "Parties and Party Systems in Eastern Europe", u White, S., Batt, J. and Lewis P. G., *Development in East European Politics*, Macmillan Press LTD, London.
- Key, V. O. Jr. (1966): *The Responsible Electorate: Rationality in Presidential Voting 1936 - 1960*, Harvard University Press, Cambridge.
- Lazarsfeld, Paul, Bernard Berelson, and Hazel Gaudet (1955): "The Process of Opinion and Attitude Formation", u Lazarsfeld, P. F. and Rosenberg, M. (eds.), *The Language of Social Research*, The Free Press, New York, and Collier Macmillan Limited, London.
- Quinn, D. P. J. T. Woolley (2001): "Democracy and National Economic Performance: The Preference for Stability", *American Journal of Political Science*, No. 3, Vol. 45.
- Rose, Richard (1967): *Influencing Voters*, St. Martin's Press, New York.
- Slavujević, Zoran (1998): "Imidž partija Srbije", u M. Vasović (ur.), *Fragmenti političke kulture*, IDN, Beograd.
- Young, Michael (1987): *American Dictionary of Campaigns and Elections*, Hamilton Press, Lanham - New York - London.

Zoran Đ. Slavujević

Partijska identifikacija građana pre i posle izbora 2000. godine

Partijska identifikacija određuje se najčešće kao osećanje pripadnosti građana određenoj političkoj partiji, prihvatanje njenih ideoških opredeljenja i političkih stavova, oblike političkog delovanja i lidera, uključivanje u njene aktivnosti i glasanje za njene kandidate, a što ima za konsekvencu i uspostavljanje jasne distance prema drugim partijama. Zasniva se na "privlačnini ili odbojnim kvalitetima grupe kao generalne najodlučnije dimenzije koja određuje odnos individue i grupe" (Campbell i dr. 1976: 121), pa pojedinci, u osnovi, prihvataju stanovišta i uverenja grupe sa kojom se identificuju.

Partijska identifikacija predstavlja skup relativno uskladijenih racionalnih, afektivnih i motivacionih elemenata.¹ Uspostavlja se afektivno još u vreme rane socijalizacije pojedinca, ali i, kasnije, na osnovu njegovog ukupnog političkog iskustava, pa nije nemiljiva. Održava se, osnaže, slabiji ili menja pod dejstvom neposrednih determinanti (imidž partie i lidera, programski stavovi, aktivnost na njihovom ostvarivanju i sl), ali i mnogih posrednih determinanti (socijalno-demografske karakteristike birača, ekonomske, psihološke determinante i sl). Kao rezultanta kumuliranog dejstva svih, ili u konkretnim prilikama bar najznačajnijih determinanti, kao susret percepcija prošlosti (politička iskustva, odnosno retrospektivna evaluacija partie, njihovih lidera i njihove politike), sadašnjosti (evaluacija njihove sadašnje aktivnosti) i budućnosti (očekivanja, odnosno prospektivna evaluacija), partijska identifikacija postaje samosvojni entitet, stiče relativnu samostalnost u odnosu na svaku od svojih konstituenti ili vremensku dimenziju, i figuriše kao posebna determinanta izbornog ponašanja.

Prilagođavanje partijske politike promenama u društvu ne mora istovremeno i sa istim intenzitetom da se odraži na svaku pojedinačnu determinantu izbornog ponašanja, odnosno konstituantu partijske identifikacije i na partijsku identifikaciju kao celinu. Zato se odnos partijske identifikacije i njenih konstituanti može da posmatra kao proces u kome se ne prestano razmenjuju uticaji i stalno narušava i ponovo uspostavlja njihov sklad. U tim procesima, sinergijska priroda partijske identifikacije obezbeđuje joj veću postojanost u odnosu na druge determinante izbornog ponašanja. Ona uspeva izvesno vreme da opstoji i pored promena smera i intenziteta dejstva neke druge determinante izbornog ponašanja, pa čak i da kompenzira eventualne hendikepe pojedinačnih elemenata (na primer, negativnih elemenata imidža lidera, promene programskih stavova i sl). Zato R. Rose (1967: 175) piše: "Glasači ne menjaju tako lako svoje partijske preferencije kao preferencije cigareta, automobila ili kafe. Partijske preferencije reflektuju gradualnu akumulaciju predispozicija i lojalnosti kroz celokupan životni vek pojedinca".

Daije, partijska identifikacija služi i kao filter kroz koji birač "propušta" informacije, razumeva politička zbirivanja i vrši njihovu evaluaciju. Što je snažnija partijska identifikacija, dakle, to je izraženiji proces selektivne ekspozicije, percepcije, recepcije i retencije sadržaja, odnosno proces perceptivne distorzije stvarnosti.

Najzad, što je birač **intenzivnije identifikovan sa određenom partijom to je izvrsnije da će se ponašati u skladu sa partijskom politikom, uključujući i glasanje za njene kandidate**. Glasanje u skladu sa partijskom identifikacijom smatra se "normalnim" glasanjem, a eventualna odstupanja objašnjavaju se uticajem drugih neposrednih determinanti izbornog ponašanja - imidžu stranke ili kandidata i temama koje pokreću u kampanji, odnosno, rešenjima važne društvene probleme koja zagovaraju.

Zbog toga partijska identifikacija figureće kao **jedan od ključnih koncepta u analizi i objašnjenju, a time i u predviđanju izbornog ponašanja**, ima status "ulitmativne nezavisne varijable u kauzalnoj hijerarhiji", pouzdane paradigme u vrednovanju partija i kandidata, u pozicioniranju birača u odnosu na teme kampanje i u pogledu formiranja izborne odluke (MacKuen, Erikson, Stimson, 1989: 1126).

Među funkcijama partijske identifikacije naglašavaju se neke, kao što su zadovoljavanje potreba: *za političkim pripadništvom i podrškom u okviru takvog pripadništva, za samopoštovanjem preko "vrednih" političkih subjekata kao uzora, za trajnjom orientacijom u svetu politike, za razvijanjem motivacije pojedinaca da učeštuju u političkom životu itd.* Značajna je i funkcija partijske identifikacije *kao stabilizirajućeg činioča broja partija, a time i stabilizirajućeg činioča partijskog sistema i političkog sistema uopšte*. Ukratko, lojalnost prema partijama "uspostavlja bazičnu podelu biračkog tela u okviru koje se odvijaju izborne borbe" (Campbell, et al, 1976: 133, 121).

Od ranih pedesetih godina, kada su Belknap i Campbell (1952) prvi put eksplikite formalisali koncept i izveli prvo istraživanje, partijska identifikacija je jedan od najistraživanih političkih fenomena. Ipak, i dan-danas ostaje "zagonetka" (Alvarez, 1990; slično i Kessel, 1984; Abramson, 1983; ili Bennett, 1981). Inače, empirijska istraživanja polaze od partijske identifikacije *kao psihološkog fenomena* (i istražuju je u sondažama pomoću pitanja u kojima se *ispitanik sam određuje kao pristalica određene stranke*) ili primenjuju *bilejvioristički pristup* (*istraživanje ranijih izbornih odluka ispitanika*), a u pojedinim istraživanjima kombinuju se oba pristupa. Kao indikatori partijske identifikacije koriste se i: *članstvo u političkim partijama i ispunjavanje članskih obaveza ili određenog aktiviteta; simpatisanje određene partije i glasanje za kandidate određene stranke* (Mihailović i dr, 1991: 107; Mihailović, 1996: 70 i dalje), *prinudni izbor, odnosno izbor sa liste najvažnijih partija, "najblža" partija, mogućnost da se ikada glasa za neku od partija i sl.* (Pantic, 1994: 58), pa su značajne razlike u rezultatima u zavisnosti od korišćenih indikatora (Campbell i dr, 1976: 127). Na primer, dok članstvo u političkim strankama čini tek nekoliko procenata ukupnog biračkog tela u mnogim državama² i pokazuje univerzalnu tendenciju smanjivanja, dotle istraživanja pokazuju znatno rašireniju privrežnost političkim strankama, pa se članstvo u političkim strankama retko koristi kao indikator partijske identifikacije. Ili, razlika između raširenosti partijske identifikacije merene izbornim opredeljenjem i osećanjem "bliskosti" sa određenom partijom može da se pripiše *različitom intenzitetu afiniteta prema partijama* koje se "hvataju" jednim ili drugim pitanjem. Naime, "bliskost" određenoj partiji pokazuje izvesne afinitete prema partiji, ali intenzitet takvog afiniteta ne mora da bude dovoljan da formira izbornu odluku da se glasa za nju, a karnoli snažniju partijsku identifikaciju. Zbog toga, pitanje o "bliskosti" pojedinim partijama, ma koliko moglo da bude korisno za prognostičku funkciju sondaža (predviđanje rezultata izbora) i marketinšku funkciju (definisanje ciljnih grupa kampanje i dr), čini se da nije pogodno kao indikator partijske identifikacije. Ono "hvata" slabiji intenzitet afiniteta prema partiji nego što podrazumeva partijska identifikacija, premda ukazuje na deo biračkog tela kod kojeg se, pod određenim uslovima, može da razvije

identifikacija sa određenom partijom. Osim toga, građani mogu da osećaju "bliskim" više stranaka, ali da glasaju samo za jednu, pa se i zbog toga izborna orientacija može smatrati izoštenijim indikatorom partijske identifikacije. Polazeći od pretpostavke, da-kle, da je izborna odluka u skladu sa partijskom identifikacijom, u ovom radu kao indikator partijske identifikacije koristi se *izborna orientacija*, odnosno *namera ispitanika da glasa za određenu partiju*.³

Inače, istraživanja partijske identifikacije mogu da se odnose na utvrđivanje **značaja partijske identifikacije, njene raširenosti, intenziteta, stabilnosti, razloga privrežnosti partiji** itd, premda se pojedini od ovih elemenata u istraživanjima i literaturi često mešaju. U ovom radu pažnja će biti fokusirana na promene raširenosti i intenziteta, kao i na stabilnost partijske identifikacije u Srbiji pre i posle saveznih i republičkih izbora krajem 2000. godine.

Promene raširenosti partijske identifikacije u Srbiji

Pod raširenošću partijske identifikacije shvata se *rasprostranjenost osećanja privreženosti partijama među biračima*, i meri se *odnosom broja birača koji se identificuju sa pojedinim partijama prema ukupnom broju birača*.

Sudeći po izbornoj orientaciji, pred izbore 1990. i 1992. godine broj partijski identifikovanih je **visok** (oko 70% punoletnih građana - Videti: *Grafikon 1 - Promene raširenosti partijske identifikacije u Srbiji*), da bi u periodu od novembra 1993. do sredine 1996. godine došlo do **značajnog smanjenja** njihovog broja (od 40% do 48% građana). Sa-vzni i lokalni izbori krajem 1996. i masovne demonstracije zbog izborne krade 1996/97. dovode do **širenja partijske identifikacije**, ali ponovo sledi **opadanje** broja partijski identifikovanih, uprkos republičkim predsedničkim i parlamentarnim izbora 1997. godine. Sredinom 1998. raširenost partijske identifikacije doseže **najniži nivo** (31% ukupnog broja birača), što bi se moglo objasniti porastom nezadovoljstva građana partijama na vlasti (SPS-om, JUL-om i ND-om), ali i velikim nezadovoljstvom razdjeljenjem i nemoćnom opozicijom (raspad koalicije "Zajedno"), kampanjom većeg broja opozicionih partijskih stranaka za bojkot republičkih predsedničkih i parlamentarnih izbora 1997. i, najzad, nezadovoljstvom rezultatima tih izbora. Ujedinjenje opozicije sredinom 2000. (formiranje koalicije DOS i isticanje V. Koštunice kao zajedničkog kandidata za predsednika SRJ) dovodi do **velikog porasta** broja birača sa formiranim izbornom odlukom. Oštiri sukobi članica pobedničke koalicije, koji su usledili već početkom 2001. godine, prvo vreme **održavaju visok nivo** politizacije građana, a time i partijske identifikacije, i to pre svega sa DSS-om. Nivo partijske identifikacije se održava i dalje na nivou od oko **tri četvrtine biračkog tela**, i poređ sve većeg nezadovoljstva građana sukobima dve najjače stranke, DSS-a i DS-a, preciznije DSS-a i ostalih članica koalicije DOS, odnosno i poređ izražene tendencije osipanja pristalica DSS-a.

Raširenost partijske identifikacije u Srbiji sredinom devedesetih uglavnom je na nivou, čak i nešto viša nego u pojedinim zemljama Istočne Evrope, premda su medju njima razlike velike.⁵

Inače, u Srbiji partijski identifikovanih je više među biračima muškog pola, među biračima srednje dobi, među obrazovanim biračima, kao i među radnicima, službenicima i tehničarima i privatnicima (Videti: *Grafikon 2 - Raširenost partijske identifikacije u značajnijim grupama birača*)

U analizi raširenosti partijske identifikacije u Srbiji čine se značajnim tri konstatacije.

Prva konstatacija odnosi se na **velike oscilacije raširenosti partijske identifikacije**: između ekstremnih tačaka (najvišeg nivoa avgusta 2001., i najnižeg jula 1998) izuzetno je veliki raspon: gotovo polovina - 46% biračkog tela.

Na smanjivanje raširenosti partijske identifikacije uticali su proces permanentne delegalizacije prethodnog režima i tadašnjih stranaka na vlasti, ali i konstantno veoma rašireno nepoverenje prema usitnjjenim i sukobljenim opozicionim partijama. Na primer, poverenje u političke stranke sredinom 1996. i 1997. godine ima samo 18%, odnosno 17% gradana, pa se Srbija po tome nalazila pri dnu zemalja u tranziciji. Istraživački nalazi u to vreme pokazivali su da građani smatraju da stranke ne ostvaruju svoju projektovanu funkciju artikulatora, promotoru i realizatoru političkih interesa različitih društvenih grupa: dve trećine je bilo mišljenja da "političke stranke samo svadaju narod", dominirala je percepcija partija kao "egoističkih" organizacija ("štite samo interes lidera i rukovodstva") itd. (Slavujević, 1996: 195-224). Političke stranke bile su, dakle, kritična tačka političkog sistema. Osnosnost partija na vlasti i nemoć opozicionih stranaka, sučeljavanja nepomirljivih stavova, autoritarnost lidera i nedemokratski unutarpartijski odnosi, česte promene i nepridržavanje utvrđenih stavova, unutarpartijski raskoli, nekorektni međupartijski odnosi, čak i među partijama istovrsne opštne političke orientacije, neprincipijelne i neuspešne koalicije, trivenja partijskih lidera i medusobne optužbe za kolaboraciju sa režimom ili za "izdaju", za korišćenje partijskih (i državnih) funkcija za lično bogaćenje, sticanje privilegija i sl. trajna su karakteristika partijske scene Srbije u to vreme i izvorište niskog poverenja u stranke (Slavujević, 1997: 50-54).

Nasuprot tome, na naglo širenje partijske identifikacije u pojedinim periodima uticalo je povremeno radikalno zaoštrevanje političke situacije koje su izazivali događaji u okruženju (pogoršavanje položaja Srbija van Srbije, ratovi na prostoru bivše Jugoslavije, pogoršanje odnosa sa međunarodnom zajednicom), povremene akcije opozicionih partija (demonstracije opozicije marta 1991., Vidovdanski sabor 1992., masovni protesti krajem 1996., i početkom 1997. godine zbog ponistiavanja rezultata lokalnih izbora u mnogim mestima), povremeni pokušaji opozicionih stranaka da se ujedine i pojave kao izgledan takmac vladajućim strankama, željno očekivani od velikog broja opoziciono orientisanih birača (formiranje koalicije DEPOS 1992. godine, koalicije Zajedno pred savezne i lokalne izbore 1996., a posebno koalicije DOS pred savezne i lokalne izbore septembra 2000. godine), kao i oštiri sukobi članica nove vladajuće koalicije, koji održavaju visok stepen politizacije biračkog tela tokom 2001. i 2002. godine.

Razlog velikih oscilacija raširenosti partijske identifikacije mogao bi da bude i u izbornim kampanjama. One deluju pre svega na neopredeljene, pa se očekuje, između ostalog, da doprinesu kristalizaciji izborne odluke birača (Nimo, 1970: 164 - 179). Pri tome, kampanje ne moraju da imaju samo neposredne izborne efekte - da u poslednji čas pridobiju određen krug glasača, već se u njima može da začne snažnija identifikacija ovih glasača sa pojedinim partijama. No, prema empirijskim podacima, u Srbiji je to mogao da bude slučaj samo 1992. i 1996., ali ne i 1990, 1993. ili 2000. godine.⁶

Druga konstatacija jeste da **iskazivanje izborne orientacije neposredno pred same izbore ne predstavlja najpouzdaniji indikator partijske identifikacije**. Naime, deo birača, posebno oni koji se opredeljuju u poslednji čas, svoju biračku odluku bazira ne na čvršćoj partijskoj identifikaciji, već na situacionim činiocima, glasaju od slučaja do slučaja, ili je njihova odluka posledica socijalnog pritiska (glasanje kao građanska du-

žnost, pritisak primarne grupe i sl), ili neka vrsta "prinudnog" izbora (negativno motivisano glasanje - Sartori, 1976: 328). Zbog toga Campbell razlikuje partijsku identifikaciju i glasanje na pojedinačnim izborima, jer konkretna izborna odluka može da bude posledica kratkoročnih dejstava niza činilaca (slično Bartele, 2000).

Osim ovoga, uočeni su veoma značajni *sinergijski efekti* formiranja pojedinih izbornih koalicija. Tako, maja 1997. godine za koaliciju Zajedno (SPO, DS, GSS i dr.) bilo je spremno da glasa tri puta više birača nego za njeno pojedinačno uzete članice. Slične efekte beležila je koalicija Savez za promene februara 2000., a posebno DOS pred izbore septembra 2000. godine. Sinergijski efekti ukazuju na **obim izborne podrške koja se ne temelji na partijskoj identifikaciji sa pojedinačnim članicama koalicije, već na opredeljenju za koaliciju u celini**. Kada je reč o ideološki i programski heterogenim koalicijama, formiranim oko minimalnih političkih ciljeva (smena režima na vlasti), sa njima nije moguće razviti potpuniju identifikaciju, pa nalazi o izbornoj podršci koalicijama u celini ne mogu biti uzeti kao indikator partijske identifikacije. Iz izborne odluke da se glasa za određenu koaliciju, međutim, kasnije se može razviti identifikacija sa nekom od njihovih članica, što potvrđuje primer koalicije DOS. Ona već pred republičke parlamentarne izbore decembra 2000. gubi sinergijske efekte - tada su se glasovi na koje je koalicija DOS u celini uvez mogla da računa u potpunosti raspodeljivali njenim pojedinačnim članicama, a većina pristalica DOS-a posle septembarskih izbora počinje da iskazuje identifikaciju sa DSS-om. Značajan porast izborno orientisanih pred izbore 1992. i 1996., a posebno 2000. godine, može se, dakle, smatrati posledicom dejstva situacijskih činilaca, pa je bolji indikator partijske identifikacije **izborna orientacija u međizbornim periodima**. Prema podacima za maj 1993, oktobar 1994, novembar 1995, maj 1996. ili februar 2000, dakle za međizborne periode, broj partijski identifikovanih iznosi manje od polovine biračkog tela, a tokom 2001. i 2002. godine **između dve trećine i tri četvrtine**.

Treća konstatacija ukazuje na **dugoročnije tendencije u pogledu raširenosti partijske identifikacije**. Kada se izuzmu "vršne" tačke (pred izbore 1992, 1996/7. i 2000. godine), od 1993. do 1996. godine uočava se **tendencija blagog smanjivanja raširenosti partijske identifikacije**.⁷ Do jeseni 2000. održava se relativno nizak nivo, da bi početak 2001. (gubljenje sinergijskih efekata koalicije DOS) doneo značajno povećanje raširenosti partijske identifikacije i njeno održavanje na visokom nivou od oko 70% biračkog tela.

Promene intenziteta partijske identifikacije u Srbiji

Intenzitet partijske identifikacije određuje se kao snaga osećaja privrženosti određenoj partiji, odnosno snaga *distanciranja od drugih partija*. Njegov značaj je u tome što se snažnije identifikovani doslednije propartijski ponašaju u svom političkom angažmanu, posebno prilikom glasanja.

Intenzitet partijske identifikacije u istraživanjima kod nas⁸ utvrđuje se, najpre, na osnovu toga da li je birač član ili simpatizer određene stranke. Po tom indikatoru dve nedelje pred izbore 1990. u članstvu političkih partija bilo je 14% birača, a 42% se izjašnjavao da su simpatizeri partija. Oktobra 1994. ima, međutim, 6% članova i 35% simpatizera partija, a maja 1996. posle intenzivnih kampanja prijema u članstvo pojedinih partija, pre svega SPS i JUL, 7% članova i 28% simpatizera. Po ovom indikatoru, dakle, u periodu

od 1990. do 1996. godine smanjuju se i raširenost i intenzitet partijske identifikacije: učešće članova partija smanjeno je za gotovo dva i po, a simpatizera za jedan i po puta, pa se i odnos između članova i simpatizera povećao sa 1 prema 3 1990. na 1 prema 4 u 1996. godini.

Članstvo podrazumeva veći intenzitet partijske identifikacije već po tome što član pristaje na ispunjavanje članskih obaveza, što nije slučaj sa simpatizerom. I pored toga, formalno članstvo ne mora da znači stvarno snažniju identifikaciju,⁹ pa se za utvrđivanje intenziteta partijske identifikacije koriste i pitanja vezana za izbornu orientaciju. Posle standardnog pitanja: "Za koju stranku ćete glasati?" (tzv. prvi izbor), sledi pitanje: "Da li (ipak) postoji (još) neka stranka koja Vam je bliska, za koju biste možda glasali? Koja?" (tzv. drugi izbor). Ukrštanje odgovora na ova dva pitanja indicira intenzitet partijske identifikacije na osnovu **isključivosti izbora**: birači koji su se u prvom izboru odlučili za koga će da glasaju, i nemaju drugi izbor, mogu da se smatraju snažnije identifikovanim nego birači koji imaju i drugi izbor, odnosno "rezervnu" partiju. Osim toga, neodlučni za koga bi glasali u prvom izboru mogu da iskažu preferencije prema nekoj od stranaka u drugom izboru, što ukazuje na eventualne začetke identifikacije sa određenom partijom.¹⁰ Zbog toga se ovakvim pitanjima mogu da uoče pravac i obim potencijalnih međupartijskih transfera pristalica, što može da doprinese uspešnom određivanju ciljnih grupa kampanje i ima značajnu prognostičku vrednost.

Na osnovu izborne orientacije, kombinujući prvi i drugi izbor, moguće je segmentirati biračko telo Srbije po intenzitetu partijske identifikacije u pet kategorija: 1) **birači sa jakom identifikacijom** (koji izbornu odluku vezuju samo za jednu partiju i nemaju "rezervnu" partiju za koju bi mogli da glasaju); 2) **birači sa slabijom partijskom identifikacijom** (koji su opredeljeni za jednu partiju, ali imaju i drugi izbor - mogli bi da glasaju i za neku drugu partiju); 3) **birači sa potencijalnom partijskom identifikacijom** (oni koji ne znaju za koga će da glasaju ili najavljuju apstinenicu, ali imaju drugi izbor - ipak bi mogli da glasaju za određenu partiju); 4) **neodlučni** (i u prvom i u drugom izboru) i 5) **apolitični** (apstinenti u prvom izboru koji nemaju ni drugi izbor). Tako se dobija razudenja slike biračkog tela Srbije prema intenzitetu partijske identifikacije (Videti: *Grafikon 3 - Promene intenziteta partijske identifikacije u Srbiji*):

- 1) **Jake partijske pristalice** čine 1992. godine čak **dve trećine biračkog tela** (period snažne i oštре konfrontacije dva politička bloka - režim S. Miloševića i SPS-a vs. M. Panić i opoziciona koalicija DEPOS), ali njihovo učešće pada već 1993. na **četvrtinu biračkog tela**, uz izvesne oscilacije do 2001. ostaje na nivou od **četvrtine do petine**, da bi se 2001. ustalo na **trećinu biračkog tela**.
- 2) **Slabih pristalica partija** 1992. **manje je od desetine** (šest puta manje od jakih), a kasnije njihovo **ucešće varira od 13% do 19%**, da bi u vreme snažnih međupartijskih transfera, od početka 2000. godine do kraja 2001. godine, poraslo na **gotovo polovinu biračkog tela** (gotovo dva puta više od jakih pristalica).
- 3) **Učešće potencijalnih partijskih pristalica** dugo vremena **varira između 7% i 24%**, ali je ovaj "rezervoar" novih stranačkih pristalica **uglavnom iscrpljenim početkom 2001. godine**.
- 4) **Neodlučni** u pojedinim periodima čine nešto manje od polovine biračkog tela, **njihov broj varira** u zavisnosti od snage "ukrštenih pritisaka" kojima je izloženo biračko telo, odnosno od stepena konfuzije na partijskoj sceni Srbije. I ovaj kontingenat, iz kogaje moguće pod izvesnim uslovima obezbediti stranačke pristalice, **značajno je smanjen 2001.** ali još uvek je značajan za marketinške aktivnosti stranaka.

5) **Učešće apolitičnih** kreće se između 6% u 2002. i 22% u 1998. godini, ali se uglavnom održava na nivou od oko **jedne desetine biračkog tela**.

Početkom devedesetih godina, dakle, dolazi do velikog pada intenziteta partijske identifikacije, a nešto blaži pad nastavlja se sve do 1998. godine, što je posledica sve većeg razočaranja građana u političke stranke. Godine 2000. i 2001. donose povećanje raširenosti, ali ne i intenziteta partijske identifikacije - broj jakih pristalica stranaka značajnije se ne povećava i gotovo dvostruko je manji od broja slabih partijskih pristalica.

Stabilnost partijske identifikacije u Srbiji

Pod stabilnošću partijske identifikacije shvata se *trajnost privrženosti birača određenoj partiji*. Pripisuje se sposobnosti partijske identifikacije, kao uglavnom uskladenom i trajnim skupu kognitivnih, emotivnih i voljni elemenata, da "oboji reagovanja na posebne političke objekte" (Campbell i dr, 1976: 135) i da izvesno vreme i u izvesnoj meri amortizuje promene partijske politike, lidera stranke i sl. Stabilnija partijska identifikacija znači manji transfer izbornih pristalica od jedne ka drugim partijama i obrnuto - stepenom nestabilnosti partijske identifikacije iskazuje se *obim i smer međupartijskog transfera izbornih pristalica* (mada ne i obim i smer transfera izbornih pristalica pojedinačnih partija u neopredeljene i apstinente, što iskazuju promene raširenosti partijske identifikacije).

Značaj stabilne partijske identifikacije utvrđen je u mnogim studijama izbornog po-našanja (Campbell i dr, 1976: 122; Rose, 1967: 174), a ona se uglavnom istražuje direktnim pitanjima ("Koliko ste dugo vezani za stranku čiji ste sada pristalica?" ili "Da li ste ranije bili pristalica druge partije?" itd.) ili, pak, ukrštanjem ranijih izbornih odluka sa aktuelnim izbornom odlukom (ukrštanjem odgovora na pitanja: "Za koju partiju ste glasali na prethodnim izborima?" i "Za koju stranku ćete glasati?").¹¹

Prema rezultatima istraživanja agencije *Fokus* ("Puls Jugoslavije '94") u Srbiji je 1994. godine 37% birača iskazivalo privrženost pojedinačnim strankama od njihovog osniva-nja, dok je svega 5% ranijih pristalica jedne stranke prešlo među pristalice neke druge partije (uz 58% onih koji nisu bili vezani ni za jednu stranku). Skoro istu sliku daju rezultati sondaže Centra za politološka istraživanja i javno mnenje IDN u kojima su korišćeni drugi indikatori. Kada se uporede izborne odluke iz 1992. sa izbornom orientacijom pred izbore 1993., 35% birača je imalo namjeru da glasa za istu partiju, a 7% da promeni stranku (uz 58% neodlučnih i apstinenata). Ukrštanje odgovora na pitanje za koga su glasali 1993. sa odgovorima za koga bi glasali 1995. dalo je rezultat po kojem stabilni birači čine oko 40%, a "konvertiti" oko 6% biračkog tela. Kada se odgovori na pitanje za koga su glasali 1993. ukrste sa odgovorima za koga će glasati 1996, stabilnih birača je bilo 32%, a "konvertita" 8% (uz 60% apstinenata i neodlučnih). Dakle, sredinom devedesetih godina, većinu promene kada su u pitanju "konvertiti", nema. (Videti: *Grafikon 4 - Stabilnost partijske identifikacije u Srbiji od 1993. do 1996. godine*)

Partijska identifikacija biračkog tela u Srbiji sredinom devedesetih godina, da-kle, **bila je veoma stabilna - obim međupartijskog transfera bio je mali**. Ipak, ove podatke treba posmatrati povezano sa podacima o oscilacijama raširenosti partijske identifikacije, jer ovi drugi iskazuju **drugi smer transfera - od partijskih pristalica ka neopredeljenim i apstinentima (i obrnuto)**.

Transfer od partijskih pristalica ka partijski neopredeljenima veoma je značajan za sliku promene partijske identifikacije u Srbiji.¹² Naime, pred izboru 1993. trećinu biračkog tela činili su birači koji su 1992. glasali za neku od partija, ali su pred nove izbore bili neodlučni za koga da glasaju (20%) ili su najavljuvali apstineniciju (13%). Obim transfera obrnutog smera - od apstinenata na izborima 1992. ka onima koji najavljuju da će da glasaju na izborima 1993. za neku od partija - šesnaestostruko je bio manji: tek 2%. Novembar 1995. više od petine birača činili su oni koji su 1993. glasali za neku od partija a 1995. godine nisu znali za koga bi glasali (6%) ili su najavljuvali apstineniciju (16%). Nasuprot njima, samo 3% apstinenata iz 1993. imalo je 1995. godine formiranu izbornu odluku. Odnos između prvog i drugog smera transfera je smanjen na 7 prema 1. Već maja 1996. godine, međutim, 38% biračkog tela čine oni koji su 1993. glasali za neku partiju, a sada su neodlučni (34%) ili najavljuju apstineniciju (4%), dok se samo 2% apstinenata sa izbora 1993. godine odlučilo da glasa za neku partiju na predstojećim izborima, pa je odnos nepovoljniji nego 1993. i iznosi 19 prema 1. **Oslanje partijski identifikovanih sredinom devedesetih godina jeste, dakle, daleko snažniji proces nego li međupartijski transferi i regрутовање novih partijskih pristalica.**

Situacija je sasvim drugačija sredinom 2000. i početkom 2001. godine, kada se dolazi do **dva talasa masovnih transfera izbornih pristalica**.

Prvi talas usledio je sa ujedinjenjem opozicije 2000. godine, pa je još pre početka izborne kampanje DOS u poziciji lidera. Ovaj talas karakteriše **masovno prebacivanje pre toga izbornog neopredelenih birača među pristalice DOS-a**. No, programska heterogenost članica Koalicije, zatim i programski siromašni, ma kako značajni, izborni ciljevi (promena režima), snažno dejstvo imidža predsedničkog kandidata DOS-a (kao garanta jedinstva opozicije) i sl., onemogućili su da se izuzetni sinergijski efekti Koalicije istovremeno ispolje i kao identifikacija birača sa pojedinačnim članicama Koalicije - veliki deo pristalice DOS-a bio je identifikovan sa Koalicijom u celini, ali ne i sa pojedinim njenim članicama. Ipak, sa približavanjem saveznih izbora, sve veći deo novih pristalica DOS-a počinje da se identifikuje sa DSS-om, čiji je predsednik istaknut kao zajednički predsednički kandidat Koalicije. Za razliku od devedesetih godina, koje karakteriše masovno prebacivanje opozicionih birača među izbornu neodlučnu i apstinenitu, 2000. karakteriše, dakle, obrnut proces - masovno prebacivanje izbornu neodlučnih glasača među pristalice DOS-a.

Drugi talas transfera izbornih pristalica ima sve karakteristike međupartijskog transfera i odigrao se posle pobede DOS-a na saveznim i lokalnim izborima septembra 2000., a nastavljen je još intenzivnije posle pobede DOS-a na republičkim izborima decembra iste godine. Karakteriše ga **masovno slabljenje podrške ranijim vladajućim strankama - SPS-u, SRS-u i JUL-u i izuzetan porast podrške jednoj jedinoj članici DOS-a - DSS-u**. I, dok su konsekvence ovih transfera na raširenost identifikacije sa bivšim partijama na vlasti odmah bilo uočljivo, njih je teže sasvim jasno uočiti kada je reč o pojedinačnim strankama - članicama DOS-a. DSS, stranka koja je daleko najviše profitirala u ovim transferima, ne uspeva dugo da održi masovni porast izbornu podrške, kao što je i moglo da se očekuje, budući da se on temelji, pre svega, na enormnom porastu popularnosti njenog lidera kao predsednika SRJ i efektu "priklanjanja pobedniku". Zbog toga će tek prva razočarenja politikom DOS-a, sve očitije razlike i sve oštirijski sukobi članica Koalicije dovesti do izvesnog programskog i socijalnog profilisanja njenih članica, a odatle i do formiranja snažnije i stabilnije partijske identifikacije sa njima.

Identifikacija birača sa pojedinačnim relevantnim strankama Srbije

Najjednostavniji indikator obima i intenziteta identifikacije birača sa pojedinačnim političkim strankama jeste njihovo izjašnjavanje da li su članovi ili simpatizeri neke od partija.¹³ Koristi se, međutim, i razumeњe - tročlanu, četveročlanu ili višečlanu segmentiranje biračkog tela,¹⁴ zasnovano na izbornoj orientaciji, pri čemu se ili postavlja direktno pitanje ("Koliko ste sigurni da bi glasali baš za tu partiju?", sa različitim modalitetima odgovora, na primer, "potpuno siguran", "uglavnom siguran", "ne mnogo siguran" i sl.) ili kombinuje prvi i drugi izbor.

Kombinacijom prvog i drugog izbora, kao i pitanja o "negativnom" izboru ("Za koju partiju nikada ne biste glasali?"), moguće je ustavoniti osmočlanu klasifikaciju birača u Srbiji prema intenzitetu pozitivne ili negativne identifikacije sa pojedinačnom partijom. Po ovakvoj klasifikaciji za jednu partiju: 1) *jake partijske pristalice* predstavljaju oni birači koji imaju tu partiju kao prvi izbor, a nemaju drugi izbor - nisu spremni da glasaju ni za jednu drugu partiju; 2) *slabe partijske pristalice* su oni koji kao prvi izbor imaju tu partiju, ali imaju i drugi izbor - mogu da glasaju i za neku drugu partiju; 3) *potencijalne partijske pristalice* čine oni koji kao prvi izbor imaju neku drugu partiju i neopredeljeni i apstineni ukoliko kao drugi izbor imaju odnosnu partiju; 4) *neodlučne* čine oni koji ne znaju za koga će da glasaju, a nemaju ni drugi izbor; 5) *potencijalne pristalice drugih partija* predstavljaju neodlučni i apstineni iz prvog izbora koji kao drugi izbor imaju neku drugu, a ne odnosnu partiju; 6) *pristalice drugih partija* čine njihovi birači iz prvog izbora koje nemaju drugi izbor ili ga imaju, ali to nije odnosna partija; 7) *apolični* su oni koji u prvom izboru najavljuju apstineniciju, a nemaju ni drugi izbor, i, najzad, 8) *negativno identifikovane* sa odnosnom partijom predstavljaju oni koji izričito tvrde da neće nikada da glasaju za odnosnu partiju.

U delu rada koji sledi demonstrira se korišćenje sedmočlane klasifikacije biračkog tela u odnosu na svaku pojedinačnu relevantnu stranku u Srbiji. U cilju izvesnog pojednostavljujućeg analize isključena je kategorija "negativno identifikovani sa strankom" - njeni otvoreni oponenti, koji su obuhvaćeni ostalim odgovarajućim kategorijama.

Na osnovu podataka za maj 1996, avgust 2001. i avgust 2002. godine (Videti: Grafički 5 - Relevantne partije i biračko telo Srbije) moguće je izvesti sledeće opštne konstatacije:

- 1) Godine 1996. **petinu biračkog tela** predstavljaju *jake pristalice stranaka*, oni koji nemaju "rezervnu" partiju. Za njih se smatra da sigurno izlaze na izbore i glasaju za svoju partiju. Tada su 60% svih jakih pristalica činile pristalica SPS, a 40% pristalice drugih partija. Ili, **SPS je imao jedan i po puta više jakih pristalica nego sive druge stranke zajedno**, pa je bio u velikoj prednosti u pogledu "izvesnih" glasova na izborima. Sredinom 2001. godine *jake pristalice stranaka* čine **četvrtinu biračkog tela**, ali sada **više od polovine njih (57%) čine pristalice DSS-a**, dok *jake pristalice ranije* najjače stranke, SPS-a, čine tek sedminu ukupnog broja jakih pristalica.
- 2) Oko **sedmine (14%) biračkog tela** 1996. godine čine *slabe pristalice stranaka*, od čega su više od polovine pristalice SPS. Kako slabe pristalice imaju "rezervnu" partiju - mogu da glasaju i za neku drugu partiju, oni predstavljaju granični segment između "zone visoke i niske rezistentnosti" biračkog tela (Converse). To je segment

iz kojeg može u izvesnoj meri da se izvrši transfer pristalica od jedne ka drugim partijama, premda je "konverit", kako se pokazalo, malo. Nasuprot tome, 2001. slabe pristalice stranaka čine **gotovo polovinu biračkog tela** (46%), i tada ih je najviše među pristalicama DSS-a (više od polovine ukupnog broja slabih pristalica). Odnos jakih i slabih pristalica SPS-a 2001. je izjednačen, ali i jednih i drugih su na mnogostruko nižem nivou nego 1996.

- 3) Za akciju u cilju pribdobjanja novih izbornih pristalica najznačajniji segment čine **potencijalne pristalice partie** - one koji nisu izborne pristalice odnosne partije, ali imaju određene afinitete prema njoj. Oni 1996. čine u slučaju SPS-a, DS-a i DSS-a po 3% biračkog tela, a SPO-a i SRS-a po nešto više od 1%. Ovaj segment biračkog tela tada je bio više orijentisan ka opozicionim partijama (74%) nego prema SPS (26%). Drugim rečima, već 1996. godine su bile **vrlo ograničene mogućnosti SPS da u većoj meri privuče ove birače**. Godine 2001. na potencijalne pristalice najpre su mogli da računaju DSS (11% ukupnog biračkog tela ili nešto manje od polovine ukupnog broja potencijalnih stranačkih pristalica - 44%) i DS (7% biračkog tela ili četvrtinu njihovog ukupnog broja - 28%), dok je SPS mogao da računa na neznatnih 2% biračkog tela (oko 12% ukupnog broja potencijalnih pristalica).
- 4) **Neodlučni predstavljaju "rezervoar" potencijalnih pristalica na koji u načelu reflektuju sve stranke** i on je 1996. činio 43% biračkog tela. Naravno, i ovi birači imaju izvesne političke afinitete, ali su oni ili protivrečni (cross-pressure), ili toliko slabog intenziteta da ne dovode do formiranja izborne orientacije ne samo u prvom, već ni u drugom izboru. Godine 2001. broj i u prvom i u drugom izboru neodlučnih birača radikalno se smanjuje - ukupno na 11%. Broj ovih, "stvarno" neodlučnih birača manji je od broja neodlučnih u prvom izboru (15% ukupnog biračkog tela), budući da deo neodlučnih u prvom izboru ima drugi izbor, odnosno ipak bi mogao da glasa za neku od partija. Njihov broj u odnosu na pojedinačne partie varira, a najmanje ih je u slučaju DSS-a (9%), budući da najveći deo neodlučnih i apstinenata u prvom izboru, u drugom izboru inklinira ovoj stranci, pa su uračunati u njene potencijalne pristalice.
- 5) **Potencijalna identifikacija sa drugom partijom**, za pojedine partie 1996. činila je od 5% do 7% biračkog tela, i ona ukazuje na onaj segment koji je na putu da bude "izgubljen" kao "rezervoar" potencijalnih pristalica odnosne partie. To su neodlučni i apstinenati koji u drugom izboru iskazuju izvesne afinitete prema drugim partijama a ne prema odnosnoj partiji. Godine 2001. oni čine za pojedinačne stranke od 3% do 5% birača, a njihov broj varira u odnosu na privlačnost odnosne partie - što partie ima veći broj aktuelnih (jakih, slabih) i potencijalnih pristalica, u principu smanjuje sumu birača iz koje mogu da se regрутuju pristalice drugih stranaka.
- 6) Od raširenosti identifikacije sa odnosnom partijom zavisi i raširenost **identifikacije sa drugim partijama**. Tako, broj identifikovani sa drugim partijama u odnosu na ukupno biračko telo iznosio je 1996. godine od 19% u slučaju tada najjače stranke - SPS-a, do oko 36% u slučaju drugih partie, a 2001. od 35% u slučaju tada najjače stranke - DSS-a, do 74% u slučaju SPO. Raširenost identifikacije sa drugim partijama pokazuje deo biračkog tela koji je u načelu "izgubljen" za odnosnu partiju, jer ga čine jake, slabe i potencijalne pristalice drugih partie koje je teže pribdobići.
- 7) **Apolitični** (apstinenti u prvom izboru koji nemaju ni drugi izbor) predstavljali su 1996. 10% biračkog tela, a 2001. njihovo učeće se smanjuje na 6%. Ovaj segment je po definiciji "izgubljen" za politiku uopšte, pa time i za identifikaciju sa pojedinim

strankama. I na njega se može marketinški delovati, kao uostalom i na birače sa "drugom partijskom identifikacijom" ili čak i na one sa "negativnom" identifikacijom, posebno kada je reč o pristalicama ideološki i programski sličnih stranaka. Ipak, za njihovo eventualno pribdobjanje potrebne su dugoročnije, pažljivo osmišljene marketinške aktivnosti, pa i onda se može računati sa veoma ograničenim efektima.

• • •

Ovako razduženo segmentisanje biračkog tela prema obimu i intenzitetu identifikacije sa pojedinačnom strankom pomaže potpunijem objašnjenju izbornih rezultata, kao i identifikovanju i dimenzionisanju "rezervoara" iz kojih mogu da se regрутuju nove pristalice partie, odnosno profilisanju partijske strategije i opštih pravaca marketinških aktivnosti. Ono je, međutim, komplikovano sa sistematskim prikazom promena raširenosti i intenziteta identifikacije sa pojedinačnim strankama u dužem vremenskom periodu. Zbog toga se u daljem tekstu daje pregled promena raširenosti i još više reducirani pregled intenziteta identifikacije sa pojedinačnim relevantnim strankama (učeće njihovih jakih i slabih pristalica u ukupnom biračkom telu).

Promene obima i intenziteta identifikacije sa Socijalističkom partijom Srbije

Sve do sredine 2000. SPS predstavlja najjaču stranku na političkoj sceni Srbije. Vrhunac podrške SPS beleži pred izbore 1990. godine - **više od trećine** ukupnog biračkog tela Srbije (Videti: *Grafikon 6 - Raširenost partijske identifikacije sa SPS-om*). Tada njen lider i predsednik Srbije S. Milošević, neprikosnoveni politički vođa Srbije, vodi tzv. antibrdratku revoluciju na talasu nacionalnopopulističke euforije, zagovara očuvanje SFRJ kao čvrste Federacije, ograničava autonomiju pokrajina, a onda i suspenduje rad autonomnih organa na Kosovu itd. Istovremeno novoformirana i nepripremljena opozicija, na temelju labavih analogija sa zbivanjima u Istočnoj i Centralnoj Evropi, očekuje urušavanje socijalizma samog po sebi i u Srbiji i vodi programski siromašnu, ideološku antikomunističku kampanju. Već posle izbora 1990. godine SPS se suočava, i pored izvesnih oscilacija, sa obimom izborne podrške koja **retko prelazi petinu biračkog tela**. Sve vreme od 1992. godine, dakle, SPS vlada sa podrškom od četvrtine do petine biračkog tela i bez parlamentarne većine - najpre, posle izbora 1992. sa manjinskom vladom uz podršku SRS-a, posle izbora 1993. u postizbornoj koaliciji sa malom, do tada opozicionom strankom ND, a posle izbora 1997. godine u postizbornoj koaliciji sa SRS-om. Izvesno povećanje podrške SPS uspeva da ostvari 1996. na kratkotrajnom talasu velikih očekivanja posle zaključenja Dejtonskog sporazuma, odnosno pred savezne i lokalne izbore, kada SPS i njegov lider zagovaraju čvrstu Federaciju sa Crnom Gorom, obećavaju poboljšanje odnosa sa međunarodnim zajednicom, ukidanje sankcija itd. SPS će nešto povećati broj pristalica i pred izbore 1997. pa čak i pred septembarske izbore 2000. godine, ali posle toga **sledi strmoglav pad** - krajem 2000. kao i tokom cele 2001. i prve polovine 2002. godine SPS ne prelazi obim podrške od 8% ukupnog biračkog tela, ali i ovakav obim podrške biva ugrožen sukobima unutar rukovodstva stranke, njenom podelom na dve struje i isključenjem dela rukovodstva iz stranke.

Osipanje pristalica SPS-a ispoljilo se prvo vreme kao **smanjivanje broja pre svega snažno identifikovanih, da bi posle 1998. osipanje ravnomerno zahvatilo i jake i slabe pristalice** (Videti: *Grafikon 7 - Jake i slabe pristalice SPS-a*). Ovo može da izgleda

paradoksalno ukoliko se ne uoči da se iz ovih podataka kriju nešto složeniji procesi. Naime, u principu, smanjivanje intenziteta partijske identifikacije ispoljava se kao "prebacivanje" dela dotada snažno identifikovanih među slabo identifikovane, ali istovremeno, po pravilu, odvija se i proces osipanja ukupnog broja pristalica stranke, odnosno "prebacivanje" dela slabo identifikovanih među neodlučne i apstinentne, ili, pak, među pristalice drugih stranaka. Upravo se to i dogodilo sa SPS-om: u vreme duboke krize partie, posebno posle teških izbornih poraza SPS 2000. dolazi do istovremenog odliva i snažno i slabo identifikovanih pristalica. Inače, prema podacima iz avgusta 2001., polovina slabih pristalica SPS-a pokazuje odredene afinitete prema SRS-u, a ostali uglavnom prema DSS-u, premda ima i onih koji kao "rezervnu" partiju ištču SSJ.

Promene obima i intenziteta identifikacije sa Demokratskom strankom Srbije

Po izbornoj podršci birača od druge polovine 2000. godine **DSS je najjača politička stranka u Srbiji**. Do tada partijski identifikovani sa DSS-om ne prelaze 4% ukupnog biračkog tela, nakon čega sledi **enormno omasovljene ove stranke** - samo za mesec dana ušestostručio se broj pristalica DSS (sa 6% ukupnog biračkog tela iz jula na 36% u avgustu 2000.), a pred decembarske izbore 2000. broj pristalica stranke iznosio je **polo-vinu ukupnog biračkog tela**. (Videti: *Grafikon 8 - Raširenost partijske identifikacije sa DSS-om*)

Ovoliku podršku nije imala nijedna stranka u Srbiji od uvođenja višepartijskog sistema, što je **rezultanta istovremenog i sukcesivnog dejstva više faktora**, kao što su: dugotrajno i sve veće nezadovoljstvo građana bivšim režimom i partijama na vlasti; dug očekivanje ujedinjenje opozicije i isticanje lidera DSS-a, V. Koštunice, kao zajedničkog opozicionog predsedničkog kandidata i garanta jedinstva koalicije DOS; snažno naglašeni pozitivni elementi imidža lidera DSS-a (demokratičnost, poštenje, doslednost, skromnost, stručnost); adekvatno pozicioniranje lidera DSS-a i stranke (negde "između" - promena i legaliteta, odnosno orientacija na umerene promene; antikomunizma ali i tolerantnosti prema ideološkim neistomišljenicima; nacionalnog i demokratskog; otvaranja prema svetu i očuvanja samopoštovanja Srbije; liberalnih principa i principa solidarnosti itd.); a kasnije i: pobeda na saveznim predsedničkim izborima i izuzetno snažni efekti priklanjanja pobedniku; aktiviranje snažnog lojalističkog sindroma kod velikog dela biračkog tela itd.

Nagli i enormni porast izborne podrške, međutim, zasnivao se na manje stabilnim elementima izborne motivacije, a ne na elementima koji generišu potpuniju i trajniju identifikaciju sa strankom. To je rezultiralo u široku, ali i "plitku" i nestabilnu podršku veoma heterogenih grupa biračkog tela. Takva **podrška podložna je većim konjunkturnim oscilacijama i teško ju je moguće održati na nivou početne pobedničke euforije**, posebno ne u uslovima oštih konfrontacija DSS-a i ostalih članica Koalicije. Otuda nije iznenadenje da **za četiri meseca** (novembar 2000. - februar 2001) DSS gubi trećinu, **za šest meseci** (novembar 2000. - septembar 2001) polovinu, **a za godinu i po dana** (novembar 2000. - februar 2002) **šezdeset procenata pristalica**.

I pored toga, DSS ostaje najsnajražnija politička stranka u Srbiji sa podrškom od nešto više od dvadeset procenat biračkog tela. Iako je osipanje pristalica DSS-a zaustavljeno kandidovanjem lidera stranke V. Koštunice za predsednika Srbije sredinom 2002., s obzirom na niz anahronih programskih stavova, na heterogenu strukturu pristalica i njihovih temeljnih vrednosnih orientacija, deficit kadrova, nesnalazhenje u realpolitici, koja

predstavlja najdiskriminativniju varijablu procenjivanja uspešnosti partijske politike itd, **ne bi bilo neочекivano dalje, ali i usporenje osipanje pristalica DSS-a**. Ipak, sa DSS-om se mora računati kao sa veoma važnim činiocem političke scene Srbije na duži niz godina, bilo kao značajnijom strankom neke buduće vladajuće koalicije, bilo kao vrlo respektabilnom opozicionom snagom.

Naglo i masovno širenje partijske identifikacije sa DSS-om nije se bitno odrazilo na promenu odnosa jakih i slabih stranačkih pristalica (Videti: *Grafikon 9 - Jake i slabe pristalice DSS-a*). I kada je tavorio na podršci nekoliko procenta biračkog tela i kada je izrastao u ubedljivo najjaču političku stranku u Srbiji, **DSS je uvek imao nešto veći broj slabih nego li jakih pristalica**. Pri tome, slabe pristalice DSS-a inkliniraju nešto više DS-u (oko trećine), ali i Novoj Srbiji (jedna četvrтina) i SSJ-u (jedna petina).

Promene obima i intenziteta identifikacije sa Demokratskom strankom

Već od 1990. godine, kada uživa podršku 5% ukupnog biračkog tela (Videti: *Grafikon 10 - Raširenost partijske identifikacije sa DS-om*) i kada na prvim višestranačkim republičkim izborima osvaja 7 mandata, **DS je relevantna opoziciona stranka**. Međutim, u početku izrazito naglašen "intelektualistički" karakter stranke, a zatim i brojni rascepni, odbijanje da se priključi pojedinim opozicionim koalicijama (kao 1992. godine koaliciji DEPOS) ili žestoki sukobi sa pojedinim partnerima u koalicijama kojima je pristupala (kao 1996. u slučaju koalicije Zajedno i sukoba DS-a i SPO-a), povremena koketiranja sa režimom (1993. godine) i bojkotti izbora (majski savezni izbori 1992, republički izbori 1997. godine), dugo vremena prilično slab rejting lidera stranke i predstava u javnosti o njemu sve vreme kontaminirana negativnim elementima, i sl. onemogućavali su sve do sredine 2000. godine DS-u da obezbedi širu podršku biračkog tela. I pored značajnih uspeha na pojedinim izborima (na primer, na republičkim parlamentarnim izborima 1993, kada osvaja 29 mandata na osnovu 12% glasova, odnosno izborne podrške 7% ukupnog biračkog tela), **sve do kraja 2000. godine DS ne uspeva da dosegne podršku od 10% ukupnog broja birača**. Ni nekoliko meseci posle izbornih pobeda DOS-a 2000. godine DS ne stiče značajni profit u smislu povećanja broja pristalica, iako je u pobedu Koalicije "investirala" najveći deo logističke podrške, daleko najrazvijeniju partijsku infrastrukturu i najbrojnije i najosposobljenije aktiviste, pa i mnoge političke ustupke. Podrška DS-u blago se povećava po preuzimanju funkcije premijera republike vlade od strane lidera DS-a, Z. Đindića, ali **značajniji uspon stranke beleži tek u drugoj polovini 2001.**, kada se podrška ovoj stranci povećava na **15% ukupnog biračkog tela**. To je period započinjanja radikalnijih privrednih i društvenih reformi, ali i zaoštrevanja sukoba sa najjačom strankom Koalicije, DSS-om, period preciznijeg profilisanja politike stranke (i republike vlade pod njenom dominacijom), kao i period jasnijeg profilisanja DS kao urbane stranke viših, obrazovanih i najdinamičnijih slojeva.

Inače, bez obzira na broj pristalica DS-a, sve vreme među njima je **dvostruko više slabih nego jakih pristalica** (Videti: *Grafikon 11 - Jake i slabe pristalice DS-a*), pri čemu slabe pristalice DS-a iskazuju afinitet pre svega prema DSS-u (više od trećine) i GSS-u (četvrtina), a onda i prema drugim članicama DOS-a.

Velika i nerealna očekivanja građana posle smene bivšeg režima, suočavanje sa svom težinom nasledenih ekonomskih i socijalnih problema i sa nužnošću radikalnih, za mnoge bolnih, rezova u svim oblastima društvenog života, proizvodi kontroverzne posledice po raširenost partijske identifikacije sa DS-om. Vlada Srbije, moderator i realiza-

tor reformi u svim sferama društvenog života, polarizuje mnjenje delom ciljevima reforme, a još više načinom realizacije niza nepopularnih i često iznudnjenih mera. Budući da je ona pod potpunom kontrolom DS-a, najveći deo nezadovoljstava adresuje se na ovu stranku i njenog lidera - premijera, ali i većina uspeha ide, a eventualnih budućih uspeha ići će njima u prilog. U tom kontekstu nije bez značaja da Vlada Srbije na čelu sa Z. Đindićem predstavlja jedinu republičku vladu od 1992. godine kojoj, i pored svega, sve vreme više građana iskazuje poverenje nego nepoverenje. Kako se čini da reforme nemaju alternativu i da vreme radi u prilog njihovih nosilaca, **osnovana su očekivanja umerenog rasta broja pristalca DS-a**, pod uslovom da ne dođe do eskalacije ostrih i masovnih manifestacija socijalnog nezadovoljstva i do radikalne destabilizacije političke situacije.

Promene obima i intenziteta identifikacije sa Srpskom radikalnom strankom

Do izbora 1997. godine SRS-predstavlja stranku izrazitih konjunkturnih oscilacija broja pristalica, ali i stranku koja vešto koristi povremene bojkote izbora od strane opozicije za postizanje značajnih izbornih rezultata. To je bio slučaj sa saveznim majskim izborima 1992, kada je SRS, radikalnim nacionalizmom i hiperpatriotizmom, ali i snažnim antirežimskim pozicioniranjem, osvojio 30 mandata u Veću građana Savezne skupštine na osnovu 30% glasova (17% ukupnog biračkog tela), dobrim delom patriotski orijentisanim birača opozicionih stranaka koje su bojkotovale te izbore. Sličan slučaj su i republički izbori 1997, koje ponovo bojkotuje značajan deo opozicionih stranaka. Na prvim i drugim (ponovljenim) predsedničkim izborima lider i predsednički kandidat SRS, V. Šešelj, sasvim ravnopravno se nosi sa kandidatima SPS-a, a na parlamentarnim izborima SRS osvaja 82 mandata na osnovu 28% glasova (16% biračkog tela). Tada se po izbornoj snazi SRS sasvim približio najsnaznijoj stranci - SPS-u. Izuzimajući ove prilike, **SRS nema podršku više od 8% biračkog tela, posle izbora 2000. ona se ustanjuje na od 3% do 5%**, da bi se objavom kandidature lidera stranke, V. Šešelja, za predsednika Srbije u jesen 2002. podrška stranci porasla ponovo na 8% ukupnog biračkog tela (Videti: *Grafikon 12 - Raširenost partijske identifikacije sa SRS-om*)

Pored oscilacija raširenosti, **SRS karakteriše i opadanje intenziteta partijske identifikacije**. Početkom devedesetih godina SRS ima nešto više jakih nego slabih pristalica, krajem devedesetih njihov odnos je ujednačen, da bi u drugoj polovini 2001. bio preokrenut u korist slabih pristalica (Videti: *Grafikon 13 - Jake i slabe pristalice SRS-a*). Inače, za razliku od devedesetih godina, kada više od trećine ukupnog broja pristalica SRS ima kao "rezervnu" stranku SPS (i obrnuto), avgusta 2001. slabe pristalice SRS-a uglavnom iskazuju drugačije afinitete - najviše prema SSJ-u (oko dve trećine slabih pristalica), zatim prema DSS-u (oko jedne četvrtine), a tek onda prema SPS-u (oko jedne šestine).

Promene obima i intenziteta identifikacije sa Srpskim pokretom obnove

Godine 1990. kada uživa podršku 13% ukupnog broja birača, SPO je najjača opoziciona stranka u Srbiji (Videti: *Grafikon 14 - Raširenost partijske identifikacije sa SPO-om*). Mada na izborima te godine SPO ne uspeva da efektuiru sve potencijale koje je ima u biračkom telu (osvojio je 16% glasova, odnosno 11% ukupnog broja birača), obezbedio je 19 mandata u Narodnoj skupštini Srbije. No, radikalne promene program-

skih stavova koje su usledile, nerealne procene lidera o vlastitoj snazi i snazi stranke, rasturanje koalicija DEPOS i "Zajedno" velikim delom zbog ambicija lidera SPO da se nametne kao lider celokupne opozicije, kompromitacija stranke u nizu lokalnih sredina u kojima je vršila vlast, povremena koketiranja sa režimom i sl, vodili su prvom političkom samoubistvu SPO-a. U vreme pregovora o formiranju koalicije **Zajedno krajem 1996. SPO ne uživa podršku više od 4% birača, a pred izbore 1997. podrška i dalje pada i zaustavlja se na 2% - 3% biračkog tela**.

Ako je koalicija Zajedno donela prvo političko "oživljavanje" SPO-a, republički izbori 1997. bili su druga prilika da se ova stranka vrati na političku scenu kao značajna partija. Iako je pred te izbore SPO mogao da računa na podršku oko 8% biračkog tela, rukovodstvo stranke izašlo je na izbore, računajući da će bojkot izbora od strane drugih opozicionih stranaka doneti SPO-u dobar deo opozicionih glasova. Na parlamentarnim izborima SPO je osvojio 19% glasova (11% ukupnog broja birača) i 45 mandata. Na istovremeno održanim prvim predsedničkim izborima u prvom krugu (septembar 1997.) V. Drašković osvaja 20% glasova (11% ukupnog biračkog tela), a na drugim ponovljenim izborima (decembar 1997.) 15% glasova (8% ukupnog biračkog tela), i uoba slučaj, biva eliminisan iz drugog kruga. I pored 45 osvojenih mandata, ovi izbori predstavljaju veliki neuspeh SPO-a i njegovog predsedničkog kandidata i imaju dalekosežnije negativne posledice. Zbog izlaska na te izbore, formiranog uverenja o spremnosti na kolaboraciju sa režimom i više potvrda te spremnosti (marta 1998. SPO pregovara o formiranju republike vlade sa SPS-om, JUL-om i ND-om; početkom 1999. SPO ulazi u saveznu vladu sa SPS-om, JUL-om i SNP-om, da bi posle tri meseca njegovi predstavnici bili smrjeni), **podrška SPO-u značajno pada**.

Pregovori sa drugim opozicionim strankama krajem 1999. o formiraju koalicije Sa-vez za promene, a posle neuspeha pregovora, pokušaj SPO-a da se priključi protestnim okupljanjima nove Koalicije, predstavljali su treću šansu povratka SPO na političku scenu. **Krajem 1999. SPO ima podršku 8% - 9% biračkog tela**, ali tvrdokorno insistiranje na nerealnim zahtevima, a posebno odbijanje SPO-a da pristupi DOS-u i isticanje vlastitog predsedničkog kandidata - V. Mihailovića, dovode do daljeg osipanja pristalica SPO. Sve to završava **marginalizacijom nekada najjače opozicione stranke**: na izborima 2000. SPO i njegov predsednički kandidat doživljavaju katastrofalni poraz - na saveznim izborima SPO osvaja samo jedan mandat, a na republičkim gubi status parlamentarne stranke. Konstantno nizak nivo podrške posle ovih izbora (2% do 3% biračkog tela) suočava stranku sa problemom da "preskoči" izborni cenzus i na sledećim izborima.

I pored permanentnog postojanja radikalnog i ratobornog "tvrdog" jezgra, među pristalicama SPO **uglavnom dominiraju slabe partijske pristalice** (Videti: *Grafikon 15 - Jake i slabe pristalice SPO-a*), od kojih avgusta 2002. polovina inklinira DSS-u, trećina Novoj Srbiji, a ostatak DS-u.

Promene obima i intenziteta identifikacije sa Strankom srpskog jedinstva

Iako preteća SSJ, grupa građana "Željko Ražnatović - Arkan", na izborima 1992. godine osvaja 5 mandata za Narodnu skupštinu Srbije (svi mandati osvojeni u izbornoj jedinici Priština sa tek nešto više od 17 hiljada glasova ili 0,2% ukupnog biračkog tela Srbije), **od registrovanja SSJ kao političke stranke sredinom 1993. do decembarskih izbora 2000. godine ova stranka po broju pristalica predstavlja marginalnu**

stranku. Standardna javnopravnjenska istraživanja nisu "hvatala" dovoljan broj pristalica ove stranke (uglavnom manje od 1%) da bi se o njima mogli izvlačiti stručno utemeljeni zaključci. Na republičkim parlamentarnim izborima decembra 2000. godine SSJ je napravio iznenadenje osvojivši u koaliciji sa nekoliko manjih stranaka 14 mandata na osnovu nešto preko 5% glasova (nešto više od 3% ukupnog biračkog tela). Tokom 2001. godine SSJ se ustalo na podršci od oko 3% do 4% biračkog tela (Videti: *Grafikon 16 - Raširenost partijske identifikacije sa SSJ-om*). Pri tome, trećinu čine jake, dve trećine slabe pristalice (Videti: *Grafikon 17 - Jake i slabe pristalice SSJ-a*), a polovina slabih pristalica SSJ-a iskazuje afinitete i prema DSS-u, a ostali prema više drugih stranaka - SRS-u, SPS-u i Novoj Srbiji.

Neki od razloga promena raširenosti i intenziteta partijske identifikacije u Srbiji pre i posle izbora 2000. godine

Razlozi nesigurnosti i neodlučnosti birača u pogledu formiranja izborne odluke predstavljaju istovremeno i razloge slabe raširenosti i niskog intenziteta partijske identifikacije pre izbora 2000. godine. Dve sondaže Centra za politikološku istraživanja i javno mnenje, IDN (novembar 1992. i novembar 1995.) dale se gotovo iste rezultate. Najčešće pominjani razlozi su: **razočaranje u političke partie**, iza čije borbe za vlast gradani ne vide napor da se doprinese rešavanju ozbiljnih problema u društvu (16%); **nedovoljna profilisanost identiteta partie** prema interesima pojedinih socijalno-profesionalnih slojeva (14%), kao i nejasna "partijska mapa" Srbije, odnosno **nemogućnost birača da uoči razliku između partie** (11%), čemu se mogu pridodati i oni koji **nemaju dovoljno informacija o partijama** (8%).

Ove razloge treba posmatrati u širem društvenom i političkom kontekstu, posebno u kontekstu **nepovoljne opšte političke klime u Srbiji devedesetih godina i nestabilne partijske scene**. Na to ukazuje niz drugih rezultata sondaže koji se tih godina ponavljaju, sa manjim konjunkturnim varijacijama. Neki od njih su:

- **Krizi legitimiteta vlasti**, koja počiva, na primer, maja 1996., na podršci trećine građana, odnosno **krizi poverenja u sve institucije sistema koja se sve do promene režima krajem 2000. godine produbljuje**.
- Sama regularnost izbora stalno se dovodi u pitanje: aprila 1993. godine 40% birača ocenjuje tek održane decembarske izbore iz 1992. godine kao fer i poštene, a na izbore 1993, 1996, 1997. i 2000. samo trećina birača izasla je sa uverenjem da će oni biti izbori biti "slobodni i pošteni", dok selektivno poništavanje rezultata drugog kruga lokalnih izbora '96. od strane režima dovodi do masovnih protesta građana širom Srbije i do **potpune delegitimizacije izbora kao osnovne demokratske institucije**.
- I pored toga što su najznačajnije političke stranke opstale posle svih do sada održanih izbora, partijsku scenu Srbije, kao uostalom druge zemlje u tranziciji, karakteriše **nestabilna i veoma fragmentirana partijska scena**. Formiranje velikog broja političkih stranaka i njihovo iščezavanje posle izbornih neuspeha, česti rascpri stranaka i umnožavanje programski sličnih, sve sitnijih stranaka, promene imena stranaka, formiranje većeg broja programski heterogenih izbornih koalicija i njihovi brzi raspadi itd, predstavljaju ozbiljnu smetnju povećanju rasprostranjenosti i uspostavljanju stabilnije partijske identifikacije.

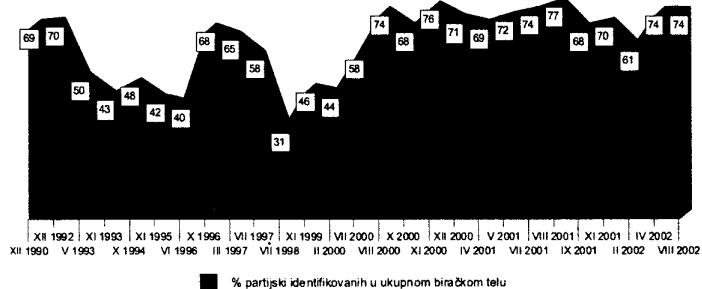
● **Neravnopravnost uslova za predstavljanje stranaka** permanentno prati funkcionišanje višepartijskog sistema devedesetih godina u Srbiji: analize sadržaja medija u vreme izbornih kampanja pokazuju otvorenu pristrasnost najznačajnijih (oficijelnih) medija u korist vladajuće stranke i njenih saveznika,¹⁵ a po rezultatima sondaža dva puta više ispitanih smatraju je da su izbori 1992. godine održani u neravnopravnim uslovima za predstavljanje stranaka (51%) nego što je bilo onih koji su ih ocenjivali kao ravnopravne (24%). Neravnopravnost u izbornoj kampanji '96. poprimila je tolike razmere da se više nije moglo govoriti o neravnopravnosti, već o eliminaciji opozicionih stranaka iz sadržaja elektronskih medija.

Na slabu raširenost partijske identifikacije u Srbiji devedesetih godina utiče još čitav niz drugih situacionih i strukturalnih činilaca, kao što su: **kratak period višepartizma**; **nepostojanje porodične tradicije**, odnosno međugeneracijskog transfera partijske identifikacije unutar porodice; dejstvo **niza nepovoljnih zbijanja u društvu i u okružujućim stranicama** sa uvođenjem višepartijskog sistema; **decenijska negativna socijalizacija i edukacija u odnosu na višestrančki sistem**, na šta se posle uvođenja višepartijskog sistema nadovezuje i **permanentno negativan publicitet** kojim oficijelni mediji prate formiranje i aktivnost opozicionih partija (Slavujević, 1993: 74 - 75).

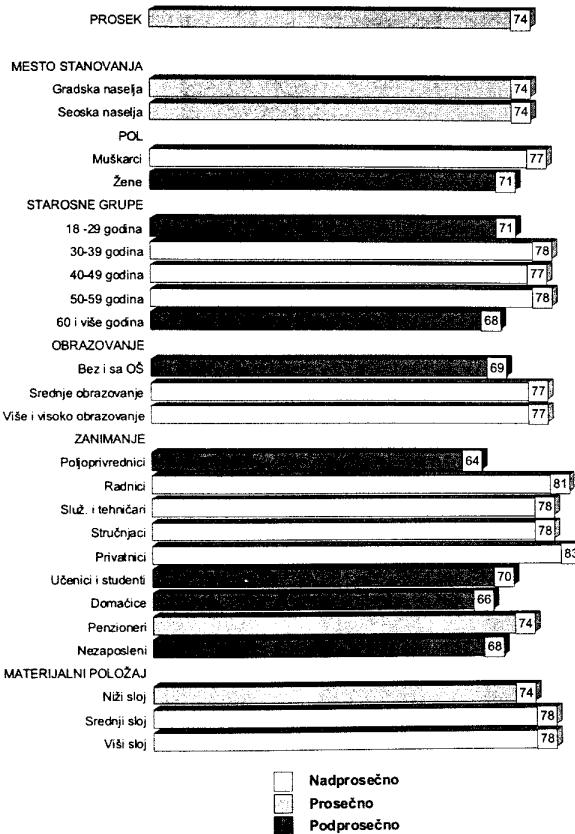
Posele izbora 2000. godine i promene režima održava se široka identifikacija birača sa pojedinačnim strankama, ali se istovremeno ne povećava i intenzitet identifikacije. To bi mogla biti posledica protivurečnog dejstva niza faktora. S jedne strane, održavanju visokog nivoa raširenosti partijske identifikacije doprinose: oštri politički sukobi među članicama pobedničke koalicije, nepostojanje šireg konsenzusa oko pravaca, a još više oko prioriteta reformi, kontroverze u odnosima sa Crnom Gorom, Vojvodinom i međunarodnom zajednicom (posebno problemi u vezi saradnje sa Haškim tribunalom i problem statusa Kosova i Metohije, odnosno položaja Srbija u pokrajini), teške konsekvencije niza do sada započetih reformi u pojedinim institucionalnim društva po široke grupe građana itd. Sa druge strane, da održavanje relativno niskog intenziteta partijske identifikacije utiče: izostajanje izgradnje novih demokratskih pravila i procedura političkog delovanja, ponovo produbljavanje krize poverenja u institucije sistema i nosioca funkcija, premeštanje političkih sukoba izvan sfere opštih ideoloških opredeljenja i programskih stavova na teren realpolitike ili nerečenog segmenta ideologije, "sive zone politike" (Goati - Videti detaljnije u prilogu J. Komšića u ovom zborniku "Programska evolucija partie 2000-2002"), konfuzija među biračima u pogledu stvarne prirode pojedinih, u vreme izbora 2000. složnih opozicionih, a odmah posle izbora beznađežno zaračenih vladajućih stranaka, percepciju aktuelnih političkih sukoba kao bespoštedne borbe za položaj, održavanje liderskog karaktera najvažnijih stranaka i potpuna personalizacija političkih sukoba koji pospešuju identifikaciju sa liderima stranaka a ne sa programom i politikom stranke itd.

Kao što je neminovno prestrukturisanje partijske scene uslov početka raspletu političke i parlamentarne krize u Srbiji, ovo prestrukturisanje istovremeno ima za uslov prečiznije ideološko i programsko profilisanje (i grupisanje) relevantnih stranaka i daleko veću doslednost njihovog političkog angažmana. Može se očekivati da će nužnost izgradnje potpunijeg ideološkog, političkog i socijalnog identiteta pojedinih stranaka i razbistirivanje partijske i političke "mape" Srbije dovesti do uspostavljanja stabilnije i intenzivnije (mada to ne mora da znači i raširenije) partijske identifikacije.

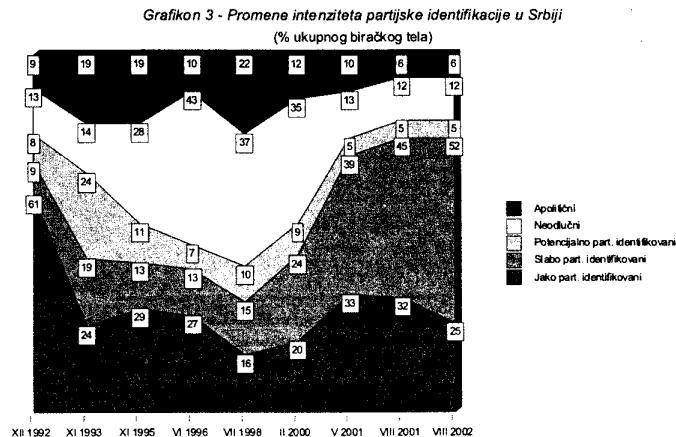
Grafikon 1 - Promene raširenosti partijske identifikacije u Srbiji

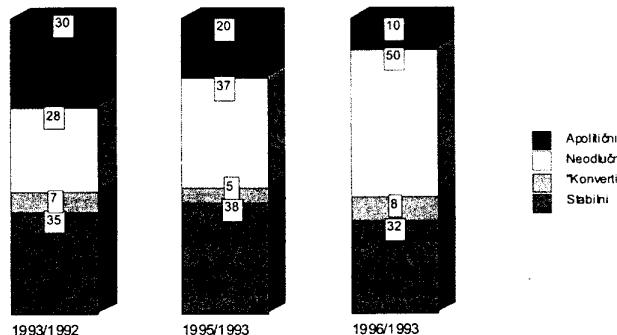
Grafikon 2 - Raširenost partijske identifikacije u značajnijim grupama birača (% ukupnog broja birača iz grupe, avgust 2002)

Napomena: Kao standardni indikator materijalnog položaja koristi se ukupan prihod domaćinstva u proteklom mesecu podeljen brojem članova + 1 (zbog niza fiksnih troškova domaćinstva koji nisu direktno uslovljeni brojem članova). Na osnovu tog u niži sloj su svrstani birači koji imaju do 3.900 din, u srednji sloj oni sa od 3.901 do 10.000 din, a u viši sloj oni sa više od 10.000 din. po članu domaćinstva.

Grafikon 4 - Stabilnost partijske identifikacije od 1993. do 1996. godine

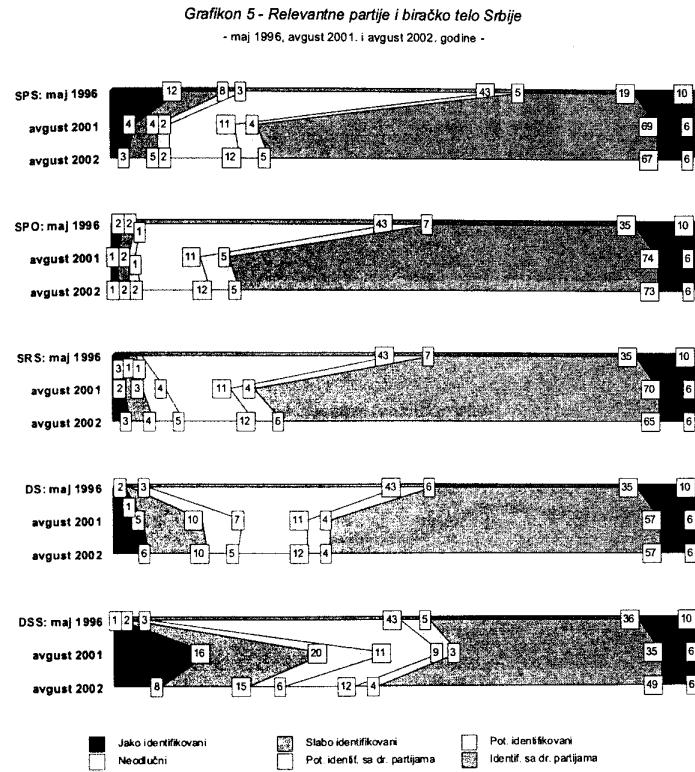

Napomena: **Apolitični** = onih koji su izjavili da nisu glasali na prethodnim izborima i da neće glasati na sledećim izborima.

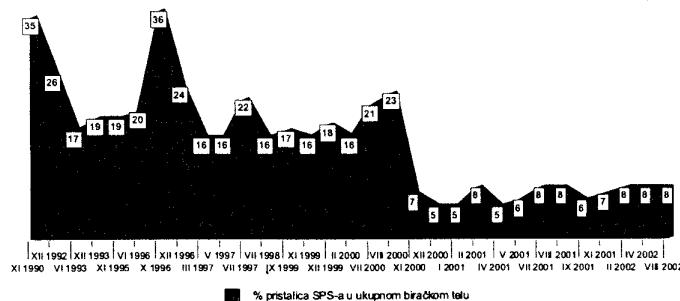
Neodlučni = onih koji ne znaju za koga bi glasali na sledećim izborima, bez obzira na to da li su na prethodnim izborima apstimirali ili glasali za neku stranku.

"Konvertiti" = onih koji su izjavili da su na prethodnim izborima glasali za jednu stranku, a na sledećim izborima da će glasati za neku drugu stranku.

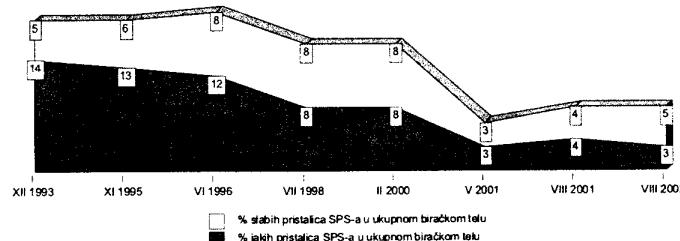
Stabili = onih koji su na prethodnim izborima glasali za neku stranku i ponovo nameravaju da glasaju za nju.

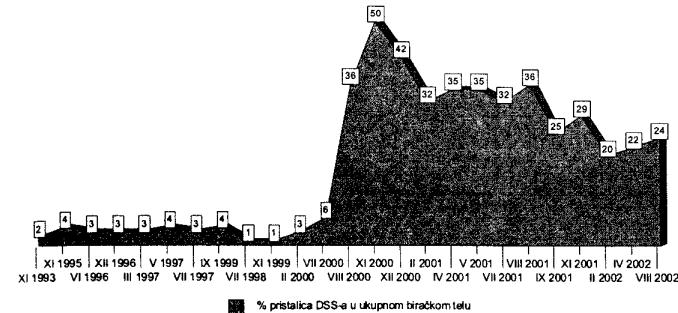
Grafikon 6 - Raširenost partijske identifikacije sa SPS-om

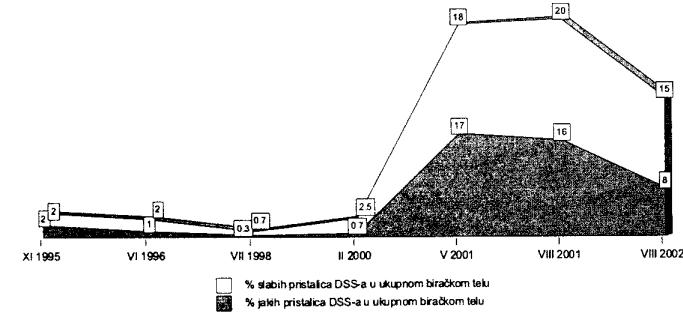
Grafikon 7 - Jake i slabe pristalice SPS-a

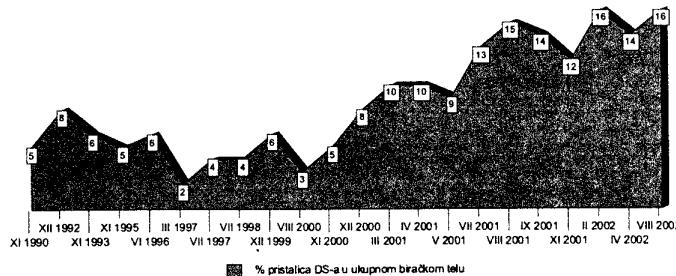
Grafikon 8 - Raširenost partijske identifikacije sa DSS-om

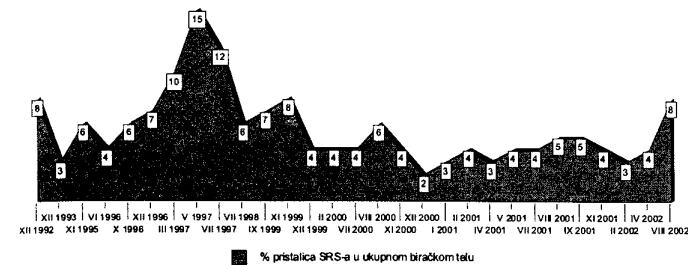
Grafikon 9 - Jake i slabe pristalice DSS-a

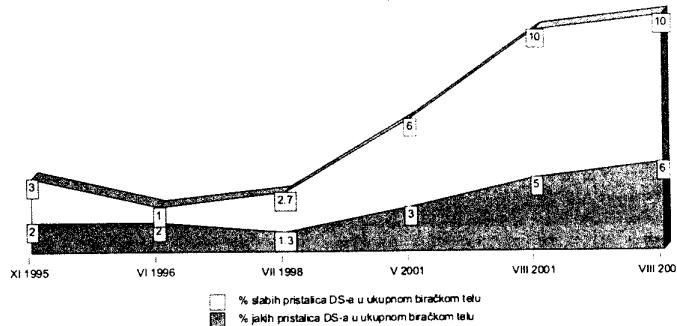
Grafikon 10 - Raširenost partijske identifikacije sa DS-om

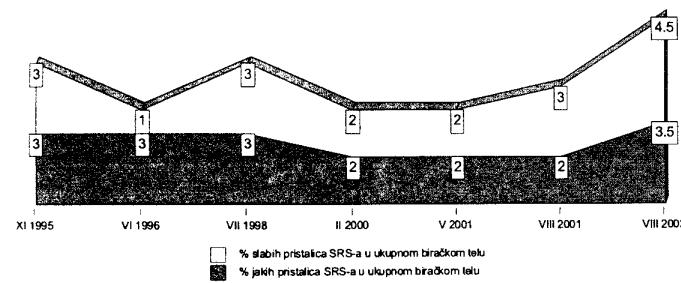
Grafikon 12 - Raširenost partijske identifikacije sa SRS-om

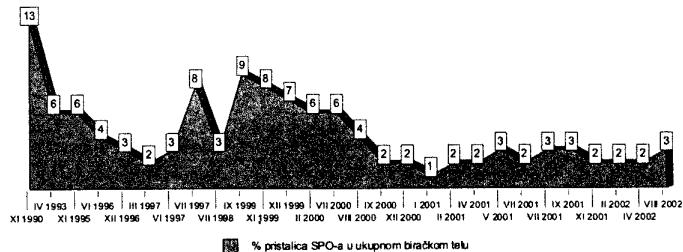
Grafikon 11 - Jake i slabe pristalice DS-a

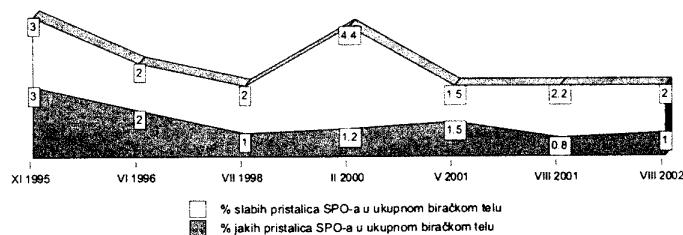
Grafikon 13 - Jake i slabe pristalice SRS-a

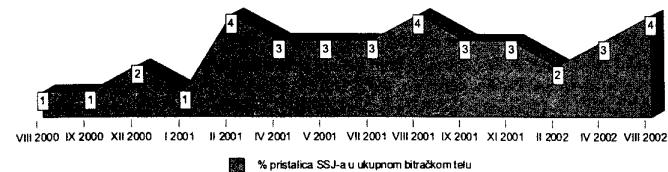
Grafikon 14 - Raširenost partijske identifikacije sa SPO-om

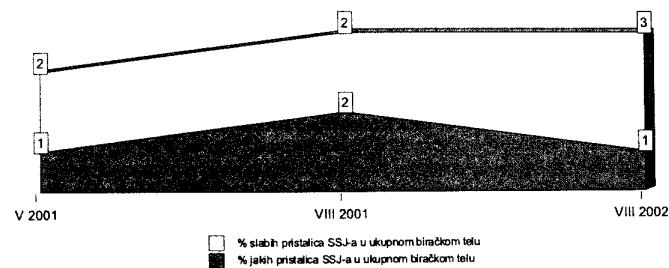
Grafikon 15 - Jake i slabe pristalice SPO-a

Grafikon 16 - Raširenost partijske identifikacije sa SSJ-om

Grafikon 17 - Jake i slabe pristalice SSJ-a

Napomene uz tekst:

- ¹ Jedan od pokušaja istraživanja odnosa afektivnih i racionalnih elemenata partijske identifikacije predstavlja rad Delli Carpinijs *Political Distillation*, u kome se konstatuje da je njihov odnos različit u zavisnosti od tipa ponašanja pojedinca ili stava. Po autoru racionalni elementi imaju veći uticaj na odluku pojedinca da li da učestvuje na izborima ili ne nego u slučaju evaluacije kandidata i partija. U celini gledano, ipak, afektivna komponenta je uticajnija nego racionalna, čiji značaj od pedesetih godina u SAD konstantno opada (1983: 174).
- ² Prema podacima P. Mair i I. Van Biezen (2001: 9), u članstvu političkih stranaka krajem pedesetih godina bilo je u Poljskoj 1% ukupnog broja birača, u Francuskoj, Velikoj Britaniji i Mađarskoj 2%, Španiji, Irskoj, Nemačkoj i Holandiji 3%, Slovačkoj, Italiji, Portugalu i Češkoj Republici 4%, Danskoj 5%, Švedskoj i Švajcarskoj 6%, Norveškoj, Grčkoj i Belgiji 7%, Finskoj 10% i Austriji 18%.
- ³ U prilog ovakvog pristupa govor i to što izvorni koncept partijske identifikacije može biti interpretiran kao drugi način ili nivo iskazivanja izborne orientacije glasača (Campbell, Converse, Miller and Stokes, 1964; Budge, Crewe and Farlie, 1976)
- ⁴ U radu se koriste podaci javnomnjenjskih istraživanja Centra za politikološka istraživanja i javno mnenje Instituta društvenih nauka iz Beograda.
- ⁵ Tako, maja 1991. u Mađarskoj 47% anketiranih je partijski identifikovano (TARKIE survey, May 1991, prema: Tamás, 1995: 129), a u Češkoj 40%. Sa druge strane, iste godine partijski identifikovanih u Slovačkoj je bilo 30%, Mađarskoj 20% i Poljskoj 15% građana (New Democracies Barometer III, 1994, Paul Lazarsfeld Society, Vienna).
- ⁶ Pred prve višestranačke izbore 1990., na primer, opoziciona partija, a posebno SPO, u to vreme najjača opoziciona partija, vodile su kampanje za bojkot izbora, da bi se desetak dana pred izbore opredelile za učešće na njima. To je dovelo do dezorientacije dela pristalica opozicionih partija, kao i do gubitka eventualne naklonosti dela neopredeljenih birača, a broj birača sa formiranom izbornom odlukom nije se povećavao sa približavanjem izbora: šest nedelja pred izbore iznosio je 69%, isto kao i dve nedelje pred izbore (Slavujević, 1993: 84 - 85). Izborna kampanja 1993. ponovo ne dovodi do kristalizacije izborne odluke neodlučnih birača: formirana izbornu odluku pred izbore imalo je samo 43% birača, što je manje nego maja 1993. pre raspушtanja Narodne skupštine Srbije, raspisivanja vanrednih izbora i početka kampanje, kada je izbornu odluku imalo 50% birača. Kampanja '93. unela je, dakle, dodatnu konfuziju u biračko telo Srbije ("mirotvorački" zaokret SPS, radikalna "pacifikacija" SPO, oštar raskid dotadašnjih prečutnih saveznika SPS i SRS itd.). Ni kampanja DOS-a u jesen 2000. ne dovodi do povećanja broja partijski identifikovanih - najpre zbog toga što je reč o heterogenoj koaliciji 18 stranaka, a zatim i zbog toga što se preokret u biračkom telu odigrao samim činom ujedinjenja opozicije, dakle, pre početka izborne kampanje.
- Ne mora, dakle, da bude sporan uticaj kampanja na biračko telo, ali njihovi efekti ne moraju da idu u očekivanom pravcu - da imaju za posledicu kristalizaciju izborne odluke birača, već mogu da doprinesu zamagljivanju kognitivne političke mape i konfuziji, odnosno smanjivanju raširenosti partijske identifikacije.

⁷ Slična tendencija se uočava i u razvijenim zemljama Zapada, kao i u zemljama u transiciji.

- ⁸ U američkoj literaturi intenzitet partijske identifikacije se ustanovljava na osnovu direktnog pitanja kojim se ispitanik određuje na sedmočlanoj skali kao "jaka" ili "slaba" pristalica Demokratske ili Republikanske stranke, pri čemu se daje mogućnost i "nezavisnim" biračima da se izjasne koju od ove dve partie preferiraju. Tako se dobija klasifikacija: *jak demokrata, slab demokrata, nezavisni demokrata, nezavisni, nezavisni republikanac, slab republikanac i jak republikanac*, kao i *apolitičan*, odnosno *ne zna*. Snažnu partijsku identifikaciju u Americi pedesetih godina iskazuje od 31% do 37%, a slabu od 37% do 42% ispitanika, uz još od 11% do 17% "nezavisnih" koji ipak preferiraju jednu od dve partie (Campbell i dr: 124). Pri tome, promene intenziteta partijske identifikacije mnogo su češće nego promene raširenosti. Naime, u periodima od pedesetih do kraja osamdesetih godina prosečno oko 40% birača menjalo je svoju poziciju na sedmočlanoj skali (Lockerbie, 1989: 292). Ukoliko se iz ovih 40% eliminše 10% do 15% onih koji prelaze iz republikanskog tabora u demokratski i obratno, kao i transferi između pristalica ove dve stranice i "nezavisnih", može se zaključiti da promena intenziteta partijske identifikacije između dva izbora prosečno iskazuje 25% do 30% birača.

U zemljama Istočne Evrope u celini uzev, mereno osećanjem "bliskosti" ispitanika prema određenoj partiji (veoma bliska, donekle bliska, ne mnogo bliska) krajem 1993. i početkom 1994. godine, nešto je povećan intenzitet u odnosu na godinu ranije, premda je smanjena raširenost partijske identifikacije.

- ⁹ Za ovu raspravu važni su nalazi pojedinih, doduše davnih i regionalnih istraživanja, kao Valena i Katza (1964), po kojima snažnu identifikaciju sa pojedinačnim partijama iskazuje u Norveškoj 62% članova partija, ali i 20% nečlanova (po: Selle, Svåsand: 1991: 461). Inače, istraživanja evropskih partija pokazuju konzistentan obrazac niske participacije članstva u stranačkim aktivnostima. Krajem osamdesetih godina prošlog veka samo 10 do 15% članova Nemačke CDU je aktivno, aktivnih članova stranke Zeleni, stranke programske majoritetne stranke, a krajem sedamdesetih četvrtina članova KP Francuske se izjasnila da je aktivna u stranci (Selle, Svåsand, 1991).

¹⁰ Ovakav pristup eliminše dobar deo prigovora koje istraživači upućuju linearnom, jednodimenzionalnom konceptu partijske identifikacije (na primer, Alvarez, 1990: 477; Niemi, Wright, Povel, 1987: 1094), onaj deo po kome glasači mogu da iskazuju istovremenu identifikaciju sa dve ili više stranaka, da se neodlučni za koga da glasaju ni negativno ni neutralno određuju prema partijama, već da mogu da imaju određene affinitete prema nekoj od partija ili prema više partija, kao i da je moguć konflikt partijskih identifikacija i sl., odnosno da su neodlučni za koga da glasaju heterogeni a ne homogene grupe.

- ¹¹ "Konvertiti", oni koji između dva izbora menjaju partiju za koju glasaju (*switchers, ticket-splitting ili floating voters i sl.*), u zapadnim demokratijama čine nekoliko procenata biračkog tela. U prvih pet izbora, na primer, u Velikoj Britaniji posle Drugog svetskog rata prosečno "skretanje" od jedne ka drugoj partiji iznosi samo 2% (Rose, 1967: 175). A. Campbell i dr. iznose podatak da je 20% ispitanika u Americi promenilo partijsku identifikaciju tokom celog svog životnog veka (1976: 148), dok su R. D. Matthews i W. J. Prothro pronašli krajem pedesetih godina na jugu Amerike oko

14%-15% ispitanika koji su najmanje jednom promenili partijsku identifikaciju (1966: 165).

M. MacKuen, R. Erikson i J. Stimson sumiraju rezultate nekoliko panel-istraživanja u SAD i tvrde da u međuizbornom periodu od četiri godine oko 4% izbornog teta menja stranku za koju glasa, pa i to više pripisuju nesavršenosti istraživačkog instrumentarijuma, nego stvarnoj promeni partijskih preferencija (1989: 1126). Detaljnije analize pokazuju značajne razlike obima *ticket-splittinga* u pojedinih segmentima biračkog teta, pa se po D. Nirmou njihov broj u seoskim područjima SAD približava nuli, a u suburbanim sredinama, posebno oko Detroita, čini skoro 10% biračkog teta (1970: 77). Kada je, pak, reč o odnosu intenziteta i stabilnosti partijske identifikacije, po istraživanju A. Campbella i dr. sredinom pedesetih godina u Americi, od ukupnog broja ispitanika koji su sebe smatrali jakim pristalicama određene partije 10% je kasnije promenilo partijsku identifikaciju prema 17% slabih (1976: 148).

¹² Transfer od partijskih pristalica ka neopredelenim nije posebno značajan po nalazima Campbella i dr. za SAD sredinom pedesetih godina: na tri partijska "konvertita" dolazi su dvojica onih koji su od pristaša jedne partije postali "nezavisni" (1976:148). Međutim, sredinom šezdesetih trend postaje izrazitiji, pa se od 1952. do 1972. godine učešće "nezavisnih" glasača povećao sa 23% na 35% (Sartori, 1976: 332).

¹³ Po ovom indikatoru 6% ispitanika anketiranih oktobra 1994. godine u Srbiji izjašnjavaće se da su članovi pojedinih partija i to: SPS - 2,4%, SRS - 0,8%, SPO/DEPOS - 0,7%, DS i DSS po 0,3% i 1,7% kao članovi drugih stranaka. Od 35% simpatizera stranaka na SPS je otpadalo 14%, na SPO/DEPOS - 6%, SRS - 5%, DS - 4%, DSS - 2% i na ostale stranke 3% (*Fokus*, "Puls Jugoslavije '94"). Sredinom 1996. godine članovi partija su činili 10% biračkog teta (od čega članovi SPS čine 6%, SPO i DSS po 0,7%, SRS i DSS po 0,4%, DS 0,2% i 2,2% članovi drugih partija), a simpatizeri 28% (SPS 11%, SRS i SPO po 4%, DS i DSS po 3%, a 4% čine simpatizeri drugih stranaka). SPS obuhvata, dakle, 1994. oko 40%, a 1996. oko 45% ukupnog broja članova i simpatizera stranaka, gotovo isti broj članova i simpatizera kao sve druge stranke zajedno.

¹⁴ R. Rose (1967: 167), na primer, razlikuje tri kategorije: *pristalice partije, neodlučne i oponente*, D. Lindon (1986: 84) četiri grupe: *sigurne pristalice, kolebljive pristalice, neodlučne i "isključene" birače*, dok A. Downs (1957: 84 - 86) koristi osmočlanu kategorizaciju: *agitatori, pasivne pristalice, lojalne pristalice, nedovoljno informisani - pasivni birači, apstinenti - neutralni, apatični, nedovoljno informisani - neutralni birači i neopredeljeni birači*.

¹⁵ Videti detaljnije, na primer u: Milivojević, S. i Matić, J: *Ekranizacija izbora*, Vreme, 1993; Džuverović, B., Mihailović, S., Vuković, S.: *Izborna upotreba medija*, IDN i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 1994; Milivojević, S.: "TV prezentacija učesnika vanrednih parlamentarnih izbora u Srbiji 1993.", *Republika*, 1994, br. 91, Izveštaje CeSID-a "Oko izbora", "Odsutne partije" i dr.

LITERATURA

- Abramson, Paul (1983): *Political Attitudes in America*, Freemen, San Francisko.
- Alvarez, Michael (1990): "The Puzzle of Party Identification", *American Politics Quarterly*, Vol. 18, No. 4, Sage Publications, Inc.
- Bartels, Larry (2000): "Partisanship and Voting Behavior, 1952-1996", *American Journal of Political Sciences*, Vol. 44.
- Becknap, Georg and Angus Campbell (1952): "Political Party Identification and Attitudes toward Foreign Policy", *Public Opinion Quarterly*, No. 15.
- Bennett, Lance (1981): "Perception and Cognition: An Information Processing Framework for Politics", in: Long, Samuel (ed), *The Handbook of Political Behavior*, Plenum Press, New York.
- Buge, Ian, Ivor Crewe and Deanis Farlie (1976): *Party Identification and Beyond: Representations of Voting and Party Competition*, Wiley, London.
- Campbell, Angus, Philip Converse, Warren Miller, Donald Stokes (1976): *The American Voter*, The University of Chicago Press, Chicago and London.
- Converse, Philip (1966): "The Problem of Party Distances in Model of Voting Change", u Jennings M. K. and Zeigler, L. H. (eds.): *Electoral Process*, Prentice-Hall, Inc, Englewood Cliffs, N. J.
- Delli Carpini, X. Michael (1983): "Political Distillation", *American Politics Quarterly*, Vol. 11, No. 2.
- Downs, Anthony (1957): *An Economic Theory of Democracy*, Harper & Row, New York.
- Džuverović, Borislav, Srećko Mihailović, Slobodan Vučović (1994): *Izborna upotreba medija*, IDN i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd. *Fokus*, "Puls Jugoslavije '94".
- Hyman, Herbert (1959): *Political Socialization*, The Free Press of Glencoe, Inc., New York.
- Kessel, John (1984): *Presidential Campaign Politics*, Dorsey, Homewood, IL.
- Lindon, Denis (1986): *Le marketing politique*, Dalloz.
- Lockerbie, Brad (1989): "Change in Party Identification", *American Politics Quarterly*, Vol. 17, No. 3.
- MacKuen, Michael, Robert Erikson and James Stimson (1989) "Macropartisanship", *American Political Science Review*, No. 4, p. 1125 - 1142.
- Mair, Peter and Ingrid van Biezen (2001): "Party Membership in Twenty European Democracies, 1980 - 2000", *Party Politics*, vol. 7, No. 1, Sage Publication, London.
- Matthews, D. and Prothro, J. (1966): "The Concept of Party Image and Its Importance for the Southern Electorate" u Jennings, Kent and Zeigler, L. H. (eds.): *Electoral Process*, Prentice-Hall, Inc, Englewood Cliffs, N. J.
- Mihailović, Srećko, Vladimir Goati, Vera Marković, Ljiljana Baćević, Borislav Džuverović, Srećko Pegan, Jasmina Vujović-Brdarević (1991): *Od izbornih rituala do slobodnih izbora*, IDN - Centar za politikološka istraživanja i javno mnenje, Beograd.
- Mihailović, Srećko (1996): "Stranački identitet i orientacija građana Jugoslavije", *Gledišta*, 1-2/1996.

- Milivojević, Snježana (1994): "TV prezentacija učesnika vanrednih parlamentarnih izbora u Srbiji 1993.", *Republika*, br. 91.
- Milivojević, Snježana i Jovanka Matić (1993): *Ekranizacija izbora*, Vreme knjige, Beograd.
- New Democracies Barometer III, 1994, Paul Lazarsfeld Society, Vienna.
- Niemi, Richard, Stephen Wright, Lynda Powell (1987): "Multiple Party Identifiers and the Measurement od Party Identification", *The Journal od Politics*, Vol. 49.
- Nimo, Dann (1970): *The Political Persuaders*, Prentince-Hall, Inc.
- Pantić, Dragomir (1994): "Vrednosna orientacija birača Srbije", *Gledišta*, br. 1-6, Beograd.
- Rose, Richard (1967): *Influencing Voters*, St. Martin's Press, New York.
- Rose, Richard and Christian Haerpfer (1993): *Adapting to Transformation in Eastern Europe: New Democracies Barometer II*, Studies in Public Policy, No. 212, Center for the Study of Public Policy, University of Strathclyde, Glasgow.
- Sajc, Aleksandra. (1996): "Osnovne koncepcije o determinaciji izbornog ponašanja", *Gledišta*, 1-2/1996.
- Sartori, Giovanni (1976): *Parties and Party Systems*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Shively, Phillips (1972): "Party Identification, Party Choice and Voting Stability", *APSR*.
- Selle, Per, Lars Svasand (1991): "Membership in Party Organizations and the Problem of Decline of Parties", *Comparative Political Studies*, Vol. 23.
- Slavujević, Zoran (1993): "Izborna borba u Srbiji kroz prizmu izbornih kampanja" u: Goati, Vladimir, Zoran Slavujević, Ognjen Pribićević: *Izborne borbe u Jugoslaviji*, Radnička štampa i IDN, Beograd.
- Slavujević, Zoran (1996): "Imidž partija Srbije - Percepcija partija kao zastupnika interesa pojedinih socijalno-profesionalnih kategorija u javnom mnjenju Srbije", u M. Vassović (ur.), *Fragmenti političke kulture u Srbiji*, IDN, Beograd.
- Slavujević, Zoran (1997): "Partijska identifikacija i biračko telo", u V. Goati (ur.) *Partijski mozaik Srbije*, IDN, Beograd.
- Tamás, Kolosi (1995): "Becoming a Government", u Gábor, Tóka (ed.) *The 1990 Election to the Hungarian National Assembly*, Ed. Sigma, Berlin.
- Young, Michael (1987): *American Dictionary of Campaigns and Elections*, Hamilton Press, Boston.

Jovanka Matić

Mediji i promena političkog režima

Anti-miloševičevski "politički zemljotres" u oktobru 2000. godine u prvom udaru srušio je najveće nacionalne medije. Njime je okončano delovanje državne radio-televizijske mreže RTS, provladinog dnevнog lista "Politika" i najgledanijih komercijalnih TV stаницa Pink i BK kao nosеćih stubova režima SPS-ovske vlasti. U danima koji su prethodili masovnom izlizu nezadovoljstva građana, u jeku kampanje za savezne i lokalne izbore 24. septembra 2000. godine, njihovo propagandno delovanje bilo je intenzivnije nego ikada ranije. Vlast je težila da duboko uzdrmanu hegemonističku poziciju učvrsti potpunom kontrolom javne komunikacije, pa je pored snažnije intervencije u funkcionišanje režimskih medija u Beogradu silom učinkula najznačajnije alternativne elektronske medije, poput radija B 92 i televizije Studio B. Ogroman deo publike video je u ponašanju režimskih medija usluživanje potreba vladajućih partija, čak vladajuće porodice Milošević, a u sprečavanju dostupnosti nezavisnih medija onemogućavanje njihovog prava i potrebe za verodostojnim informacijama. Bez imalo kredibiliteta, ostavši samo simbol militantne režimskе propagande, zgrada državne televizije RTS bila je spaljena tokom beogradske "bagarske revolucije". Nova urednička ekipa odmah je pokrenula emitovanje programa sa drugog mesta, pod drugačijim znakom i novim imenom - Nova RTS. Promena uredničke platforme u medijskoj kompaniji "Politika" (novine, radio, TV) obavljena je "iznutra", voljom zaposlenih novinara, nakon što je njen prvi čovek nestao kroz sporedan ulaz. U TV Pink i BK ulogu "revolucionara" preuzeli su sami vlasnici, dojčerašnji bliski prijatelji lidera vladajućih partija SPS i JUL. Već 6. oktobra svи mediji (osim TV stanice Palma) pozdravili su izbornu pobedu Demokratske opozicije Srbije (DOS) i njegog predsedničkog kandidata Vojislava Koštinice i prvu smenu vlasti nakon punih 10 godina političkog pluralizma u Srbiji.

Smenjivanjem Miloševičevog režima u Srbiji je konačno otvorena mogućnost za demokratsku transformaciju društva. Nova upravljačka elita najavila je radikalnu rekonstrukciju medijskog sistema kako bi se se mediji na što adekvatniji način uključili u ovaj proces. U ovom tekstu analizareće se uloga medija u izgradnji demokratske infrastrukture Srbije pre i posle oktobra 2000. godine. Analizom medijske prezentacije političke scene Srbije i uslova u kojima mediji funkcionišu ukazće se na dostignuća i ograničenja u delovanju medija kao značajnog aktera demokratskog razvoja.

Režimski i nezavisni mediji u Miloševičevom režimu

Smenom uredničkih timova u državnim medijima i medijsima bliskim vlasti u oktobru 2000. godine nestala je podela na dva antagonistička medijska tabora - pro-režimski i anti-režimski - koja je tokom devedesetih bila glavna karakteristika medijske scene u Srbiji. Ove dve grupe informativnih medija su od početka perioda političkog pluralizma proizvodile potpuno različite i međusobno suprostavljene slike društva. Njihove antagonizirane prezentacije društvenih prioriteta i političkih opcija za rešenje glavnih proble-

ma odražavale su i održavale odsustvo širokog društvenog konsenzusa oko osnovnih pravaca razvoja društva. Svakodnevnom proizvodnjom suprotstavljenih verzija stvarnosti one su polarizovale javnost oko konfrontiranih političkih platformi vlasti i opozicije. Režimski mediji, među kojima su se značajnom informativnom produkcijom i uticajem na publiku isticali državna novinska agencija Tanjug, javni radio-televizijski sistem RTS, i akcionarske kompanije "Politika" i "Novosti" su pri tome pothranjivali i razvijali autoritarnu politiku kulturu, nacionalizam i ksenofobiju, dok su nezavisni, među kojima su najuticajniji bili privatna agencija Beta, komercijalne stанице radio B 92 i televizija Studio B, i privatni dnevni listovi "Naša borba" (do 1998. godine), "Danas" i nedeljnik "Vreme", promovisali demokratske vrednosti, etničku i političku toleranciju.

Državni mediji i mediji bliski vlasti tokom 1990-ih funkcionali su kao ideološki i propagandni instrument vladajuće partie/koalicije u cilju održanja njenje vlasti. Informativni sadržaji režimskih medija afirmisali su definiciju društva formulisane od strane vladajuće elite i delegitimizovali svaki oponentski govor. U snažnom političkom konfliktu između vlasti i opozicije, oni su bili opredeleni za očuvanje postojećih odnosa moći, otvoreno favorizujući vladajuću partiju i njene saveznike i marginalizujući ili čak satanizujući opoziciju. Njihov glavni cilj bila je mobilizacija javne podrške za politiku vlasti u procesu izgradnje države srpskog naroda kome je SPS dala prioritet nad obećanom demokratskom rekonstrukcijom društva. Netolerancija prema kritičkom govoru i militantna retorika u političkim protivnicima onemogućavale su racionalnu javnu debatu o društvenim kontroverzama i nastojale da konsenzus izgrade samo oko ideja i vrednosti promovisanih od strane vladajuće elite.

Primarni izvori informacija u režimskim medijima bili su državni funkcioneri i lideri vladajuće partie. Njihovu aktivnostima posvećivana je glavnina informativnih političkih sadržaja, čak 70 ili 80 odsto (Milivojević, 1999). I državni i partijski zvaničnici dominantno su predstavljani u pozitivnom kontekstu, ponekad neutralnom, ali gotovo nikad u negativnom. Medijska selekcija drugih izvora, događaja i njihovih aktera obezbeđivala je veliki i pozitivan publicitet mišljenjima koja su osnaživala oficijelna viđenja prioritetnih problema društva, dok su suprotna mišljenja ignorisana, trivijalizovana ili osporavana (Matić, 1997). Opozicione partie tretirane su na način koji je onemogućavao njihov značajniji uticaj na formiranje javnog mnjenja. One su portretisane ili kao nosilac vrednosti suprotnih zvanično prihvaćenim, ili kao izdajnici nacionalnih interesa, ili kao aspiranti na vlast radi ličnih interesa i koristi njihovih lidera (Matić, 1998). Svaki od ovih obrazaca prezentacije služio je delegitimizaciju opozicije u javnoj vesti kao kredibilnog političkog opponenta i partnera u javnom dialogu.

Nasuprot režimskim, nezavisni mediji su problematizovali dominantne definicije stvarnosti i podsticали javnu debatu o glavnim društvenim problemima. Oni su davali legitimitet kritičkom diskursu i nastojali da kroz informative sadržaje reprezentuju razne društvene grupe. U konfliktu između vlasti i opozicije, umesto statusa quo, oni su promovisali promene. Njihov kritički odnos prema procesu izgradnje nacionalne države, zasnovanom na nacionalističkom patriotismu, etničkoj netoleranciji, ratnoj politici, ksenofobiji, etatizmu, kolektivizmu i kultu ličnosti, afirmisao je potrebu demokratizacije društva i rešavanja konfliktova na miran način i uz poštovanje prava drugih.

Razlike između slika stvarnosti koje su kreirali režimski i nezavisni mediji rasle su sa intenziviranjem političkog konflikta u društvu. Iako je na razne načine onemogućavao razvoj nezavisnih medija, režim je dozvoljavao njihovo opstojavanje, a medijski pluralizam, isticao kao alibi svog demokratskog kredibiliteta.¹ Međutim, sa svakim novim poli-

tičkim konfliktom, državna kontrola nad medijima se pooštavala, a prelazak režima na otvoreno autoritan način vladavine obeležen je prvo silovitim napadom na medijsku autonomiju u vidu Zakona o javnom informisanju (oktobar 1998). Donošenje ovog zakona - koga je odlikovao "rekordan broj povreda saveznih i republičkih ustanova i zakona" (Vučetić, 2000) i izrazito antidemokratsko usmerenje protiv slobode javne reči i kritike² - jasno je demonstriralo da je državna kontrola nad medijima bila jedan od strateških oslonaca Miloševićevog režima.

Suprotstavljenje slike društva

Suprotstavljenost slike društva u režimskim i nezavisnim medijima dostigla je vrhunac početkom 2000. godine, kada se sukob između vlasti i opozicije dodatno zaoštrio ujedinjavanjem vodećih opozicionih stranaka u koaliciju DOS i njihovim zahtevom za raspisivanje vanrednih izbora za republički parlament. Između dve antagonizirane medejske prezentacije gotovo da više nije bilo dodirnih tačaka.

Režimski mediji predstavljali su aktuelnu društvenu situaciju kao produženi nasrtaj Zapada, pre svega SAD, na suverenitet i integritet Srbije i Jugoslavije kome se upravljačka struktura, odana nacionalnim interesima, uspešno suprotstavlja. Posle NATO agresije, koja je za cilj imala okupaciju Srbije, i kojoj su se junaci oduprili vojska i policija, stanje u zemlji je konsolidovano - oko projekta obnove zemlje stvoren je jedinstven patriotski front države, vojske i naroda, prave se planovi za dalji razvoj, život se normalizovao. U interpretativnom okviru režimskih medija agresija Zapada na Srbiju se produžavala "drugim sredstvima" - preko delovanja izdajničke i plaćeničke opozicije - ali, zahvaljujući adekvatnim merama vlasti ništa nije bilo izvan uobičajenih tokova (sukoba, uspona i padova), prisutnih i u drugim zemljama.

U verziji nezavisnih medija, celokupni društveni život nosio je obeležja vanredne i dramatične situacije u kojoj se zemlja našla zbog zaoštrenog političkog sukoba, kako spoljnog tako i unutrašnjeg. U društvu više ništa nije bilo normalno, i njemu je bila neophodna hitna demokratizacija tj. oslobođanje od nasilne politike režima koji je od sveta izolovao celu zajednicu a političko i fizičko nasilje učinio delom svakodnevice.

Suprotstavljenost medijskih prezentacija najvidljivije se ispoljavala u definisanju centralnog problema sa kojim se društvo suočavalo u tom trenutku, tj. fundamentalnog sukoba koji potresa zajednicu i ima odraza na njen celokupni život. Za režimske medije to je bio spoljni sukob - vojni i politički sukob između Zapada i srpske države i naroda oko geostrategičkih interesa, a za nezavisne politički sukob između vlasti i opozicije oko upravljačkih pozicija u društvu. Izveštavanje režimskih medija imalo je za cilj da sve probleme zajednice definise kao posledice anti-srpske usmerenosti najmoćnijih sila sveta, a smenu vlasti ne kao autentični interes domaće javnosti, već kao "uvezenu" spoljnu potrebu, koju opozicija narodu lažno predstavlja kao njegovu sopstvenu. Nezavisni mediji predstavljali su političku scenu kao dramatičnu borbu između dve političke platforme, a njene nosioce - vlast i opoziciju - kao nosioce suprotstavljenih projekata razvoja celokupnog društva: jednog koji društvo vodi u dalju međunarodnu izolaciju, stagnaciju, oskudicu i nasilje, i drugog koji nudi mogućnost reintegracije u svet, demokratizaciju i normalizaciju života.

Režimski mediji su sva aktuelna zbivanja interpretirali u kontekstu neprijateljskog odnosa Zapada prema Srbiji - tj. sukoba životnih interesa srpskog naroda i osvajačkih

ciljeva Zapada na Balkanu. Ovaj je sukob rodno mesto svih tekućih društvenih problema - privreda ne funkcioniše zbog međunarodne blokade, siromaštvo se širi zbog pogubnog uticaja sankcija koje su i donete sa ciljem da pogode najšire slojeve stanovništva. On je takođe jedina mera uspešnosti državne politike - ona je uspešna sve do dok Zapad ne uspeva da porobi Srbiju i stavi je pod svoju potpunu kontrolu. On je i kriterijum za razlikovanje patriotskih i nepatriotskih - u najnovijoj terminologiji "fašističkih", političkih snaga kojima treba, odnosno ne treba pokloniti biračko poverenje. U ovoj interpretaciji, rešenje sukoba je odupiranje pritisku Zapada, uz podršku aktuelnoj upravljačkoj garnituri, koja je jedini garant opstanka nezavisne srpske države.

Za nezavisne medije, osnovni sukob u društvu je bio sukob između modernih civilizacijskih vrednosti demokratskog, pluralističkog društva i autokratskog režima koji one-moguće razvoj takvog društva. U ovoj interpretaciji, autoritarna priroda vlasti definisana je kao glavni uzrok svih društvenih problema, odnos prema vlasti je glavna mera za razlikovanje retrogradnih i progresivnih političkih snaga, a jedino rešenje svih problema je smena vlasti. Dominantnu temu nezavisnih medija činila su direktna i indirektna politička i socijalna osporavanja režima i njegovih rezultata kako na opštem, tako i na svim pojedinačnim planovima i promocija potrebe za smenom vladajuće garniture. U njima je kao jedini garant očuvanja nacionalnih interesa - tj. razvoja demokratskog društva - definisana opozicija.

I u jedним i u drugim medijima sve ostale značajne teme - aktivnost vlasti, partijska scena, međunarodni položaj Jugoslavije, situacija na Kosovu i zaoštrevanje sukoba između Srbije i Crne Gore - formatizovane su u kontekstu ovako različito definisanog fundamentalnog društvenog sukoba.

Za režimske medije centralna tema izveštavanja bili su uspesi u obnovi i izgradnji zemlje, kao najbolja ilustracija neuspeha Zapada da Srbiju "bací na kolena" i sposobnosti vlasti da oslanjanjem na sopstvene snage zaštiti interesu građana. Svi aspekti delovanja vlasti bili su intonirani isključivo pozitivno. Nosioci ovih pozitivnih kvalifikacija bili su najčešće državni zvaničnici sami, ili predstavnici vladajućih partija. Nijednom drugom akteru se nije davao mogućnost da procenjuje kompetentnost upravljačke strukture. Država je predstavljena kao nosilac celokupnog društvenog života koji je uspešan u svim domenima. Prema nezavisnim medijima, napori vlasti za normalizaciju života nisu davali efekta i ona je zasluzivala da bude sменjena. Vlast je predstavljena kao nosilac odgovornosti za sukob sa svetom, za međunarodnu izolaciju i za nepovoljne životne prilike stanovništva. Delatnosti državnih funkcionera i organa procenjivane su sa stanovišta njihovog značaja za javnost i nije im unapred garantovan prioritetski plasman. Prilogi o radu organa vlasti bili su intonirani neutralno, ali se u njima prednost davaala agresivnoj retorici državnih zvaničnika o drugim društvenim subjektima. Samohvate državnih funkcionera su izostavljane, a veći publicitet dobijala su indirektna i direktna problematizovanja kredibiliteta upravljačke garniture.

Stranački život u interpretaciji režimskih medija sastojao se isključivo od aktivnosti stranaka vladajuće koalicije. Apsolutno dominantni akter stranačke scene bila je Socijalistička partija Srbije. Tretman ove stranke bio je dvostruko nadmoćan u odnosu na koaliционе partnerke. Pored većeg publiciteta, SPS je bila jedina partija u poziciji da se samopromoviše - da sama sebe ocenjuje kao "najmasovniju i najuticajniju političku snagu" u zemlji, koja brine o svim građanima, i da svoj program reforme i razvojne politike predstavlja kao opšteprihvatan i najadekvatniji javnom interesu. Njeni koaličioni partneri SRS i JUL retko su imali priliku da iskazuju posebnosti svog političkog identiteta. Oni

su prikazivani kao nosioci podrške aktivnostima vlasti i oficijeljnim formulacijama zbiljanja, posebno onih koje su usmerene na osporavanje drugih relevantnih subjekata.

Opoziciji je bio potpuno onemogućen pristup javnosti. Njene aktivnosti su ignorisane, a njihov značaj omaložavan kroz osporavanja i kritike njenih ciljeva i oblike delovanja. Opozicioni front delegitimizovan je po nekoliko osnova - kao nepatriotski, kao nedemokratski, neutemeljen u narodu, koristoljubiv i kao nejedinstven. Primat je dat definiciji opozicije kao izdajnika nacionalnih interesa u osnovnom sukobu koji potresa zajednicu - ona razi u korištanju novog svetskog poretku i u direktnoj je službi agresora. Opozicione partije nazivane su "balkanskim kriлом NATO pakta", NATO "vazalima" i "obveznicima" - plaćenicima Zapada kojima je naloženo da zemlju destabilizuju, organizuju nemire i sruše vlast. Ova pripisana namera da se nasilno obori vlast korišćena je kao dokaz njene nedemokratičnosti - opozicija "hoće vlast bez izbora". Režimski mediji nikada nisu izravno prenosiли zahtev opozicije za organizovanjem vanrednih republičkih izbora, već su ga osporavali kao neopravдан i ultimativan, dok su ga istovremeno omaložavali. Opozicione partije predstavljane su kao slabe i neuticajne, a njihovi lideri kvalifikovani kao "propale" i "bolesne" ličnosti, "kukavice" bez moralnih kvaliteta koji su spremni da "prodaju zemlju zbog lične koristi".

Posebnoj strategiji obeznačavanja bilo je izloženo ujedinjenje najvećih opozicionih stranaka u koaliciju DOS, kao kvalitativno nove pojave na političkoj sceni. Ovaj događaj predstavljan je samo posredno, kroz negiranje šansi opozicije da time ostvari veću podršku javnosti. Istovremeno, on je korišćen kao novi povod za diskreditovanje opozicije - ujedinjenje opozicije je samo njen odgovor na pritisak iz inostranstva, budući da ona ima veću podršku na Zapadu nego u sopstvenoj zemlji.

U nezavisnim medijima, dominantni akteri partijske scene bile su opozicione partije. Aktivnosti stranaka vladajuće koalicije praćene su ne sa stanovišta partijskih, već javnih interesa. Partije na vlasti zavredivale su pažnju u kontekstu unutrašnjeg političkog sukoba, posebno oko zahteva za vanredne izbore. Opozicioni lideri bili su prisutni mnogo češće nego funkcioneri vladajućih stranaka. Nezavisni mediji negovali su respektabilan odnos prema mnoštvu opozicionih stranaka, malih i velikih, dok su opoziciju u celini tretirali kao realnu alternativu aktuelnoj vlasti. Odnos opozicije prema aktuelnim zbijanjima je često je bio medijski iniciran i dospevao je u javnost prvo preko nezavisnih medija. Ujedinjavanje opozicije predstavljeno je kao vrlo značajan događaj i kao stvaranje novog političkog subjekta, koji menja odnose na političkoj sceni. Za nezavisne medije, to je centralni događaj kojim se meri zaoštrenost političkog konflikta. Zvanično ignorisanje zajedničkog opozicionog zahteva za vanredne izbore preko pojedinačnih reakcija vladajućih stranaka ili njihovih istaknutih ličnosti jasno je predstavljano kao njegovo odbijanje. Njemu su suprotstavljane pozitivne reakcije na ovu opozicionu inicijativu kako iz sveta, tako i iz bližeg okruženja i opoziciona definicija da se režim plasi ujedinjavanju opozicije. Odnosi između opozicionih stranaka - njihovi konflikti i različiti stavovi o važnim pitanjima, takođe su bili predmet izveštavanja nezavisnih medija. Oni nisu prikrivani, ali nisu prikazivani ni kao problem koji dovodi u pitanje upravljački potencijal opozicije.

Režimski mediji merili su međunarodni položaj Jugoslavije odnosom međunarodnih aktera prema vlasti, a nezavisni - odnosom prema opoziciji. U prvima je bila potencirana jednostavnina, dihotomna podela sveta na slobodarsko-progresivni i neokolonijalističko-imperijalan, na prijatelje i neprijatelje. Naglašavana su priznanja koja Jugoslavija dobija za borbu protiv svetskog imperijalizma i hegemonizma. Ove pozitivne interpretacije po-

ticale su od samih državnih zvaničnika, a ne od relevantnih međunarodnih subjekata. Kritičke ocene najznačajnijih međunarodnih aktera o jugoslovenskoj državnoj politici potpuno su prećutkivane, dok su državne samopohvalne formulacije potvrđivane izjavama lidera vladajućih partija. U nezavisnim medijima bile su vidljive dve slike - potvrđivanje odluke glavnih međunarodnih subjekata da ne saraduju sa režimom u Srbiji i povećanje legitimite demokratske opozicije na međunarodnoj sceni, koja ima sve više kontakata sa relevantnim međunarodnim organizacijama i ličnostima. U njima je potenciran međunarodni stav da samo demokratska Jugoslavija/Srbija može da se vrati u međunarodnu zajednicu i nada u miran demokratski preokret u Srbiji. U odnosu prema vlasti, fokus izveštavanja bio je na ocenama stranih, a ne domaćih aktera, dok su u odnosima prema opoziciji primat imala viđenja opozicionih prvaka. Nezavisni mediji su sa velikom pažnjom pratili međunarodne aktivnosti opozicionih stranaka, najavljivajući buduće planirane kontakte i očekivanja od sledećih susreta. Izveštavanje je naglašavalo konkretnu korist od ovih susreta za gradane, najeve o ukidanju sankcija, insistiranje opozicije na humanitarnoj pomoći najugroženijim kategorijama. Na ovaj način indirektno su osporavane optuze vlasti za "izdajničko delovanje" opozicije.

Režimski mediji interpretirali su i zbivanja na Kosovu i u Crnoj Gori u kontekstu nastavljanja neprijateljstva Zapada i NATO prema srpskom narodu i državi. Kosovska situacija slikana je isključivo sa stanovišta koja su podupirala oficijelne stavove da je Kosovo i dalje deo SRJ, da je državna vlast jedini zaštitnik preostalog srpskog stanovništva na Kosovu, a povratak Vojske Jugoslavije jedino rešenje za njihovu bezbednost. Jednostranom slikom, sa jasnim crno-belim polovima, demonstriran je i podstican definitivni razlaz srpskog i albanskog naroda - potpuno nepoverenje i neprijateljstvo. Nezavisni mediji nisu potencirali trajno neprijateljstvo između srpskog i albanskog naroda, a najveći publicitet davali su osudama nasilja - i od strane međunarodnih aktera i od strane Albanaca - i pozivima na zajednički, miran život.

Rastući sukob između Srbije i Crne Gore režimski mediji su prikazivali kao posledicu separatističkih namera upravljačke strukture u Crnoj Gori, nametnute od strane Zapada. Zbivanja u Crnoj Gori prikazivana su samo sa stanovišta SNP, opozicione crnogorske stranke i vladajućih partija u Srbiji, posebno JUL. Legitimitet crnogorske vlade bio je neprestano osporavan. Poput opozicije u Srbiji, vladajuća partija u Crnoj Gori DPS nije dobijala priliku da izloži svoje stavove i argumente, već se pojavljivala isključivo kao predmet osporavanja i kritike - ona je nedemokratska, autokratska, policijska i kriminalizovana. Suprotna strana prikazivana je kao patriotska i nadmoćna, a njen problematični legitimitet u Saveznoj vlasti nikada nije dovođen u pitanje.

Nezavisni mediji posmatrali su crnogorske događaje u kontekstu sukoba političkih snaga koje se primarno razlikuju po anti-miloševičevskoj i pro-miloševičevskoj orientaciji, a ne po separatističkoj i pro-jugoslovenskoj platformi. Prvu je predstavljala legitimna, demokratski izabrana i reformski usmerena vlast u Crnoj Gori, a drugu najveću opoziciju partija SNP, čiji legalitet u Saveznoj vlasti osporavaju i druge partie u Crnoj Gori i opozicione partie u Srbiji. U nezavisnim medijima bile su prisutne vizure problema sa obe strane. Njihovi stavovi po konkretnim pitanjima su direktno suprotstavljeni, ali se obema davala mogućnost argumentacije. SNP je češće prikazivana kao akter koji pojčava interni sukob, a crnogorska vlast i DPS kao akter koji ga pacifikuje.

Osim najtvrdih pristalica stranaka vladajuće koalicije, gradani u slici društva u režimskim medijima više nisu mogli da prepoznaju svoju životne stvarnosti koju je odlikovala razrušena ekonomija i sunovrat socijalnog standarda. U silovitoj reakciji na otuđenu

sliku života, glavni prozor u svet po meri režima, državna televizija RTS, bio je razbijen tokom anti-režimskih demonstracija oktobra 2000. godine.

Ukidanje autoritarnog modela medija

Pretvaranje državnih medija u puki propagandni aparat vladajuće partije, nasuprot nezavisnim koji su delovali u javnom interesu rukovodeći se profesionalnim standardima, senzibilizovali su javnost za pitanje demokratizacije sistema javnog komuniciranja i stvaranje uslova za medijsku autonomiju. Na struktturnom nivou, demokratska reforma medijskog sistema podrazumeva ukidanje monopolja nad informacijama kao ključnog elementa monopolja moći. Tokom 1990-ih, takva rekonstrukcija javnog komuniciranja nije bila moguća. Na osnovu monopolinskog položaja u svim državnim institucijama SPS je i od medija koje su finansirali svi gradani i drugih koji nisu bili u javnoj svojini načinio instrument vlasti koji je funkcionišao na način tipičan za medije u autoritarnom režimu - oni su od vrha vlasti do publike prenosili oficijelne verzije stvarnosti kao jedino legitimne i samorazumljive. Autoritarni model funkcionisanja medija (Siebert, 1956) isključivao je mešanje medija u ciljeve države, odnosno nosilaca vlasti i sprečavao ih da na bilo koji način obavljaju fundamentalnu ulogu medija u neautoritarnom sistemu - kontrolu vlasti u ime javnosti.

Izkustva post-komunističkih zemalja pokazala su da su ukidanje monopolja države nad medijima, državno-partijskog upravljanja medijima, cenzure, diskrecionog registrovanja, monopolja nad proizvodnjom i raspodelom papira za štampanje, štamparskim i distribucionim kapacitetima, kao i državnih subvencija štampe nezaobilazni početni koraci u procesu oslobađanja medija i stvaranja medijske autonomije. Sledeći uslov slobode je medijski diverzitet koji treba da garantuje pluralizam glasova na javnoj sceni. Demokratizacija medija koja im omogućuje da budu forum za široku razmenu mišljenja i kritike i da nude reprezentativnu sliku konstitutivnih društvenih grupa tj. koja sa jedne strane garantuje sloboden pristup medijima, a sa druge društvenu odgovornost medija, zahteva visoko elaboriranu politiku vlasti direktno usmerenu na postizanje ovih ciljeva (Jakubowicz, 1995). Ona uključuje sistem regulative koji sprečava da se vlast meša u svakodnevno medijsko funkcionisanje, stvaranje nezavisnog regulativnog tela za radio-difuziju i posebnu radio-difuznu politiku koja je usmerena na zaštitu javnog interesa umesto parcijalnih političkih ili ekonomskih interesa, jasno definisane procedure za izbor rukovodećih ljudi u javnim medijima, pravila o nepristrasnom izveštavanju u periodima izbornih kampanja, uredničku politiku koja obezbedi prezentaciju širokog raspona mišljenja i slobodno medijsko tržište u koje je omogućen lak pristup novim medijima.

Njedan od ovih koraka nije bio moguć u vreme Miloševićevog režima. Tokom devetdesetih društvena borba za slobodu medija bila je usmerena na goli opstanak medija čiji sadržaj nije bio pod kontrolom vlasti (Ivanović, 1998). Vlast je, međutim, kontrolisala uslove u kojima su funkcionali nezavisni mediji, onemogućavajući njihov razvoj na razne načine - monopolom u legislativnoj regulaciji javnog komuniciranja, namernim održavanjem zakonskog haosa, direktnom kontrolom raspodele frekvencija, monopolom vlasništva nad zemaljskom transmisionom mrežom, proizvodnjom i uvozom novinskog papira, štamparijama i distributivnim mrežama, otežavanjem transformacije vlasništva medija i direktnom represijom nad nezavisnim glasilima (Radosavljević, 1997, Đorić, 1998). Pored direktnog prekida rada medija, represija je uključivala ometanje emitito-

vanja programa, zastrašivanje, krivična i finansijska kažnjavanja medija i novinara, učenjivanje njihovih oglašivača, stvaranje negativnog imidža, pa čak i ubistvo novinara. Zakonom o javnom informisanju iz 1998. uvedena je i direktna kontrola nad sadržajem nezavisnih medija, jer se kritički odnos prema vlasti i njenoj politici mogao drakonski kazniti odredbama zakona protiv širenja "neistinitih informacija" i povrede ličnosti i do- stojanstva.³

Nezavisni mediji su velikim naporom, uz podršku pre svega stranih donatora, opozicionih partija i aktera civilnog društva, uspevali da odole pritiscima vlasti koji se povećavao sa zaoštravanjem političkog konflikta između vlasti i opozicije i sa produbljivanjem krize legitimite vlasti. Nakon masovnog izliva građanskog nezadovoljstva zbog pokušaja izborne krade 1996. godine, nezavisni štampani mediji su po tiražu i uticaju nadmašili pro-režimske novine. U oblasti elektronskih medija, nadmoćnost pro-režimskih, kako državnih tako i privatnih radio i TV stanica, ostala je dominantna do "oktobarske medij-ske revolucije" 2000. godine, iako je njihov kredibilitet neprestano opadao.

Nova vladajuća koalicija DOS je od samog početka obećala radikalnu demontažu mehanizama državne kontrole nad medijima. Kao prvi korak, ona je prekinula primenu Zakona o javnom informisanju Republike Srbije, koji je u vreme donošenja oktobra 1998. ocenjen kao najrestruktivniji medijski zakon u Evropi, a u januaru 2001. godine Zakon je suspendovan kao neustavan po odluci Ustavnog suda. Medijima kažnjenima po ovom zakonu vlast je vratala deo sredstava. Za članove upravnih odbora javnih medija imenovane su nepartijske ličnosti. Omogućena je revizija sudskega procesa kojima je bivša vlast sprečila tj. ponistiла privatizaciju nekih medija. Započet je poduhvat pripremanju novog zakonskog okvira za funkcionisanje medija u vidu paketa zakona o telekomunikacijama, radio-difuziji, javnom informisanju i slobodnom pristupu javnim informacijama. Priprema novih zakona poverena je nezavisnom timu stručnjaka iz profesionalnih i nevladinih organizacija, koji uz pomoć međunarodnih eksperata treba da usklade novu regulativu sa evropskim standardima u garantovanju slobode izražavanja i slobode medija. U obećanjima vlasti o medijskim promenama posebno visoko postavljena je najavljenja transformacija državne radio-televizijske mreže RTS. Po uzoru na razvijene zapadno-evropske i skandinavske zemlje, ona će se organizovati po modelu javnog servisa i konačno prestat da bude direktni instrument vlasti.

Nova medijska prezentacija političke scene: "Srbija na putu demokratije"

Promene u medijskom govoru posle oktobra 2000. godine bile su ogromne. Svi mediji (osim komercijalne TV stanice "Palma" koja je još nekoliko sledećih meseci nastavila da podržava ideje stranaka "starog režima") negativno su se odnosili prema bivšoj vlasti, a pozitivno prema novoj vlasti koja je generalno okarakterisana kao nosilac neophodne demokratske transformacije društva. Opšta medijska podrška koaliciji DOS bila je rezultat promene u javnom mnenju koje se većinsko opredelilo za promenu vlasti. Miloševićev režim već je godinama pre toga bio opterećen kizmom legitimite i podrška mu se sporio ali neprestano ospala (Slavujević, Mihailović, 1999), ali se pojačavanjem represije i intenziviranjem propagande preko državnih medija onernogučavalo jasno javno ispoljavanje ovog trenda. Kako je slomom vlasti SPS uklonjena direktna politička kontrola medija, oni su se priklonili dominantnom mnjenju opredeljenom za promenu i novu

vlast. Kod državnih elektronskih medija je ova promena izvedena politički, imenovanjem novih upravljačkih kadrova, ali uz podršku iznutra i bez većih otpora, jer je drugačija orientacija postala obesmišljena. Kod komercijalnih medija preovlađao je tržišni zakon priklanjanja većinskom mišljenju i vrednostima. Oslanjanje na malu, ekskluzivnu publiku radikalne orientacije mogli su sebi da dozvole same pojedinačni mediji, poput TV Palme, računajući na finansijsku podršku ovog dela javnosti. Kada je finansijska snaga ove političke orijentacije osabilila, izgubila se i ekskluzivnost ovog medija.

U početnom periodu stabilizacije vlasti DOS među medijima je bilo više sličnosti nego razlika. Prvi test slobodnog funkcionisanja medija - prezentacija izbora za republički parlament decembra 2000. godine - pokazao je da ni nova vlast ni novi urednički timovi u "oslobodenim" medijima još nisu bili spremni na obećanu radikalnu profesionalizaciju medija. Uprkos obećanjima i iz političkog i iz medijskog tabora da će se konačno obezbediti ravnopravan i nepriprasan medijski tretman izbornih učesnika, što nije bio slučaj ni u jednim prethodnim izborima, svi mediji sa značajnom izbornom produkcijom favorizovali su DOS u odnosu na ostale partie. Razlika u tretmanu nije bila tako drastična kao ranije i zasnovala se pre svega na nejednakoj pažnji posvećenoj strankama, a ne i na direktnim pozitivnim ili negativnim kvalifikovanjima pojedinih učesnika (Todorović, Gredelj, 2001). Najveće promene u medijskoj prezentaciji ostvarene su na državnoj televiziji RTS, ali najviše zato što je ova TV stanica ranije najviše odstupala od korektnog ponašanja u izbornoj kampanji. Pristrasnost izbornog izveštavanja pokazala je da su mediji kao svoju najvažniju novu ulogu shvatili normalizaciju političkog života i učvršćenje vlasti nove pro-reformске koalicije.

Etabliranje nove vlasti ostvareno je uz aktivno učešće medija. Preko noći, iz medijskog govora su nestali NATO plaćenici, hvaloslovni uspešnoj obnovi, rastu proizvodnje i u patriotizmu slobodarskog naroda protiv koga se zaverio ceo Zapadni svet. Svi mediji su izveštavali o masovnom osiromašenju stanovništva pod Miloševićevim režimom, o nezakonitim postupcima njegovih čelnika, uništenju ekonomiji i srdačnom dočeku novog predsednika Koštunice u svetskim metropolama. Mirna smena vlasti afirmisana je kao autentično dostignuće srpskog naroda u kome je najzad prevlada demokratska svest i opredeljenje za reintegraciju u svet, razvoj i oslobođenje od represije i svakodnevne oskudice. Međunarodni akteri afirmisani su kao saveznici "Srbije na putu demokratije" i veliki publicitet dobijala su sva obećanja o međunarodnoj pomoći. Selekcija događaja i izvora sličila je uspešnu vlast sa kojom svi žele da saraduju, kojoj se nudi velika međunarodna pomoć i koja se efikasno bori sa teškim problemima koje joj je u naslede ostavio prethodni režim. Nova upravljačka garnitura predstavljena je kao pro-reformski orientisana snaga koja ima jasnu viziju potrebnih reformi koje će se brzo odraziti na poboljšanje socijalnog položaja stanovništva. U afirmativnom tretmanu nove vladajuće koalicije, suprotno ranije dominantnoj definiciji DOS kao opozicije, ona je označena kao patriotska, demokratski, utemeljena u narodu i kao jedinstvena.

Tokom prve godine vlasti DOS, prema nalazima redovnog monitoringa najznačajnijih medija u Srbiji,⁴ društveni subjekti kojima su mediji posvećivali ubedljivo najveću pažnju bili su savezna i republička vlast, posebno predsednik SRJ Vojislav Koštunica i premijer Srbije Zoran Đindić.⁵ Svi akteri nove vlasti predstavljeni su izrazito pozitivno. Kritičko preispitivanje zvanične politike i upoređivanje ostvarenog sa programom strukturnih promena koje je DOS obećao u izbornoj kampanji bilo je retko. Ovakav pristup najviše su negovali radio B 92 i novoosnovana televizija B 92, dnevni list "Danas" i nedeljnici "Vreme" i NIN. Ekonomski i socijalne teme po prvi put su doble vrhunski priori-

tet tek u januaru 2002. godine, nakon likvidacije nekoliko najvećih domaćih banaka. Do tada, one se uglavnom nisu nalazile među prvih pet najprisutnijih medijskih tema.⁶

Afirmativni odnos prema novoj vlasti i odsustvu kritičkog medijskog pristupa bili su najprisutniji u "oslobodenim" medijima - onima koji su ranije bili najintenzivnije angažovani u propagandnoj promociji vlasti SPS. Oslobođeni direktnih spoljnih političkih pritiska, ovi mediji su se vratili starom obrascu izveštavanja, dobro razvijenom u relativno liberalnom medijskom sistemu predpluralističkog doba. On podrazumeva da granice novinarske slobode dosežu do granica većinskog konsenzusa oko osnovnih vrednosti zajednice. Sve što je izvan ovih granica - a što pre svega predstavlja političku opoziciju - u njihovoј profesionalnoj ideologiji nema legitimitet. Ovaj obrazac takođe podrazumeva da je cilj novinara da afirmišu samo nekontrverzne aspekte događaja, nikako one problematične. U ranijem režimu funkcionalisanja ovi su mediji sve što je bilo nelegitimno i problematično napadali, osporavali i satanizovali. Sada su to ignorisali, simbolički sužavajući legitimno političko polje na vladajući establišment.

Redukovanje slike društva i politike na vizuru dominantne političke grupe bilo je najvidljivije na Televiziji Srbije.⁷ Prema analizi informativnog programa RTS u proleće 2001. godine, on je bio visoko politizovan. Političke teme obuhvatale su oko 80% informativnih sadržaja, i pored najveće minutaže imale i prioriteten plasman, dok su sve druge aktivnosti zajednice tretirane kao manje značajne. U slici svakodnevnog života najmanje su bile prisutni najproblematičniji društveni aspekti - ekonomski i socijalni. Posmatrajući domaću političku scenu, novinari RTS videli su samo prvi ešalon vlasti. Aktivnosti državnih organa i najviših funkcionera su apsolutno prioritetska tema udarnog informativnog programa, četiri puta prisutnija od sledećih najaktuuelnijih političkih tema. Poput stare RTS i Nova RTS tretirala je protokolarne susrete državnih zvaničnika kao događaje od najvišeg društvenog interesa. Takođe, zadržana je praksa da se politički događaji predstavljaju kroz njihove interpretacije od strane čelnih ljudi vladajućeg establišmenta. Najvažnije vesti dana predstavljaju su izjave državnih službenika ili lidera DOS. Medijska lista prioriteta potpuno se poklapala sa političkom agendom državnog establišmenta.

Iz govora RTS nestao je govor mržnje prema svemu što je "drugo" u odnosu na zvaničnu politiku. Nestala je i otvorena propaganda režima koja je bila neukusna čak i za pristalice bivšeg režima. Međutim, zadržano je "doziranje" događaja i društvenih tema prema značaju koji im daje oficijelna politika, odsustvo problematizovanja državne politike, praćenja njenih dometa i posledica, i ignorisanje alternativnog mišljenja i javnih kontroverzi.⁸ Prva nova uredačka ekipa RTS bila je vrlo obazriva da u prikazivanju aktivnosti nove, DOS-ovske vlasti ne koristi propagandne mehanizme koje je koristila stara u prikazivanju SPS-ovske vlasti. Međutim, selekcija događaja i ličnosti koji imaju pristup ekranu ignorisala je mišljenja izvan dominantnog političkog mnjenja. Raspon različitih mišljenja o kojima mediji treba da obaveštavaju publiku nije se povećao, već samo pomerio na drugi deo političke skale.

Politička opozicija, ali i drugi glasovi nezavisni od vlasti, bili su marginalizovani. Opozicija na RTS nije imala legitimitet sama po sebi, kao što je imala vlast. Opoziciona mišljenja nisu do publike dopirala u autentичnom, već u interpretiranom (mada pažljivo neutralno intoniranom) obliku. Iz slike političkih događaja naglašeno su bile odsutne kontroverzne teme i konfrontacija mišljenja. RTS se posebno trudila da izbegava neslaganja koja se tiču vladajuće politike i konkretnih poteza vlasti, kao i sukoba među koalicionim partnerima u DOS.

Ovakva prezentacija stvarnosti bila je usmerena na održavanje najzad postignutog konsenzusa oko platforme razvoja društva koju je zastupao DOS. Posle dugog perioda podešenosti oko suprotstavljenih političkih snaga, mediji su - a posebno bivši režimski mediji - nastojali da afirmacijom zvanične politike održe koheziju zajednice oko jednog skupa viđenja društva i njegovih prioriteta i da u javnost ne unose zabune bilo kakvim njegovim problematizovanjem. Iako je ova medijska funkcija bila potrebna radi stabilizovanja položaja vlasti orijentisane na demokratsku transformaciju društva, izostanak kritičke i kontrolne uloge medija ograničio je njihov značajni uticaj u demokratizaciji javne sfere i realnoj pluralizaciji društva. U njima je još uvek dominirala vertikalna političku komunikaciju (od vlasti ka publici).

Nasuprot jednostranosti bivših režimskih medija, vodeći nezavisni mediji težili su da u javnoj sferi afirmišu horizontalnu komunikaciju između različitih društvenih grupa. Njihova lista legitimnih društvenih subjekata, čija su stanovišta predstavljena publici, bila je šira i mnogo je češće nego u drugim medijima uključivala aktere civilnog društva i nezavisna ekspertska mišljenja o javnim kontroverzama.

Značajne razlike u delovanju medija ispoljile su se u izveštavanju o glavnim političkim dilemama sa kojima se društvo suočilo u prvoj godini vladanja DOS - odnosima Srbije i Crne Gore u saveznoj državi, problemu autonomije Vojvodine i saradnje SRJ sa Haškim tribunalom za ratne zločine.

Većina medija koja je bila bliska bivšoj vlasti predstavila je politički konflikt oko preuređenja federacije Srbije i Crne Gore neizbalansirano i pristrasno. Između dva predloga rešenja sukoba - očuvanje i reforma postojeće federacije, koji su zastupali DOS u Srbiji i opozicione partije u Crnoj Gori i stvaranje dve nezavisne države, Srbije i Crne Gore, što je bila prioritetna opcija vladajućih partija u Crnoj Gori - oni su favorizovali predlog DOS. Nezavisni mediji su ovu temu formatizovali na način koji je vodio računa o ravnomernoj prezentaciji dve suprotstavljene političke pozicije.

Dnevni list "Politika", na primer, otvoreno je afirmisao predlog DOS o opstanku federacije i sistematski potiskivao ideju o nezavisnosti Crne Gore.⁹ Predlog vladajućih struktura u Srbiji i Jugoslaviji je bio pet puta zastupljeniji (u 35% tekstova) nego predlog vlasti u Crnoj Gori (7% tekstova). Pored većeg publiciteta, rešenje u prilog očuvanja federacije promovisan je čestim negativnim vrednovanjem "procnogorske" opcije, potenciranjem argumenata u prilog federalnog rešenja kao opšte poznatih i opšte prihvatljivih i odsustvom argumenata u prilog nezavisnosti Crne Gore. Zvanični organi vlasti u Crnoj Gori vrednovani su negativno u 85% tekstova koji su sadržali neko vrednosno određenje njihove politike i rezultata vladavine, ili pak objašnjenja o razlozima za promociju osamostaljenja Crne Gore. Najotvorenija promocija federalne opcije obavljena je selekcijom subjekata čiji stavovi su prezentirani javnosti. Savezna vlada (13% tekstova) i SNP, koalicioni partner DOS u Saveznoj vlasti (17%), a opoziciona partija u Crnoj Gori, kao najznačajniji protivnici nezavisnosti Crne Gore, dobili su dva puta više prilike da prezenteraju svoje viđenje nego crnogorska vlada (14%) i vladajuće partije u Crnoj Gori (1%). SNP se u analiziranim tekstovima pojавile sedamnaest puta češće nego vladajuća crnogorska partija DPS, čime je SNP imala mogućnost uticaja na javnost obrnuto proporcionalno uticaju koji imaju crnogorskoj politici.

"Politika" je temu odnosa između Srbije i Crne Gore pratila po meri vladajućeg establišmenta u SRJ i u Srbiji, a ne po meri crnogorske vlasti koja je problem predstavljala kao najurgentniji, istorijski i presudan za dalju budućnost i srpskog i crnogorskog naroda. Odsustvo racionalnog razmatranja problema iz više aspekata, kroz sučeljavanje su-

protinjih stavova i analizu posledica jednog ili drugog rešenja umanjili su mogućnosti za rešavanje ovog konflikta kroz dijalog.

Za razliku od "Politike", dnevni list "Blic"¹⁰ izveštavao je o sporu oko budućih odnosa Srbije i Crne Gore balansiranjem suprotstavljenih opcija i iz vizure obe strane. Među tekstovima koji su sadržali stav o mogućem rešenju konflikta, 26% je afirmisalo predlog o očuvanju federacije, a 25% soluciju u prilog nezavisnosti Crne Gore. Izveštavanje je fokusirano na sukob između crnogorskih političkih subjekata, dok je političkim akterima u Srbiji i SRJ posvećena znatno manja pažnja. Stavovi crnogorskih partija DPS i SNP, kao glavnih nosilaca suprotstavljenih rešenja, predstavljeni su ravnopravno. Prvo je bilo posvećeno 22, a drugo 23 teksta. Iako su i u "Blicu" nedostajali analitički tekstovi (90% tekstova pripadalo je faktografskim žanrovima), ravnomerno sučeljavanje različitih mišljenja kao strategije prezentacije afirmisalo je dijalog kao način rešavanja problema i potenciralo pravo građana da se, dobro obavešteni o ponudenim rešenjima, sami opredede u sporu.

U pogledu statusa Vojvodine; svu mediju sa sedištem u Vojvodini afirmisali su konceptciju autonomije koju su zastupale regionalne vojvodanske stranke. Centralni republički mediji češće su favorizovali ideje koje su formulisane u okviru stranaka DOS, naglašavajući više razlike u shvatanju autonomije između Beograda i Novog Sada, nego razlike koje su se u ovom pogledu ispoljile između DSS i drugih članica DOS. Nasuprot tome, u pojedinim medijima (na primer, list "Danas") akcenat je stavljen na suprotstavljanje koncepta regionalizacije i autonomije koja su se uobičile u partijskim platformama DSS i DS. Dok su prvi i drugi problem predstavljali u skladu sa interpretativnim okvirom "svoje" vlasti, treći su, nezavisno od odnosa političke moći, ovo pitanje tretirali u kontekstu realnih efekata rešenja na unapredavanje demokratskog ustrojstva države.

Kontroverzno pitanje saradnje SRJ/Srbije sa Haškim tribunalom za ratne zločine većina medija pratila je kroz sukob koji je oko toga izbio između vodećih stranaka DOS u pogledu načina i obima saradnje sa Hagom, izbegavajući kontekstuiranje ove teme u nacionalistički program Miloševićevog režima. U ovom pogledu od ostalih su se izdvojili mediji dosledno opredeljeni za građanske vrednosti i etničku toleranciju koji su odgovarali sopstvenu "medijsku agendu" kritičkog novinarstva. Opredeljeni da u ime javnosti problematizuju dominantni javni govor, ovi mediji su - posebno radio i televizija B 92, dnevnik "Danas" i nedeljničnik "Vreme" - kao jedan od svojih prioriteta postavili razvijanje javne svesti u ulozi Srbije i srpskog naroda uzbunjivima na Balkanu tokom 1990-ih, afirmišući potrebu kažnjavanja krivaca za ratne zločine u Hrvatskoj, BiH i na Kosovu. Uprkos dominantnom mnenju i nedostatu političke volje za aktualizovanje prošlosti u vladajućoj eliti, ovi mediji su uspeli da oву temu promovišu kao politički važnu i da pokrenu javnu debatu o pitanjima zločina, odgovornosti i pomirenja.

Iako su se interpretacije ostvarenih promena u medijima razlikovale,¹¹ rutinsko medijsko delovanja svedočilo je o konsolidovanju medijskih funkcija u pluralističkom okruženju, oslobođenom direktnе političke kontrole medijskih sadržaja. Mediji su stabilizovali svoj kredibilitet kao izvori informacija o politici i događajima od javnog interesa. Nasuprot ranijem periodu kada je poverenje u medije neprestano padalo, ono je sada raslo. Iako sporo, raspon medijskih uloga se proširio i značajan deo medija obavljao je i druge demokratske funkcije - obezbeđivanje foruma za javnu debatu o javnim pitanjima, kontrola vlasti u ime javnosti, pružanje reprezentativne slike raznih društvenih grupa. Višefunkcionalnost se najviše ispoljila kod medija koji su i u prethodnom režimu uspeli da ostvare najviši stupanj autonomije od dominantnih političkih interesa. Mediji

koji su i ranije imali kritičku distancu prema vlasti zadržali su taj odnos i prema novoj i češće nego drugi izveštavali o kritičkim vidjenjima vladajuće politike i njени rezultatima. Oni su takođe potpunije usluživali javni interes unoseći u javnu sfjeru pitanja koja nisu bila primarna za establišment, ali jesu za kritičku javnost. Insistiranjem na sučeljavanju različitih interpretacija društva, sadašnjosti i prošlosti, na transparentnosti rada vlasti i na dijalogu aktera različitih političkih moći, ovi mediji su unapredivali političku kulturu zasnovanu na demokratskim vrednostima. Međutim, mediji koji su obavljali najznačajnije uloge u demokratizaciji društva na medijskoj sceni ostali su najmanji, najnerazvijeniji i sa veoma ograničenim mogućnostima uticaja na javnost. Dnevni list "Danas" ima najmanji tiraž među dnevnicima u Srbiji (osim državnog lista "Borba"), dok je pokrivenost teritorije televizije B 92 daleko manja od pristupačnosti drugih, i državnih i privatnih TV stanica.

Odložena medijska tranzicija i rekompozicija političke scene

U zemljama u tranziciji su etabriranje pluralističke političke i partijske scene i stabilizacija ekonomske situacije rezultirali jasnijim profiliranjem privatnih medija i njihovim diferenciranjem u odnosu na vlast i druge političke interese, u traženju svoje profitabilne "niše" na medijskom tržištu. U Srbiji je ovaj proces na samom začetku i njegove konture tek počinju da se naziru. U medijskoj prezentaciji ovog procesa vidljivije su sličnosti nego značajne razlike. Način na koji mediji predstavljaju prestrukturiranje partijskog sistema više je odraz ravnoteže (ne)moći njegovih glavnih nosilaca i sistemski još uvek neregulisanog i nestabilnog položaja medija nego rezultat visoke profesionalizacije i dostignute medijske autonomije.

Redizajniranje političke scene otpočelo je sa sukobom između članica vladajuće koalicije DOS tokom 2001. godine. Iako su glavni nosioci sukoba, dve najveće stranke DSS i DS, obe težile da obezbede medijsku podršku u međusobnom konfliktu, većina medija očuvala je relativno izbalansiran pristup prema sukobljenim stranama. Dok se medju medijima može uočiti da neki više apostrofiraju nacionalne prioritete koje ističe DSS (kritički odnos prema politici međunarodne zajednice u odnosu na Srbiju, očuvanje federalne Jugoslavije, suprotstavljanje autonomiji Vojvodine), a drugi prednost daju ekonomskim i pragmatičnim na kojima insistira DS (saradnja sa međunarodnom zajednicom radi nastavljanja međunarodne pomoći, brže promene uz institucionalni diktat partijske većine), mediji u celini se uzdržavaju od jasne identifikacije sa jednim ili drugim političkim interesom. Ovim je izbegнутa opasnost od ponovnog polarizovanja medijske scene, karakterističnog za 1990-te, i omogućeno da se političko diferenciranje između stranaka vladajuće koalicije i njenih pristalica obavlja bez silovite propagandne medejske intervencije u političku komunikaciju.

Rekompozicija političkih i partijskih odnosa poklopila se sa promenom uredištačkog tima u RTS. Opredeljena za poštovanje osnovnih profesionalnih normi nepristrasnog izveštavanja, nova urednička ekipa državnog radio i televizije unela je značajne novine u funkcionisanje centralnih nacionalnih medija. Informativni program Televizije Srbije oslobođio se ranije dominantnog apologetskog odnosa prema vlasti i omogućio pristup javnosti alternativnim i kritičkim mišljenjima. Kontroverzna pitanja od javnog interesa više se ne izbegavaju kao ranije. Sukobljene stranke DOS takođe imaju uravnotežen tretman.

Ako se u slučaju RTS može govoriti o prvim znacima obećane transformacije držav-nog u javni medij koji će delovati u interesu publike, a ne parcijalnih političkih interesa, pretežno neutralna uloga privatnih medija u odvijanju glavnog političkog konflikta u društву, ma kako pozitivna novina u medijskoj praksi, nije odraz ni povećane profesionalizacije ni ostvarene autonomije medija. U prezentaciji aktuelne političke borbe za pridobijanje javne podrške novim političkim polovima koji su se formirali raspadom koalicije DOS, većina medija nije uspeila da izbegne instrumentalizaciju medijske moći u lansiranju političkih afera¹² kojima su suprotstavljene stranke nastojale da jedna drugoj umanje politički kreditibilitet. Nedostatak profesionalne distance u tretmanu sukoba i komercijalni senzacionalizam omogućio je suprotstavljenim partijama da ponovo kontaminiraju javnu komunikaciju netolerantnim političkim govorom i da na političku scenu unesu staru praksu antagonistiranog pluralizma koji destabilizuje društvo. Profesionalizam i društveno odgovorno novinarstvo podrazumevaju zaštitu javnosti od neetičke komunikacije koju DSS i DS promovišu u sukobu uprkos svojim izbornim obećanjima da će uneti novu moralnost u politički život i odgovorno se odnosi prema javnom govoru. Usled nedostatka analitičkog pristupa u većini medija, za koji oni nisu dovoljno profesionalno osposobljeni, publika ne može u aktuelnom političkom sukobu da raspozna dugoročni proces nove formatizacije partijskog sistema u Srbiji već ga vidi kao liderski sukob motivisan ličnim karakteristikama partijskih funkcionera, a ne političkim i ekonomskim interesima koji ih podupiru.

Mediji u Srbiji još uvek su strukturno zavisni od države, i nisu u stanju da svoju autonomnu poziciju zasnuju ni na stabilnoj komercijalnoj osnovi nezavisnoj od vladajućih političkih grupa, ni na zakonskoj zaštiti slobode izražavanja. Njihovo neopredeljivanje u sukobu između DSS i DS stoga se pre može tumačiti kao zaštita sopstvene nestabilne pozicije u konfliktu koji trenutno nemá jasnog političkog pobednika, nego kao posledica izgrađenog ideal-a svoje društvene misije i preprofesionalnog kodeksa.

U celini uvez, medijski sistemi nosi obeležja zasaknute rekonstrukcije. Nova zakonska regulativa drastično kasni, nasleđeni haos u medijskom domenu se produžava, mediji koji su imali privilegije u prethodnom sistemu i dalje su u povlašćenom položaju, transformacija državnih medija je spora, i medijima se ne nude mogućnosti za razvoj.

Uprkos obećanjima o transformaciji javne komunikacije, ni u prvoj ni u drugoj godini vlasti, nova vladajuća koalicija DOS nije među svoje prioritete uvrstila struktuirane promene medijskog sistema koje bi obezbedile uslove za medijsku autonomiju. Srbija je na kraju procesa ukidanja državnog monopola nad medijima, ali se nalazi tek na početku procesa razmontiranja mehanizama kontrole nad medijim i stvaranja uslova za njihovu punu autonomiju i diverzitet. Ovaj položaj već su iskusile druge zemlje u tranziciji i prema njihovom iskustvu dala demokratizacija medijskog sistema zahteva posebnu medijsku politiku specifično usmerenu na ostvarivanje ovog cilja. Ta razrađena medijska politika, zasnovana na dugoročnoj strategiji za re-regulisanje medijske scene - ono što je u ovom fazi transformacije najpotrebnije - upravo je ono što u Srbiji najviše nedostaje. Na samom početku mandata nova vlast Srbije ukinula je ministarstvo za informisanje, tako da ne postoji čak ni specijalizovano državno telo koje bi takvu politiku moglo da formuliše.

Razvoj medija je veoma ograničen njihovim niskim tehnološkim, profesionalnim i finansijskim resursima, kao i veoma siromašnim reklamnim tržistem u Srbiji. Nerazvijena domaća privreda i siromašno stanovništvo čine materijalnu osnovu za razvoj medija nedovoljnom. Mali reklamni kapital raspoređuje se veoma neravnomerno. Kao početnu

meru u uređivanju veoma haotične scene elektronskih medija, sa oko osamsto do hiljadu radio i TV stanica, nova vlast je uspostavila moratorijum na dodjelu frekvencija do usvajanja novih zakona koji će regulisati ovu oblast. Međutim, ova mera koja se na samom početku očekivane rekonstrukcije doinala kao izraz iskrene namere vlasti da promene otpočne brzo - nova dodela frekvencija najavljenja je za 1. jun 2001 - pokazala se izrazito kontraproduktivnom. Moratorijum je i dalje na snazi, dok nova dodela frekvencija, posle godinu dana od prvobitno najavljenog roka, nije ni na vidiku. Uspostavljeni moratorijum sada deluje u korist velikih komercijalnih elektronskih medija koji su služili održavanju Miloševićevog režima, dok istovremeno onemogućava razvoj nezavisnih radij i televizijskih stanica koje su pomogle razvoj demokratskog procesa u Srbiji, služile javnom interesu i poštovale profesionalne standarde. Odlaganje nove raspodele frekvencija omogućuje medijima koji su stekli privilegije u pogledu dobijanja frekvencija i širenja transmisione mreže da ove prednosti i dalje koriste i da od njih ubiru velike koristi. Na primer, TV Pink i TV BK pokrivaju gotovo celu teritoriju Srbije (oko 90% u prvom i 75% u drugom slučaju) i na osnovu toga ubiru više od 3/4 ukupnih prihoda od reklama. Ovako laku dostupnost i veliku prisutnost ove dve televizijske stanice nisu ostvarile zahtijevajući dodeli frekvencija prema utvrđenim i demokratskim procedurama, već na osnovu svojih bliskih veza sa bivšim režimom. Nezavisne radio i TV stanice, poput B 92 i Studija B, uspele su da pokriju svega jednu trećinu ili četvrtinu nacionalne teritorije i zbog toga dobijaju manje od 5% ukupnih prihoda od reklama.

Za vreme bivšeg režima ove medije pomagali su međunarodni donatori jer je to bio jedini način na njih da prežive i nastave da deluju kao alternativa državnoj propagandi. Posle kolapsa Miloševićeve vlasti, mnogi donatori prestali su da pomažu ove medije, tako da je njihov položaj usled ekonomske situacije u Srbiji u kojoj još uvek nema pri-vrednog razvoja, veoma nestabilan. Nova vlast nije učinila ništa da njihov ekonomski položaj olakša niti da stvori uslove za njihov razvoj.

Glavne političke partie DOS, prvo iz potrebe održavanja većinskog konsenzusa za stabilizovanje svog položaja, a potom zbog preraspodele političke podrške ranije namenjene celokupnoj koaliciji, više su zainteresovane za očuvanje statusa quo na medijskoj sceni nego za njenu radikalnu transformaciju. U ovome, Srbija potpuno sledi iskustvo ostalih tranzicijskih zemalja. Ono je pokazalo da su očekivanja da će mediji imati vodeću ulogu pokretača demokratskog razvoja bila nerealna i da je demokratizacija medijskih sistema više funkcija političke volje novih elita nego što je sama postala faktor demokratizacije celokupnog društvenog sistema (Manae, 1993).

Napomene uz tekst:

- ¹ Ministar za informisanje u Vladi Srbije Radmila Milentijević je kao dokaz odsustva državne kontrole u medijskom domenu isticala da su u Srbiji tokom 1997. godine delovale 72 neregistrovane privatne TV stanice i 186 radio stanica ("Naša Borba", April 2, 1997).
- ² Kad povrede ustavnosti, Vučetić navodi da je Zakon o informisanju uvođenjem cenzure zaиноstrane radio i TV programe prekršio i Ustav Srbije i Ustav Jugoslavije koji takvu meru predviđaju samo u toku ratnog stanja i to po odluci suda, a ne zakona, kao i akte međunarodnog prava; zakonske odredbe o odlučivanju po hitnom postupku o povredama slobode informisanja takođe su prekršile Ustav SRJ i savezne procesne zakone i primerene su samo "postupanjem prekin sudova u ratu". Ustavnost i zakonitost su posebno narušene odredbama zakona kojima se zaštita slobode štampe i drugih sloboda i prava, tj. kažnjavanje "širenja neistinith informacija" - u praksi je ovaj optužbi podlegala svaka kritička reč na račun vlasti i javnih funkcionera - poverava prekršajnim organima koji ne uživaju Ustavom garantovanu nezavisnost već su, naprotiv, direktno zavisni od izvršne vlasti, kao i odredbama koje prosipuju drakonske kazne i faktički ne omogućuju žalbeni postupak (Vučetić, 2000).
- ³ Po podacima Nezavisnog udruženja novinara Srbije, na osnovu Zakona o javnom informisanju od 1998. do 2000. godine novčanim kaznama kažnjeno je 67 medija, ukupnom sumom od oko 30 miliona dinara (oko 2,5 miliona maraka). Ogromnu većinu kažnjениh medija činili su nezavisni mediji.
- ⁴ Redovni monitoring informativne produkcije štampanih i elektronskih medija obavljuju Strategic Marketing i Medija Centar. Ovim se prati zastupljenost pojedinačnih političkih subjekata u medijima, njihovo vrednosno kontekstuiranje, glavne teme izveštavanja i medijsko poštovanje profesionalnih i etičkih pravila. Videti: www.yumedia-center.com.
- ⁵ Na primer, monitoringom TV stanica u januaru (20-26) 2001. godine, utvrđen je sledeći raspored medijske pažnje glavnim političkim subjektima tokom nedelju dana: Vlada Srbije (1 sat i 39 minuta); Vojsislav Koštunica (1:33 minuta); Vlada Crne Gore (1:08); Savezna Vlada (59 minuta); Vojska Jugoslavije (50 minuta); Slobodan Milošević (46 minuta); MUP Srbije (46 minuta); Zoran Đindić (38 minuta); Goran Šviljanović (37 minuta); DOS (29 minuta); SPS (19 minuta); SRS (18 minuta).
- ⁶ Redovni monitoring medija Strategic Marketinga i Medija centra zabeležio je da su u januaru 2002. godine sa 15,6% medijskog vremena na svim televizijama ekonomski teme zauzele prvo mesto, dok ekonomija "u proteklih godinu dana često nije ulazila ni u prvih pet najzastupljenijih tema na elektronskim medijima". U aprilu 2001. godine, teme vezane za ekonomiju, cene i socijalnu politiku činile su manje od 4% svih medijski obrađenih tema (Medija monitoring, 01-13. april 2001).
- ⁷ Podaci potiču iz autorove analize centralne informativne emisije RTS "Dnevnik 2" RTS od 22. do 30. maja 2001. godine.
- ⁸ O uvođenju veronauke u škole, temi koja je izazvala različite reakcije u zainteresovanoj javnosti, RTS je u analiziranom uzorku "Dnevnika" progovorio kroz specijalnu izjavu datu za nacionalnu televiziju saveznog ministra vera koji je novinu predstavio kao neproblematičnu i dobrodošlu - "Sve je spremno da se veronauka vrati u škole od

septembra". O kontroverzi u dnevnom informativnom programu nije iskazan nijedan drugi stav.

⁹ Analiza se odnosi na 70 relevantnih tekstova "Politike" od 15-28. februara 2001. godine. Analiza medijske prezentacije ove teme rađena je u okviru projekta Specijalističkih akademskih studija u Novom Sadu "Mediji i konflikti", i njeni autori su Minka Stijepović i Dragan Božanić.

¹⁰ Analiza "Blica" autora Ljiljane Zrnić rađena je u okviru projekta Novosadske novinarske škole "Medijska svesnost". Obuhvaćeno je 216 tekstova objavljenih tokom marta i aprila 2001. godine.

¹¹ Jedan deo javnosti smatrao je da su medijske promene najznačajnije dostignuće DOS (ako je u Srbiji u oktobru došlo do revolucije, ona je ostvarena u domenu medija), dok je drugi tvrdio da su promene samo površinske - tj. da je nova medijska slika stvarnosti više posledica promene u politici i vlasti, nego strategije medijske prezentacije (promenio se samo medijski "predmeta obožavanja": umesto Miloševića i funkcionera SPS, sada su to Koštunica i lideri DOS). Posebno nezadovoljni novom medijskom situacijom bili su predstavnici bivših vladajućih partija - SPS, JUL i SRS. Po njihovom mišljenju, vlast DOS dovela je do "jednostrila" na medijskoj sceni Srbije - dok je u vreme starog režima bilo podele na pro-režimske i pro-opozicione medije, sada su svi pro-režimski.

¹² U vidu se imaju javne aferе oko kontroverznih događaja u kojima su se DSS i DS međusobno optuživale za nezakonito dešavanje: afera Gavrilović (ubistvo bivšeg pripadnika Državne bezbednosti nakon njegove posete Kabinetu predsednika Koštunice), afera Crvene beretke (pobuna specijalnih jedinica policije), afera Delimustafić (hapšenje bivšeg ministra policije BiH koji je imao poslovne veze u Srbiji), afera Pavković (smena načelnika Generalštaba Vojske Jugoslavije), itd.

LITERATURA

- Đorić, Slobodan (1998) "Privatne radio i TV stanice u lavitirnu propisa i politike", *Pravo na informisanje i profesionalni i etički standardi u novinarstvu*, Beograd: NUNS.
- Ivanović, Dragoš (1998) *Zavera protiv javnosti*, Beograd: Republika.
- Jakubowicz, Karol (1995) "Lovebirds? The Media, the State and Politics in Central and Eastern Europe", *The Public*, No. 1, Ljubljana: Evropski institut za komuniciranje in' kulturo.
- Manaev, Oleg (1993) "Mass Media in the Political and Economic System of Transition Society", Manaev, Oleg; Pryliuk Yuri (ed.) *Media in Transition*, Kiev: Abris.
- Matić, Jovanka (1997) "TV prezentacija političkih partija", Goati, Vladimir (ur.) *Partijski mozaik Srbije 1990-1997*; Beograd: Beogradski krug, AKAPIT.
- Matic, Jovanka (1998) "The Role of the Media: Media Portraits of Government and Opposition", Goati, Vladimir (ed.): *Elections to the Federal and Republican Parliaments of Yugoslavia (Serbia and Montenegro) 1990-1996*, Berlin: Ed. Sigma.
- Milivojević, Srećana (1999) "Radio-televizija Srbije: Volimo te otadžbino naša..." Nedović, Slobodanka (ur.) *Odsutne partie: Slika političkog života Srbije u državnim medijima, Mart-oktobar 1998*, Beograd: CESID.
- Radosavljević, Vladan (1997) *Pištaljke i jaja: Mediji u Srbiji 1996*, Beograd: Medija centar.
- Siebert, Fred S. et al. (1956) *Four Theories of the Press: The Authoritarian, Libertarian, Social Responsibility and Soviet Communist Concepts of What the Press Should Be and Do*, Urbana: University of Illinois Press.
- Slavujević, Zoran; Mihailović, Srećko (1999) *Dva ogleda o legitimitetu: Javno mnenje o legitimitetu treće Jugoslavije*, Beograd: Institut društvenih nauka; Friedrich Ebert Stiftung.
- Todorović, Mirjana; Gredelj, Stjepan (2001) *Mediji u Srbiji, Slobodni i oslobođeni, septembar-decembar 2000.*, Beograd: CESID.
- Vučetić, Slobodan (2000) *U krugu poraza*, Beograd: Stubovi kulture.

Dokumentacioni prilog

(Rezultati parlamentarnih i predsedničkih izbora u Srbiji 1990-2000.)

Tabela I
Osvojeni glasovi i mandati u Narodnoj skupštini Srbije
(9. i 23. decembra 1990)

Partije	Glasovi	%	Poslanici	%
SPS	2.320.587	46,1	194	77,6
SPO	794.789	15,8	19	7,6
Samostalni kand.	456.318	9,1	8	3,2
DS	374.887	7,4	7	2,8
DZVM	132.726	2,6	8	3,2
SDA	84.156	1,7	3	1,2
SRSJ /Vojvodine/	71.865	1,5	2	0,8
NSS	68.045	1,4	1	0,4
SSS	52.663	1,0	2	0,8
SDS	32.927	0,6	1	0,4
UJDJ	24.982	0,5	1	0,4
DSH	23.630	0,5	1	0,4
PDD	21.998	0,4	1	0,4
SJ	21.784	0,4	1	0,4
DRSM	3.432	0,1	1	0,4
Ostali	341.732	6,8	-	-

Biračko telo: 7.044.797
Glasalo: 5.035.613 71,5 odsto
Nevažeći listići: 205.212 4,1 odsto

Izveštaj Republičke izborne komisije, 1990.

Tabela II
Osvojeni glasovi i mandati u Narodnoj skupštini Srbije
(20. decembar 1992)

Partije	Glasovi	%	Poslanici	%
SPS	1.359.086	28,8	101	40,4
SRS	1.066.765	22,6	73	29,2
DEPOS	797.831	16,9	50	20,0
DS	196.347	4,2	6	2,4
DZVM	140.825	3,0	9	3,6
SSS*	128.240	2,7	3	1,2
KDR**	71.865	1,5	2	0,8
Arkan***	17.352	0,3	5	2,0
DRSM****	6.336	0,1	1	0,4
Ostali	663.903	14,0	-	-

Biračko telo: 6.774.995
Glasalo: 4.723.711 69,7 odsto
Nevažeći listići: 275.861 5,9 odsto

*Srpska seljačka stranka

** Koalicija DS i Reformske demokratske stranke Vojvodine

*** Grupa građana Željko Ražnatović-Arkan

**** Demokratska reformска stranka Muslimana

Izveštaj Republičke izborne komisije, 1992.

Tabela III
Osvojeni glasovi i mandati u Narodnoj skupštini Srbije
(19. decembar 1993)

Partije	Glasovi	%	Poslanici	%
SPS	1.576.287	36,7	123	49,2
DEPOS	715.564	16,6	45	18,0
SRS	595.467	13,8	39	15,6
DS	497.582	11,6	29	11,6
DSS	218.056	5,1	7	2,8
DZVM	112.342	2,6	5	2,0
KPzDD-DPA*	29.342	0,7	2	0,8
Ostali	383.862	8,9	-	-

Biračko telo: 7.010.389
Glasalo: 4.300.440 61,6 odsto
Nevažeći listići: 171.824 4,0 odsto

*Koalicija Partije za demokratsku aktivnost i Demokratske partije Albanaca

Izveštaj Republičke izborne komisije, 1993.

Tabela IV
Osvojeni glasovi i mandati u Narodnoj skupštini Srbije
(21. septembar 1997)

Partije	Glasovi	%	Poslanici	%
Koal. SPS-JUL-ND	1.418.036	34,20	110	44,00
SRS	1.162.216	28,10	82	32,80
SPO	793.988	19,10	45	18,00
Koal. "Vojvodina"	112.589	2,72	4	1,60
Demokr. alternativa	60.855	1,47	1	0,40
Savez vojv. Mađara	50.960	1,23	4	1,60
Koal. "Lista za Sandžak"	49.486	1,20	3	1,20
Dem. koal. Preševo - Bujanovac	14.179	0,34	1	0,40

Biračko telo: 7.210.386
Glasalo: 4.139.080 57,40 odsto
Nevažeći listići: 164.307 3,96 odsto

Izveštaj Republičke izborne komisije, 1997.

Tabela V
Osvojeni glasovi i mandati u Narodnoj skupštini Srbije
(23. decembar 2000)

Partije	Glasovi	%	Poznanci	%
DOS	2.402.387	64,40	176	70,40
SPS	515.845	13,50	37	14,80
SRS	322.333	8,50	23	9,20
SSJ	199.847	5,30	14	5,60
SPO	114.296	3,70	0	0
DSP	31.758	0,85	0	0
SSDP	29.383	0,78	0	0
JUL	14.317	0,37	0	0

Biračko telo: 6.493.672
Glasalo: 3.748.623 57,72 odsto
Nevažeći listići: 89.378 2,39 odsto

Izveštaj Republičke izborne komisije, 2000.

Tabela VI
Rezultati predsedničkih izbora u Srbiji 1990.
(9. decembar)

A. Kandidat	Predlagač	B	C	D
1. Milošević Slobodan	SPS	3.285.799	65,34	46,72
2. Drašković Vuk	SPO	824.674	16,40	11,72
3. Đurić dr Ivan	UJDI	277.398	5,52	3,94
4. Ugličanin Sulejman	SDA	109.456	2,18	1,56
5. Šešelj dr Vojislav	Grupa građana	96.277	1,91	1,37
6. Petrović dr Blažo	YU blok	57.420	1,14	0,82
7. Matić Slobodan	Savez svih Srba u svetu	28.978	0,58	0,41
8. Jovanović Dragan	Zelena partija	22.458	0,45	0,32
9. Aleksov dr Ljuben Alen	Grupa građana	19.123	0,38	0,27
10. Grujić dr Ljubomir	Grupa građana	17.675	0,35	0,25

A. Kandidati po redosledu dobijenih glasova

B. Broj glasova

C. Procenat glasova

D. Procenat glasova u odnosu na članove biračkog tela

Izveštaj Republičke izborne komisije, 1990.

Tabela VII
Rezultati predsedničkih izbora u Srbiji 1992.
(20. decembar)

A. Kandidat	Predlagat	B	C	D
1. Milošević Slobodan	SPS	2.515.047	53,24	37,12
2. Panić Milan	Grupa građana	1.516.693	32,11	22,38
3. Paroški Milan	Nar. par. i srp. opozicija	147.693	3,13	2,18
4. Vasiljković Dragan	Grupa građana	87.847	1,86	1,29
5. Vasićević Jezdimir	Grupa građana	61.729	1,31	0,91
6. Milanović Miroslav	Grupa građana	28.010	0,59	0,41
7. Perović dr Blažo	Dem. otadž. koalicija	20.326	0,43	0,30

A. Kandidati po redosledu dobijenih glasova

B. Broj glasova

C. Procenat glasova

D. Procenat glasova u odnosu na članove biračkog tela

Biračko telo: 6.723.995
Glasalo: 4.723.711 69,7 odsto
Nevažeći listići: 275.861 5,9 odsto

Izveštaj Republičke izborne komisije, 1992.

Tabela VIII
Rezultati predsedničkih izbora u Srbiji 1997.
Prvi krug (21. septembar)

Ime i prezime	Glasovi	% glasova
Zoran Lilić	1.474.924	37,70
Vojislav Šešelj	1.126.940	27,28
Vuk Drašković	852.800	20,64
Mile Isaković	111.166	2,43
Vuk Obradović	100.523	2,43
Nebojoša Čović	93.133	2,23
Sulejman Ugljanin	68.446	1,66
Milan Paroški	27.100	0,66
Milorad Vidovljović	14.105	0,34
Predrag Vučetić	11.463	0,27
Dragan Đorđević	10.864	0,26
Milan Mladenović	10.112	0,24
Dorđe Drijača	9.430	0,22
Branko Čičić	7.097	0,17
Gvozden Sakić	3.293	0,07
Radomir Tukmanović	2.647	0,06

Biračko telo: 7.188.544
Glasalo: 4.131.487 57,40 odsto
Nevažeći listići: 155.860 3,77 odsto

Drugi krug (5. oktobar)

Ime i prezime	Glasovi	% glasova
Vojislav Šešelj	1.733.859	49,10
Zoran Lilić	1.691.354	47,89

Biračko telo: 7.210.557
Glasalo: 3.531.063 48,97 odsto
Nevažeći listići: 104.223 2,95 odsto

Izveštaj Republičke izborne komisije, 1997.

Tabela IX
Rezultati predsedničkih izbora u Srbiji 1997.
Prvi izborni krug (7. decembar)

Ime i prezime	Glasovi	% glasova
1. Milan Milutinović (SPS, JUL, ND)	1.655.822	43,43
2. dr Vojislav Šešelj (SRS)	1.227.076	33,18
3. Vuk Drašković (SPO)	587.776	15,41
4. Vuk Obrađović (SDP)	115.850	3,03
5. dr Dragoljub Mićunović (DS)	86.583	2,27
6. Miodrag Vidovljaković (grupa građana)	29.180	0,76
7. mr. Miodrag Vučetić (LDS)	21.353	0,56

Biračko telo: 7.226.947
Glasalo: 3.812.010 52,75 odsto
Nevažeći listići: 76.911 2,02 odsto

Drugi izborni krug (21. decembar)

Ime i prezime	Glasovi	% glasova
1. Milan Milutinović (SPS, JUL, ND)	2.181.808	56,46
2. dr Vojislav Šešelj (SRS)	1.383.868	35,81

Biračko telo: 7.225.860
Glasalo: 3.863.714 50,98 odsto
Nevažeći listići: 115.319 3,13 odsto

Izveštaj Republičke izborne komisije, 1997.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

329(497.11)"1990/2002"(082)
342.8(497.11)"1990/2001"(082)

PARTIJSKA scena Srbije posle 5. oktobra 2000. /
V[Vladimir] Goati ... [et al.] ; urednik Vladimir Goati. - [S. l.]
: Friedrich Ebert Stiftung ; Beograd : Institut društvenih nauka,
2002 (Beograd : Vučetić print). - 256 str. : graf. prikazi, tabele ;
24 cm

Tiraž 500. - Bibliografija uz svako poglavlje.

ISBN 86-7093-100-1

1. Гоати, Владимир
- а) Политичке партије - Србија - 1990-2002 - Зборници
- б) Избори - Србија - 1990-2001 - Зборници

COBISS-ID 101444876